

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

MONOGRAPHIES

TOME CCCXXVII

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE

№ 15

GAVRILO VIDANOVIĆ - SAZDA

VIDLIČ — ZABRDJE

Accepté à la XI Séance du 17. XI. 1959 de la Classe des sciences mathématiques
et naturelles

Rédacteur

P. VUJEVIĆ

Membre de l'Académie

Directeur de l'Institut géographique

БЕОГРАД
1960

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА CCCXXVII

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 15

ГАВРИЛО ВИДАНОВИЋ - САЗДА

ВИДЛИЧ - ЗАБРЂЕ

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ПРИВРЕДНОГ ТИПА,
РАЗВИТКА И РАЗМЕШТАЈА ПРОИЗВОДЊЕ
И РАЗМЕНЕ ДОБАРА ЈЕДНЕ ЗАОСТАЛЕ
ПЕРИФЕРНЕ КРАШКЕ ОБЛАСТИ

Примљена за штампу на XI скупу Одељења природно-математичких наука
Српске академије наука 17. XI. 1959 године

Уредник

Академик П. ВУЈЕВИЋ

Директор Географског института

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

Научно дело

БЕОГРАД
1960

САДРЖАЈ

	Стр.
УВОД	1
ПРИВРЕДНИ ТИП ОБЛАСТИ	3

П Р В И Д Е О

■ I. Природни услови

1. Положај, границе и величина	5
2. Састав земљишта	7
3. Клима	14
4. Хидрографија	21
5. Вегетација	27
6. Животињски свет	31
7. Рудно богатство	32

II. Друштвени услови

1. Становништво	33
а) Порекло и композиција становништва	33
б) Бројно кретање становништва	34
в) Радна способност становништва	36
2. Насеља и аџари	38
а) Насеља — постанак, развитак, положај, тип и облик	38
б) Оснивање, уобличавање, величина и густина насељености атара	41
3. Социјална структура села	44
а) Феудални друштвени и привредни систем	45
б) Етапа уништења читлука, укидања ангарије, натуралне ренте порезе и јачање приватне својине и слободне трговине и њихов утицај на формирање капиталистичког друштвеног и привредног система у Забрђу	48
в) Етапа истискивања капиталистичких елемената и стварања социјалистичке својине и односа у привредном и друштвеном животу становништва Забрђа или етапа социјалистичког преображаја Забрђа	56
4. Комуникације	60

ДРУГИ ДЕО

ПРОИЗВОДЊА И РАЗМЕНА ДОБАРА У ЗАБРБУ

I. Размештај производње — привредни рејони

1. Биљна производња	66
А. Развој и уобличавање главних земљорадничких рејона	66
а) Ратарство	70
Унутрашњи размештај житарица	70
Вертикално и хоризонтално распрострањење зрених махуњача	76
Вертикално и хоризонтално распрострањење уљаних усева	77
Вертикално и хоризонтално распрострањење биљака за производњу влакна	78
Вертикално и хоризонтално распрострањење биљака за производњу шећера и алкохола	78
Вертикално и хоризонтално распрострањење лековитог, ароматичног и зачинског биља	79
Вертикално и хоризонтално распрострањење осталих биљака за техничку прераду	79
Вертикално и хоризонтално распрострањење биљака за производњу сточне хране	80
б) Баптованство	81
в) Воћарство	84
г) Виноградарство	87
Б. Последице неправилног размештаја биљне производње и мере за њихово ошклањање	88
2. Стоочарство	94
а) Овчарство	96
б) Говедарство	101
в) Коњарство	104
г) Свињарство	106
д) Козарство	108
ђ) Живинарство	109
е) Пчеларство	110
ж) Кунићарство	112
3. Домаћа радиносћ	112
4. Занайсћство	116
5. Печалбарсћство	119
6. Сакупљивачка привреда или дейредација	122

II. Размена добара

ЗАКЉУЧАК	128
ЛИТЕРАТУРА	130
РЕЗИМЕ	131

У В О Д

Теренска испитивања извршена су на основу плана рада Географског института Српске академије наука 1951, 1952 и 1953 год.

Маја 1958 године рад је пријављен и примљен за докторску дисертацију на Природно-математичком факултету Универзитета у Љубљани.

10 јула 1958 године дисертација је предата, а 6 децембра 1958 године је брањена и одбрањена.

Посебну захвалност дугујем академику Антону Мелику, дописнику Срећку Бродару, а нарочито професору д-р. Светозару Илишићу, као и референтима д-р Гојку Грђићу и д-р Мирославу Поповићу на веома корисним примедбама и сугестијама, које су углавном и допринеле да дисертација добије овакав коначан облик. Такође изражавам захвалност претседнику СНО Пирот Бранимиру Ђирићу, секретару СК СКС Пирот Светиславу Поповићу, Божидару Колићу-Пуниши, секретару ОК Пирота Љубиши Златковићу, директору гимназије у Пироту Новици Живковићу, управнику Архиве Душану Ђирићу, колективу Транспортног предузећа у Пироту и службеницима Статистичког Уреда СНО у Пироту, на свестраној помоћи у прикупљању материјала са терена, као и многим другима који су ми указали ма какву помоћ.

П и с а ц

ПРВИ ДЕО

ПРИВРЕДНИ ТИП ОБЛАСТИ

У време када су вршена ова испитивања становништво Забрђа било је оријентисано на пољопривредну производњу, прерађивачку индустрију типа домаће радиности и услужног занатства, као и на извоз углавном пољопривредних и увоз индустријских производа, сакупљивачку привреду, зараду или печалбарство, пензије и друга разна социјална давања.

Према попису становништва по важним социјалним групама, зарађивању и полу, од 15 марта 1948 године, и попису стоке по сељачким газдинствима, од 15 јануара 1952 године, као и према теренским подацима прикупљеним у току испитивања, у послератном периоду у Забрђу је живело од:

- пољопривреде, домаће радиности и сакупљивачке привреде 4.500 лица или 86,3% становништва;
- услужног занатства, пољопривреде, домаће радиности и сакупљивачке привреде 24 лица или 0,5% становништва;
- бесправног (дивљег) услужног занатства, пољопривреде, домаће радиности и сакупљивачке привреде 30 лица или 0,6% становништва;
- услужног занатства и сакупљивачке привреде 30 лица или 0,6% становништва;
- зараде или печалбарства (наполичарења, надничарења, дунђерлука и др.) и сакупљивачке привреде 320 лица или 6,1% становништва;
- службе и најамног рада у индустрији, занатству и трговини 275 лица или 5,3% становништва;
- пензије и разних социјалних давања и сакупљивачке привреде 34 лица или 0,6% становништва.

У то време била је читава производња концентрисана у девет територијалних јединица искључиво сеоског типа: Одоровцима, Смиловцима, Мојинцима, Мазгошу, Бребевници, Протопопинцима, Радејни, Петрл. шу и Гуленовцима, и обављала се искључиво у 926 индивидуалних сељачких газдинстава; размена добара (увозна и извозна трговина) била

је упућена око 70—80% на спољашње (периферно) тржиште, а само 20—30% на унутрашње тржиште и обављала се на робно-новчаној бази и на основу трампе.

То значи да се у привредном погледу Забрђе може сврстати у ред привредно неразвијених, делом пасивних и типичних сеоских области.

То је привредно неразвијена област, јер у њој и данас пољопривреда чини основну грану производње, а домаћа радиност и услужно занатство су једини, а самим тим и највиши облик прерађивачке индустрије, засноване, углавном, на пољопривредним производима домаћег порекла.

То је пасивна област, јер сакупљивачка привреда, печалбарство, разна социјална давања и делом и просјачење (овде се ради о једном делу Цигана) чине једине изворе попутне недовољне производње забрдрског становништва.

И, на крају, то је типична сеоска област с периферним гравитационим центрима, јер ни једно од постојећих девет насеља није никада успело да задобије веће друштвене и привредне функције но што их има једно обично село. Ту не постоје веће административно-управне и културно-просветне установе од обичних сеоских управа, основних и делом осмогодишњих школа (Смиловци), а у најбољем случају задружних домова са читаоницама и библиотекама (Одоровци, Петрлаш).

Исто тако, ни једно насеље није успело да развије производне снаге до те мере да би могло да пређе на виши тип производње но што га данас има једно сељачко газдинство; ту нема робно-новчане производње индустриског и занатског типа па ни бројних занатских и индустријских установа и предузећа. Такође, ни једно од насеља није успело да задобије посредничку улогу у размени добара која би прешла не само границе његовог атара већ и границе читаве области. Стога ту није дошло до оснивања и развијања бројних и разноврсних трговачких установа и предузећа, већ ту постоје само сеоски сабори и набавно-продајне задружне продавнице и кафанице. Зато ни једно насеље није успело да задобије такве друштвене и привредне функције које би га у очима читаве области и спољашњег света афирмирале као насеље ранга паланке или града, тј. као гравитациони центар међуобласног или обласног значаја.

Природни услови у свакој области, па и у Забрђу, претстављају потенцијалне могућности за привредни развитац, док друштвено-економски фактори одређују која ће се природна богатства, када и у којој мери искоришћавати у процесу производње добара за подмирење животних потреба становништва.

Основни разлог што је Забрђе израсло у једну аграрно-печалбарску (односно у привредно неразвијену и пасивну област), а не у развијену аграрно-индустријску или у најбољем случају у индустриско-аграрну област, и што је у њему дошло до формирања сеоских друштвено-економских центара, а не и до формирања једног снажног

административног, управног, културног, просветног, занатског, индустриског и трговачког центра, лежи у величини и географском смештају области, рељефу и саставу тла, плодности и величини обрадивог земљишног фонда, клими, енергетским изворима, и сировинама биљног и животињског порекла, као и друштвено-економским факторима, односно у степену развитака производних снага (радна снага, средства за производњу) и односима у производњи. Стога ћемо се укратко упознати са главним цртама тих фактора.

ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Природни услови свакако много утичу на обим, структуру и смештај производње и привредног живота становништва уопште, јер се област коју природа није обдарила богатим сировинама и енергетским изворима теже може развити у индустриско-аграрну област, односно теже може да има привредни живот онако развијен као области које је природа обдарила широком сировинском и енергетском базом.

Забрђе располаже таквим природним богатствима, и по количини и по структури, да може израсти пре свега у активну аграрно-рударску област. Јер, у њему постоје могућности нарочито за брз развитац пољопривредне производње али не и за брз развитац индустрије већег ранга но што је домаћа радиност и услужно занатство.

1. Положај, границе и величина области

Географски смештај, границе и величина области и њихов утицај на формирање привредног живота и друштвено-економских центара Забрђе.

Забрђе захвата централни део Видлича.

Видлич се на северу стрмим, донекле вертикалним отсеком, високим на појединим местима и преко 200 метара, спушта у Горњовисочку котлину. Она га као какав ров одваја од главног гребена Старе Планине. На југу, преко благо заталасане ступњевите карсне заравни Тепоша, спушта се нагло у Пиротску и Димитровградску котлину, односно у долину Нишаве. Она га врло изразито одваја од јужног виргационог гребена Западног Балкана, тј. од Суве, Влашке и Гребен-Планине. На западу, идући преко Црног и Малог Врха, Видлич се спушта у клисуру Градашничке Реке, уску, али знатно дубоку са стрмим, скоро кањонским странама. На истоку његови нижи делови иду све до Софиске котлине док се главни гребен везује за Стару Планину нешто северо-источније од Годеча. Они су јужно од линије Крагујевац—Стално Баџиште—Оштри Врх—Госен—Дрбеш оријентисани претежно према Пиротској и Димитровградској котлини. Западно од линије Висока Стена—Басарски Камен—Гола Чука—Крагујевац, — према Пиротској

котлини и делом према долини Градашничке Реке. Они, пак, северно од линије Висока Стена—Три Пута, односно северно од поменутог видличког стрмог отсека, — према Горњо-височкој котлини и долини Градашничке Реке, а делови источно од линије Дрбеш—Три Пута, односно источно од југословенско-бугарске границе — према долини Гинске Реке (НР Бугарска).

Територија Забрђа, међутим, сведена је на простор без површинског отицања и слив Забрдске Реке, али само до југословенско-бугарске границе.

У тим границама Забрђе захвата површину од свега 166 км².

Забрђе, иако централна област Западног Балкана, издваја се у једну засебну и јако истакнуту тектонску и орографску целину.

То је јако изолована област, јер комуникације које повезују не само горње Понишавље већ и читаву нашу земљу са северном и централном Бугарском не просецају Забрђе. Наиме, главни међународни пут иде долином Нишаве, а пут од Скадра за северну Бугарску, заобилазећи Забрђе, иде долином Градашничке Реке и Височице, мада то не би требало да буде према положају који Забрђе заузима не само у склопу Западног Балкана већ и у склопу читаве наше земље.

То је периферна област, јер преко ње иде југословенско-бугарска граница. То је довело до затварања међубласног пута Пирот—Годеч и прекидање друштвено-економских веза са централном Бугарском.

То је, на крају, мала област. И по броју становника и по укупној површини коју захвата, она долази на последње место и у склопу бившег Димитровградског среза и у оквиру данашњег Пиротског среза.

стицајем тих околности у Забрђу, иако по положају централној области, није дошло до формирања једног монолитнијег и привредно развијенијег гравитационог центра, већ су се скоро са свих страна (осим северне) формирали периферни центри: Пирот, Димитровград, Годеч и Софија.

Пирот, 15 км југозападно од Забрђа, центар је са административно-управним апаратом, културно-просветним, здравственим и саобраћајним установама средског (раније и окружног) ранга и занатским, индустријским и трговачким установама и предузећима не само обласног и међубласног значаја, већ и републичког, општедржавног па чак и међународног значаја, као што су фабрике „Тигар“, извозно предузеће „Понишавље“, железничка станица и дрвени комбинат „Стара Планина“.

Димитровград, 8 км јужно од Забрђа, центар је са административно-управним апаратом, културно-просветним, здравственим и саобраћајним установама, средског ранга (данас општинског, односно за гравитациону зону пречника 30 км), и занатским и трговачким установама и предузећима обласног и међубласног значаја и извозном железничком станицом државног и међународног значаја.

Величина области, а како ћемо касније видети и број становника, само су још више смањили могућност оснивања једног вишег центра и развијања разгранатијег и савршенијег привредног типа од данашњег

аграрно-печалбарског са услужним занатством и кућном радиношћу. Јер, било би нерентабилно само за подмирење свакидашњих потреба становништва једне овако мале области оснивати и развијати више административно-управне, културно-просветне, здравствене и саобраћајне установе, него што су данашње (сеоске управе, основне и делом осмогодишње школе, сеоске амбуланте и поште и др.); веће занатско-индустријске погоне, него што су услужне занатске радионице и погони за прераду пољопривредних производа у оквиру сељачких газдинстава (поточаре, радионице за прераду млека у качкавал, масло и сир, казани за печење ракије, сепаратори и бућкалице, породичне кујне са штедњацима или малим пекарама за печење хлеба и др.); веће трговачке установе и предузећа но што су данашње набавно-продајне задружне продавнице, кафанице и сеоски сабори. Усто због периферности и изолованости ни становништво околних области није упућено на Забрђе за подмирење својих потреба, већ на поменуте периферне центре. То је разумљиво, јер све потребе које домаће становништво Забрђа није у стању да подмири властитом производњом и унутрашњом разменом добара, као и у забрдским културним, просветним, здравственим и саобраћајним установама и занатско-индустријским радионицама, може подмирити у одговарајућим установама и предузећима околних гравитационих центара уз мање издатака но када би их властитим средствима и снагама морало да подиже и одржава.

Од ослобођења од Турака па све до данас чињени су покушаји да се село Смиловци развије бар у центар обласног значаја. Међутим, због изнетих разлога оно је успело да добије пошту, амбуланту, осмогодишњу школу, станицу милиције и општу задругу, више но што су постигла да добију остала сеоска насеља.

2. Састав земљишта

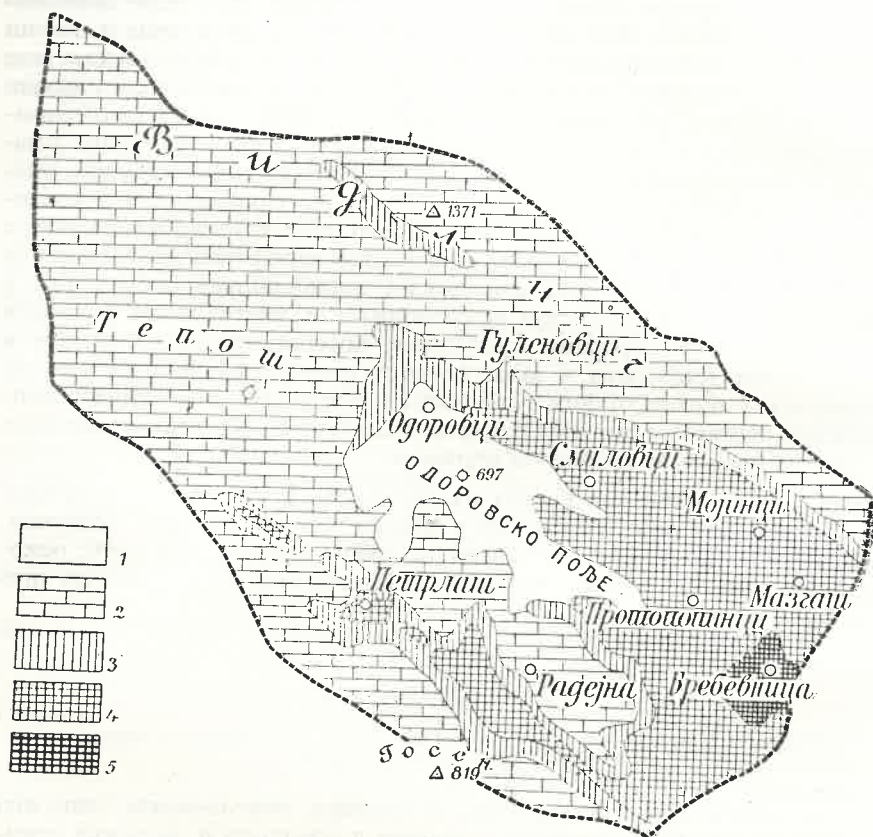
Геолошка грађа, рељеф и педолошки састав тла и њихов утицај на величину и плодност земљишног фонда Забрђа.

Забрђе је изграђено од *мијаских* пешчара, конгломерата, лапораца и кречњака, *догерских* пешчара, лапораца и кречњака и *малмских* кречњака, као и *тријаских* шкриљаца, пешчара и кречњака. Највеће распрострањење имају малмски кречњаци, као што се види из приложене карте, састављене на основу геолошке карте листа Пирот (21).

Они су се распространили на више од 60% укупног простора Забрђа, док су сви остали седименти распрострањени на мање од 40%. Од малмских кречњака је сачињен главни гребен Видлича и карсни плато Тепош; силикатне стене јуре и тријаса граде главну и тектонску потопину односно Одоровско Поље, долину Забрдске Реке и карсне депресије Радејне и Петрлаша.

Читава та серија седиментних стена првобитно је била *убрана* у главну видличку антиклиналу. Међутим, касним тектонским процесима та антиклинала је јако разнета и деформисана. Тако у северном делу

она је стрмим и донекле вертикалним тектонским отсеком пресечена и спуштена у Горњо-височку котлину. Насупрот томе, у југозападном делу је та антиклинала нешто ерозивно-денудационим процесом, а нешто абразионим јако разнета и уравњена у *иросифрану зараван*, која се ступњевито спушта у Пиротску и Димитровградску котлину.

Ск. 1. Геолошка карта Забрђе (По М. Пројићу)

1. Алувијум и делувијум; — 2. Малмски кречњаци; — 3. Догерски пешчари, лапорци и кречњаци; — 4. Лијаски пешчари, конгломерати, лапорци и кречњаци; — 5. Тријаски шкриљци, пешчари и кречњаци.

Највиши њен ступањ припада ерозивно-денудационој површи, средње висине од 1100 м и местимично широкој 2 км. Већи њен део су присвојила сеоска насеља Горњег Висока, а само незнатни део припада атарима забрдских села Одороваца, Гуленоваца, Смиловаца и Мојинаца.

Средњи њен део чини абразиони под плиоценог језера Пиротске и Димитровградске котлине. Он достиже висину од 792 м и местимичну ширину до 2 км. Најбоље је развијена у атарима села Одороваца, Рађејне и Петрлаша, док се у осталим атарима уопште не примећује.

Најнижи њен ступањ чини абразиони под плиоценог језера истоимених котлина. Средња висина му се креће око 697 м, а местимично достиже ширину и од 1,5 км. Он је најслабије развијен и једино се јавља у граничним деловима атара Одороваца, Рађејне и Петрлаша.

Иначе постлимниска крашка ерозија је изградила на читавој ступњевитој заравни многобројне вртаче и увале различите величине и облика, испресецала уздуж и попречно многобројне суве долине, оставивши кречњачке чуке, косе и главице; тиме је зараван јако деформисана и преобразена у типичан карсни плато, у народу познат под именом Тепош (4, с. 48—53).

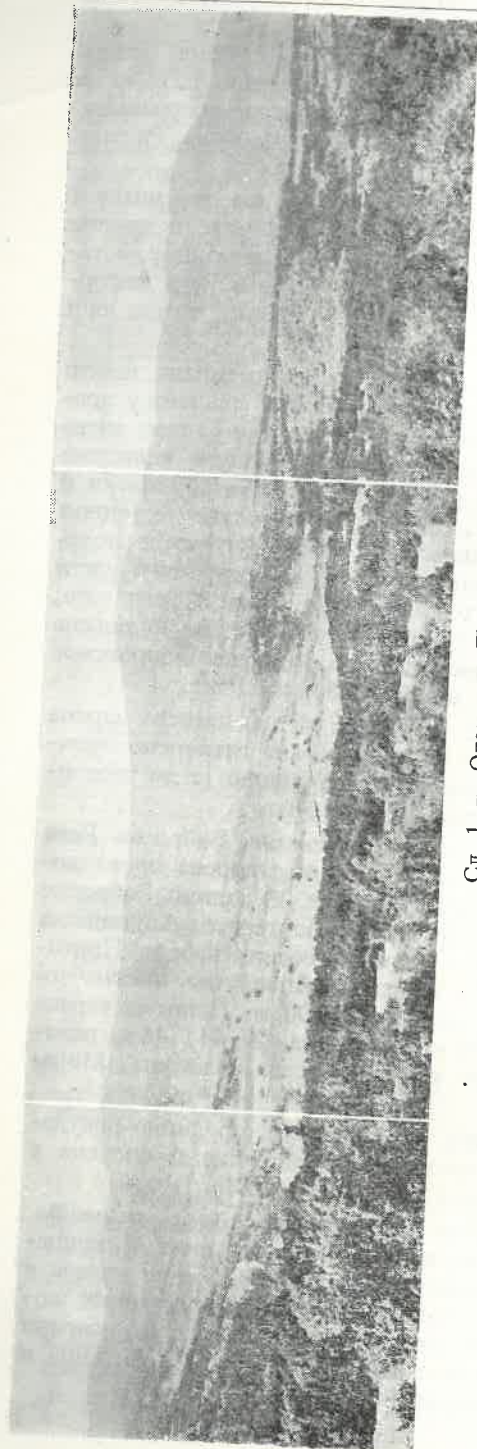
У југоисточном делу је поменута видличка антиклинала нешто ерозијом а нешто тектонским процесом јако разнета и сведена у пространу *двогубу шектонску њошолину* и то на тај начин што је теме антиклинале јаким потиском са југозапада откинута и гурнуто неколико километара на североисток. Потом су ту откривени не само лијаски и догерски, већ и тријаски слојеви (1, с. 85). Та потолина је једном заосталом кречњачком пречагом правца северозапад-југоисток подељена у два дела: северни већи и јужни мањи, те се први може узети као главна а други као секундарна тектонска потолина. Поред тога, главна тектонска потолина је једном уском пречагом такође подељена у два дела, северозападни, где је дошло до формирања Одоровског Поља, и југоисточни где је створена долина Забрдске Реке.

Одоровско Поље заузима око 12 км², те је уједно највећа карсна депресија у Источној Србији. Оно је са свих страна затворено кречњачком масом, а на најнижем делу његовог дна дошло је до забаривања, те се може сматрати и као право крашко блато.

У југоисточном делу главне тектонске потолине, Забрдска Река је изградила плитку речну долину. Она је широм отворена према долини Гинске Реке, која је изворни крак Нишаве. У долини Забрдске Реке се осим алувијалне равни налазе три речне терасе. Алувијална раван је мање или више пространа у старима сеоских насеља Протопопинаца, Бребевиñице, Мојинаца и Мазгоша. Апсолутна висина јој се креће од 690—700 м, а највећа ширина до 400 м. Најнижа тераса достиже 8 м (708 м), средња 36 м (736 м) и највиша 42—44 (744 м) релативне висине. Најбоље су развијене у атарима села Мазгоша, Мојинаца и Протопопинаца.

Секундарна тектонска потолина је, међутим, ерозивно-денудационим процесом и крашком ерозијом јако проширена и сведена у карсне депресије Рађејне и Петрлаша.

На територији Забрђе има доста разноврсних *шљива земљишта*. На *силикатним стенома*, односно на тријаским шкриљцима и пешчарима, лијаским и догерским пешчарима и лапорцима који се налазе у главној и секундарној тектонској потолини, почевши од њихових најнижих тачака па све до појаве малмског кречњака на ободу, формирани су и смењују се са висином једни, а на кречњачком *џлашоу* Тепоша и главног гробена Видлича други типови земљишта.

Сл. 1. — Одоровско Поље

Тако, на алувијалној равни непосредно дуж Забрдске Реке, а нарочито у атарима сеоских насеља Протопопинаца, Мазгоша и Бребевнице развио се од речног наноса *алувијум*. На појединим местима он достиже дебљину и преко једног метра. На појединим профилима, који се могу видети на рецентној тераси, површински и хоризонтални слој алувијума је састављен од речног муља помешаног са ситним песком и незнатним количинама шљунка и кречњачке дробине депоноване из околних кречњачких терена. Испод тог слоја настаје речни ситнозрни и крупнозрни шљунак, стратификован са ситнозрним и крупнозрним песком и незнатним количинама финог речног муља. Испод другог слоја настаје матична стена. На највећем пространству водни режим је правилно регулисан. Међутим, на појединим местима, у малим пегицама, расејајем овде онде на најнижем делу алувијалне равни, земљиште је скоро преко целе године презасићено водом, осим у нарочито сушним годинама, када се засићеност и презасићеност у води осети једино у најнижем слоју. Та околност је условила да се на тим местима развије *мочварно земљиште*. И једно и друго земљиште је богато минералним и органским састојцима, те их пољопривредни стручњаци сврставају у врло плодна.

У појасу тераса настаје *смоница* у доста одмаклом стадијуму огајњачавања. Најбоље је изражена на левој страни долине Забрдске Реке; с десне стране је једино развијена у атару села Бребевнице. На теменима тераса

дебљина слоја је око једног метра, а на отсецима тераса слој је тањи, док је по долинама бујичних токова чак и потпуно уништен. У површинском хоризонталном слоју преовлађује глиновити материјал и ситан песак, помешан са незнатним количинама шљунка и кречњачке дробине. Циркулација је слободнија, те се у току летњих месеци осећа чак и оскудица воде. У зимским данима, међутим, јавља се и сувишна вода, а и у првим данима пролећа и јесени.

На темну највише речне терасе, а нарочито у пределу тријаских пешчара и шкриљаца, као и у појасу догерских и лијаских пешчара и лапораца, распрострањених око сеоских насеља Протопопинаца и Бребевнице, развио се *ходзол*. Слој подзола је знатно тањи и састављен је од мањег процента глиновитог материјала, а више од песка и кречњачке дробине. Та околност указује и на његову мању плодност, те су га пољопривредни стручњаци сврстали у ред средње плодних земљишта.

У *Одоровском Пољу*, пак, на око 600 ха најнижег дела дна поља, развило се право *барско* земљиште, које у себи садржи више минералних, а мање органских састојака. Због обиља хранљивих материја пољопривредници су га сврстали у ред најплоднијих земљишта ове области. Међутим, због нерегулисаног водног режима, још увек је неправилно искоришћено, јер преко целе године пати од сувишних вода.

На дну повремених бујичних токова, сливајући се са кречњачког околног терена, пресецајући скоро са свих страна *Одоровско Поље*, развило се *мочварно земљиште*, слично оном у алувијалној равни Забрдске Реке.

У вишем делу дна *Одоровског Поља*, на простору од око 10 км², развио се *делувијум*. После алувијума он претставља најрецентније земљиште, те је још увек врло слабо оподзољено. Карактерише се знатном дебљином слоја и богатством минералних и органских састојака. На појединим местима, а нарочито око барског земљишта, дебљина делувијума је и преко 3 метра. Иначе, у њему преовлађују честице резидијалне глин: над песком и кречњачком дробином, који су сви депоновани из околног кречњачког терена. Водни режим је већином нормалан. Једино у кишним годинама и кишовитим годишњим добима, и то нарочито на местима где је слој танак, осећају се сувишне воде. У сушним годинама, међутим, и на тим местима је нормалан водни режим. Због таквих својстава пољопривредници су га сврстали, такође, у ред најплоднијих земљишта ове области.

Одмах после делувијума, у ободном делу *Одоровског Поља*, настаје појас *смонице*, такође у одмаклом стадијуму огајњачавања. Она има исти минералоски и органски састав и водни режим као и смоница у долини Забрдске Реке, те су их пољопривредници изједначили.

Највише делове силикатних стена покрива *ходзол*, такође сличан оном у долини Забрдске Реке. Разлика се осећа само у водном режиму. Јер, овај је у *Одоровском Пољу* боље регулисао задржавање воде, те биљне културе у току вегетационе периоде лакше савлађују сушу.

У *карским дејресцијама Радејне и Пејрлаша* сусрећу се једино делувијум, гајњача и подзол. Делувијум и гајњача су се развили на дну

депресије, на око 5 ха, а подзвол на преосталом простору, и то нарочито испод Дрбеша и Голембратковог Врха, на терену између села Бребевнице и кречњачке чуке Дрбеша.

На кречњачком терену главног гребена Видлича и карсног илаша Теша смењују се сасвим други типови земљишта, тј. црвенице и илантински њодол. Инж. Никола Павићевић утврдио је на кречњачком масиву Суве Планине следеће типове земљишта: црвенкасио-рудо земљиште и црвеницу (terra rossa) која се пење до 850 м надморске висине; рудо земљиште на кречњаку (terra fusca), која се пење до 1.100 м и висиски или илантински њодол, који заузима зону букових шума 1.100 и 1.500 м. Међутим, како су ова земљишта врло слична једна другима, то их на кречњачком терену Видлича нисмо могли тако прецизно одредити, као што је то поменути аутор учинио на Сувој Планини. Стога смо их до висине 1.100 м сврстали у ред црвенице, а изнад 1.100 м, све до највише тачке Видлича, у ред илантинског њодола. (2, с. 9). На теменима и стрим странама кречњачких чука, коса и главица дебљина слоја се креће од 0—0,20 м, те читав тај простор више личи на љути карст, односно шкрапар или кречњачке голети. То су уствари предели на којима се земљиште задржало претежно или искључиво по шкрапама, док је на осталом простору потпуно испрато и депоновано по околним карсним улегнућима. Насупрот томе, у вртачама, увалама и скрашћеним сувим долинама, дебљина слоја се креће од 10 см па до 3 м и више метара, што зависи од тога да ли је тло положено на странама или по дну поменутих карсних улегнућа. Наиме, редовно је случај да је слој почевши од кречњачких пречага или кречњачких узвишења према дну карсног улегнућа све дебљи и дебљи, да би на самом дну постао најдебљи, понекад дебљи и од 3 м. То се односи на карсна улегнућа без понора. Међутим, у карсним улегнућима с понорима најчешће имамо комбиновани случај, тј. да дебљина слоја расте до извесне дубине, а потом он бива све тањи, те на дну сасвим ишчезне. И не само то: у вртачама са скоро вертикалним странама (бунарастим) претежно кречњачка иржина свакодневно клизи према дну вртаче.

Дакле, по саставу земљишта Забрђе спада у ред илантинских карских области.

Око 40% укупне површине претстављају равнице смештене у Одоровском Пољу, карсним депресијама Радејне и Петрлаша, и долини Забрдске Реке, а 60% брдовито и планинско земљиште, односно вртаче, увале, суве долине, кречњачке косе, чуке, смештене на главном гребену Видлича и ступњевитој карсној заравни Теша. Та околност указује да у Забрђу не постоје прави и природни пољопривредни терени, тј. како каже Д. Тодоровић (3, с. 84), терени у којима би дејствујуће природне силе и после преобраћања у пољопривредне површине остале у потпуној динамичкој равнотежи, односно да после преобраћања тих терена у пољопривредне површине не дође до мањих или већих поремећаја у већ успостављеној константној динамичкој равнотежи између дејствујућих природних сила. Зато у Забрђу процес за добијање пољопривредних површина и није текао у правцу искоришћавања природних пољопривредних терена, већ у правцу „крчења“

шумских терена и исушивања мочвара и бара. И један и други начин, нарочито у случајевима безобзирног спровођења ових мера, скоро редовно изазивају мањи или већи, па чак и потпун поремећај поменутог хармоничног деловања природних сила на дотичним теренима. То, како знамо, неминовно доводи до нежељених последица, а понекад и до неочекиваних катастрофа (поплаве, ерозије тла и др.). Зато смо дошли до закључка да се једино шумски и мочварни терени, који се налазе на дну Одоровског Поља, долине Забрдске Реке и карсних депресија Радејне и Петрлаша, могу преобратити у пољопривредне површине, а да при томе не дође до таквог поремећаја хармоничног деловања природних сила којим не само што би било доведено у питање њихово правилно искоришћавање, већ би и сасвим било онемогућено.

Наиме, мочварне и баровите терене у долини Забрдске Реке, Одоровском Пољу, алувијум у долини Забрдске Реке, делувијум у Одоровском Пољу и карсним депресијама Радејне и Петрлаша треба претворити у оранице и пашњаке. Целове тзмена тераса са појачаном циркулацијом воде треба претворити у винограде, а са смањеном циркулацијом воде у оранице и воћњаке. Отсеке тераса и долине потока који их пресецају уздуж и попречно треба преобратити у воћњаке, пашњаке и ливаде. Најзад, остали део терена, односно кречњачке чуке, косе, главице и кречњаке пречаге између вртача, увала и сувих долина, као и сама карсна улегнућа на ступњевитој карсној заравни Теша и главном гребену Видлича, требало би по нашем мишљењу, сврстати у ред апсолутно шумског терена, те као таквог препустити шумској привреди. Изузетак би се могао једино учинити у вртачама, увалама и сувим долинама чије су стране благо нагнуте а дна пространија и добро зачепљена дебелим наслагама резидијалне глине: и то само за подизање ливада и пашњака и мали број ораница са дугогодишњим травама. Наравно да би и у том обиму и на такав начин организовано искоришћавање земљишта довело до поремећаја хармоничног деловања природних сила, само с том разликом што се оно не би развило до те мере да потпуно онемогући, већ само да у незнатној мери отежа процес њиховог искоришћавања.

Према прикупљеним подацима на терену у току обављених испитивања и подацима које нам пружа катастарски премер и класификација земљишта од 1953/54 године дошли смо до закључка да би требало да шумска привреда данас захвати око 8.000 ха, а пољска привреда само око 5.000 ха. Према истим подацима последња би требала да захвати под ораницама око 2.500 ха, бшгама око 50 ха, воћњацима 200 ха и под травним површинама (ливаде и пашњаци) осталу површину. То значи да око 5.143 ха треба неизоставно вратити поново шумској привреди. Јер, како ћемо касније видети, на читавом том простору, због тога што припада апсолутно шумском терену, ерозивно-денудациони процес се толико развио да су већ данас 323 ха претворени у неплодно земљиште а остало у делимичан крш, те се не могу правилно искоришћавати у пољопривредне сврхе.

Међутим би се, са таквим начином искоришћавања земљишта, биљна производња развила до те мере да потпуно може подмирити све

потребе домаћег становништва у житарицама, поврћу, воћу, огревном дрвету и грађевинском материјалу, као и да оствари извесне вишкове у производњи пшенице, кукуруза, кромпира, пасуља, воћа и др., чије залихе неће бити много веће од данашњих. Будући, пак, да се данашњи вишкови крећу код производње пшенице око 50.000 кгр, кукуруза од 250—300.000 кгр, кромпира 60—70.000 кгр, пасуља 10.000 кгр итд., то се они ни у ком случају не могу узети као солидна база за развитак развијенијег типа прерађивачке индустрије но што је данашња домаћа радиност и услужно занатство. Јер, као што видимо, то су залихе односно вишкови производње које би млинска индустрија у Нишу прерадила за само два дана, а пиротско тржиште пласирало за 2—3 пшачна дана.

То, дакле, потврђује закључак да у Забрђу и због рђавог састава земљишта није могло доћи до развитка савршенијег привредног типа но што је данашњи аграрно-печалбарски.

3. Клима

Климатске њивике и њихов значај за биљну производњу (аклиматизацију и укривљање култура) и њивредни лик Забрђа.

Клима је такође важан фактор у формирању привредног лика, а нарочито у обиму, структури и размештају пољопривредне производње. За то су имали значај сви климатски елементи, а посебно температурни и плувиометарски режим климе. Јер, вегетација, њена структура и обим као и хоризонтални и вертикални размештај, поред утицаја земљишта, одређени су у првоме реду вредностима тих двају основних климатских елемената. Посредно преко пољопривредне производње клима је видно утицала и на формирање данашњег привредног типа Забрђа.

Зато морамо одредити вредности тих климатских елемената. Међутим, како немамо ни један метеоролошки податак, који би се непосредно односио на ову област, то смо били приморани да се при одређивању њихових вредности послужимо посредном методом, методом помоћу које је инж. Б. Јовановић одредио вредности температурног и плувиометарског режима на Сувој Планини (5).

Пошто се Забрђе налази око 43°10' северне географске ширине и знатно је удаљено од Јадранског Мора (650 км), Егејског Мора (500 км) и Црног Мора (450 км), задобило је као целина умерено-континенталну климу. Међутим, према положају који заузима у склопу Западног Балкана, добило је *типичну прелазну умерено-континенталну климу*. Јер, морфолошка исцепканост, а нарочито висинска разлика, толико су модификовали климу Забрђа да ни један њен елемент нема ни високопланинске, а ни чисто жупне вредности, већ такве које стоје на граници прелаза од високопланинских на Старој Планини ка жупним у Пиротској и Димитровградској котлини.

И не само то. Морфолошка исцепканост и врло изразита висинска разноликост утицали су да данас ни један климатски елемент нема

исте вредности на читавој територији ове области. Климатски елементи су по појединим деловима и у хоризонтали и у вертикали знатно друкчији; друкчији су на главном гребену Видлича, а друкчији у крашким депресијама главне и секундарне тектонске потолине; или, друкчији су на дну тих депресија, а друкчији на њиховим странама, итд.

Према подацима 15-годишњих посматрања (1925—1940) метеоролошке станице у Пироту и температурном градијенту, који је одредио инж. Б. Јовановић за Суву и Стару Планину (5), одређене су и дате на табели *средње месечне и средње годишње температуре*, и то за сваких 100 м висине.

Месеци	В и с и н е								
	Пирот 370	700	800	900	1000	1100	1200	1300	1400
I	— 0,6	— 2,1	— 2,4	— 2,8	— 3,1	— 3,5	— 3,8	— 4,1	— 4,5
II	0,6	— 0,8	— 1,2	— 1,6	— 2,0	— 2,4	— 2,7	— 3,1	— 3,5
III	5,8	3,8	3,3	2,9	2,4	2,0	1,5	1,0	0,5
IV	11,8	9,3	8,7	8,2	7,6	7,1	6,6	6,0	5,5
V	16,0	13,8	13,2	12,5	11,9	11,3	11,7	10,1	9,5
VI	20,0	17,6	16,9	16,3	15,6	14,9	14,3	13,7	13,1
VII	22,6	19,8	19,1	18,4	17,7	17,0	16,4	15,7	15,0
VIII	21,6	18,8	18,2	17,5	16,9	16,2	15,6	14,9	14,2
IX	18,0	15,7	15,2	14,7	14,1	13,5	13,0	12,4	11,9
X	13,5	11,2	10,7	10,2	9,7	9,2	8,7	8,2	7,7
XI	8,2	6,1	5,6	5,1	4,7	4,2	3,8	2,3	2,9
XII	1,1	— 0,4	— 0,8	— 1,1	— 1,5	— 1,9	— 2,2	— 2,6	— 2,9
сред. год.	11,6	9,3	8,8	8,3	7,8	7,3	6,8	6,2	5,7
год. ампл.	23,2	21,9	21,5	21,2	20,8	20,5	20,2	19,8	19,5

Из предње табеле види се извесна правилност у годишњем температурном току: температура опада од јула према јануару и поново расте од јануара према јулу.

Средња јануарска температура за целу област износи —3,3°C. Иначе се она колеба од —2,1°C у Одоровском Пољу и долини Забрдске Реке до —4,5°C на Басарском Камену, Смиловском Камену и Големом Врху, тј. за читавих 2,4°C.

Средња јулска температура за читаву област износи 17,4°C. Међутим, она има још већа колебања јер се креће од 15,0°C на Басарском Камену, Смиловском Камену и Големом Врху, до 19,8°C у Одоровском Блату и селима Радејни, Мазгошу, Бребевници и Протопопницама, тј. за 4,8°C.

Средња годишња температура за читаву област износи 7,5°C. Она варира од 5,7°C до 9,3°C, тј. за 3,6°C.

Годишње амплитуде имају иста колебања као и средње јануарске температуре. На територији читаве области крећу се од 19,5 до 21,9°C, тј. за 2,4°C, док њено средње колебање за целу област износи равно 20,7°C.

За развитак вегетације су, поред средњих месечних и средњих годишњих, важне још и средње дневне температуре изнад 5°C, као и екстремне температуре, а нарочито рани и позни мразеви. Прве утичу на дужину вегетационе периоде, а друге на правилан развитак вегетације.

Према метеоролошким подацима из Пирота за период 1925—1940 године, средње дневне температуре веће од 5°C почињу од прве половине марта и трају све до друге половине октобра. А то значи да вегетациона периода у Забрђу траје приближно осам месеци. Ово би важило једино за ниске пределе (Одоровско Поље, долину Забрдске Реке и карсне депресије Радејне и Петрлаша), док за највише терене (Басарски Камен, Смиловски Камен, Големи Врх и др) средње дневне температуре веће од 5°C почињу крајем друге половине марта и трају само до почетка октобра, што значи да је вегетациона периода у тим деловима Забрђа краћа за 20—30 дана, тј. траје само седам месеци. Међутим, температура у том периоду, тј. за време трајања вегетационе периоде, може пасти и испод тачке смрзавања, а то, наравно, нарушава нормални развитак вегетације или је чак и уништава. Тако од раних мразева обично страда позни кукуруз и по која повртарска култура, а од позних најчешће тек расцветале воћке и олистале шуме. Понекад, међутим, деси се да први мразеви почну још крајем септембра, а последњи чак у мају. Према томе, јуни, јули, и август били би једини месеци у којима не би требало очекивати мразеве. У највишим деловима Забрђа понекад се деси, међутим, да и у тим месецима температура падне до тачке смрзавања, као што је то случај са мразевима крајем августа.

Посредном методом су одређене и све вредности *атмосферских талога*.

Према 15-годишњим посматрањима метеоролошке станице у Пироту и плувиометарском градијенту од 44 мм, који је одредио инж. Б. Јовановић за Суву и Стару Планину (5), одређене су и дате на табели годишње суме екстремних година, тј. нарочито сушних и влажних година, као и средње годишње количине падавина, и то за сваких 100 м висине.

Висина	Годишње суме екстремних година		Средње годишње количине
	сушних	влажних	
Пирот 370	373,8	947,8	581,3
700	519,0	1.093,0	726,5
800	563,0	1.137,0	770,5
900	607,0	1.181,0	814,5
1.000	651,0	1.225,0	858,5
1.100	695,0	1.269,0	902,5
1.200	739,0	1.313,0	946,5
1.300	783,0	1.357,0	990,5
1.400	827,0	1.401,0	1.034,5

Из табеле се види да годишње количине падавина између најнижих и највиших делова Забрђа варирају: у сушним годинама од 519,0 до 827,0 мм, а у нарочито влажним од 1.093,0 до 1.401,0 мм, док средње годишње суме од 726,5 до 1.034,5 мм. То значи да би најнижи делови, односно Одоровско Поље, долина Забрдске Реке и карсне депресије Радејне и Петрлаша, у погледу годишњих сума падавина били мање погодни за биљне културе од највиших делова, односно главног гребена Видлича и његових највећих врхова: Басарског Камена, Високе Стене и Големог Врха, с обзиром да од њих примају за око 381 мм мање талога. Како је, међутим, распоред талога по појединим добима и месецима доста повољан, то и најнижи делови области ипак добијају за несметан развитак скоро свих средњеевропских биљних култура довољну количину падавина. Јер, као што се из доњег табеларног прегледа види, од укупних годишњих количина падавина 71,3% падне у периоду март—октобар, тј. за време вегетационе периоде, а највише у месецима мају и јуну, када је вегетација најбујнија, док у зимским месецима, а нарочито у фебруару, када је вегетација у застоју, падну минималне количине. Стога се најнижи делови Забрђа могу убројити у релативно суве, а највиши у релативно влажне пределе, док би се за читаву област могло рећи да је прелазна између влажнијих на Старој Планини и сувих области у Пиротској и Димитровградској котлини. То се најбоље види из овог табеларног прегледа састављеног на основу података добивених 15-годишњим посматрањима (1925—1940 г) метеоролошке станице у Пироту и плувиометарског градијента који је одредио Б. Јовановић (5.)

Месец	В и с и н а									
	370	700	800	900	1000	1100	1200	1300	1400	
I	33,6	42,0	44,5	47,0	49,5	52,0	54,5	57,0	59,5	
II	24,6	30,7	32,6	34,5	36,4	38,0	40,2	42,1	44,0	
III	31,1	38,9	41,3	43,7	46,1	48,5	50,9	53,3	55,7	
IV	50,2	62,7	66,5	70,3	74,1	77,9	81,7	85,5	89,3	
V	90,9	113,6	120,5	127,4	134,4	141,2	148,1	155,0	161,9	
VI	66,2	82,7	87,7	92,7	97,7	102,7	107,7	112,7	117,7	
VII	34,1	42,6	45,2	47,8	50,4	53,0	55,6	58,2	60,8	
VIII	52,2	65,2	69,1	73,0	76,9	80,8	84,7	88,6	92,5	
IX	33,4	41,8	44,3	46,8	49,3	51,8	54,3	56,8	59,3	
X	57,8	72,2	76,6	81,0	85,4	89,8	94,2	98,6	103,0	
XI	41,2	51,6	54,7	57,8	60,9	64,0	67,1	70,2	73,3	
XII	66,0	82,5	87,5	92,5	97,5	102,5	107,5	112,5	117,5	
сред. год.	581,3	726,5	770,5	814,5	858,5	902,5	946,5	990,5	1034,5	

Да би смо се још боље упознали са климатским условима за развитак биљних култура, размотримо још и краће и дуже сушне периоде у току једне године. У том циљу послужићемо се тзв. *индексом суше*, који је увео француски географ Emmanuel de Martonne (34, с. 197).

Висина	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред- год.	Годишња
370	43	28	24	28	42	26	13	20	14	30	27	71	30	27
700	64	32	34	39	57	36	17	27	19	41	38	103	42	38.
800	70	42	37	43	62	39	18	29	21	44	42	114	46	41
900	78	46	41	46	68	42	20	32	23	48	46	125	51	44
1000	86	52	44	50	73	46	22	34	24	52	50	140	56	48
1100	96	57	48	55	80	50	23	37	26	56	54	152	61	52.
1200	105	66	53	60	88	53	25	40	28	60	58	165	66	56
1300	116	73	58	64	92	57	27	42	30	65	63	180	72	61
1400	130	81	64	69	100	61	29	46	32	70	68	198	79	66

Као што се види, годишњи индекс суше између најнижих и највиших делова варира од 38 до 66, а средње годишњи од 42 до 79. Максимум индекса суше пада углавном на децембар, тј. у месец када су температуре негативне, а падавине обилније, док минимум пада на јули и септембар, тј. у месеце када су, обрнуто, температуре ваздуха максималне, а падавине минималне. Из истих разлога месец мај има већи индекс но што га имају април и јуни, док зимски месеци због ниских температура имају знатно веће индексе (34, с. 199).

На основу годишњих индекса суше долази се, такође, до закључка да су најнижи делови Забрђа, иначе покривени биљним културама, знатно сувљи од највиших делова, иначе препунитених претежно природним биљним формацијама. Како се, међутим, годишњи индекс суше и у ратарском подручју креће између 38 и 41, то се не морају наводњавати све биљне културе, већ само кукуруз, поврће и неке друге којима је, како ћемо касније видети, потребно више влаге, а нарочито детелина, луцерка и природне ливаде, и то после кошења. Међутим, ако суша за време вегетационе периоде потраје непрекидно дуже од 20 дана, или више месеци, као што је био случај 1921, 1946, 1950 и 1952 године, онда ћи се морале наводњавати све биљне културе.

И, на крају, треба истаћи да на развитак и распоред вегетације у вертикали и хоризонтално не утичу само висине падавина, већ и њихов облик и број дана у којима се те падавине излучују. Како Забрђе нема ни једну кишомерну станицу, то смо приморани да их прикажемо у опшћим цртама, а према подацима које нам пружају 15-годишња посматрања метеоролошке станице у Пироту и села Дојкинаца.

Наиме, будући да Забрђе у погледу климе чини прелазну област између Пиротске котлине и Старе Планине, можемо очекивати да ће се у њему средњи годишњи број дана са кишом кретати између 76,8 и 83,0, са снегом између 16,6 и 23,1, са градом између 0,8 и 1,0 и са сланом између 22,2 и 24,5. (Прве цифре се односе на Пирот, а друге на Дојкинце).

Према истим подацима снег се може очекивати од новембра до почетка марта. Снег се, међутим, може јави и у априлу, па чак и у мају (као што је био случај 1944 године), као и у септембру и октобру.

Слана се јавља у истим месецима када и снег, и то као стална у новембру, децембру, јануару, фебруару и почетком марта, као рана у октобру и септембру и позна у априлу и мају. Иначе позне и ране слане делују уништавајући на тек расцветале воћке и олистале шуме, кукуруз, поврће и неке друге биљке које су мање отпорне према мразевима.

Честина града није велика. Како се, међутим, јавља у лето, када су биљне културе најбујније, то их на површинама које захвати, потпуно уништи.

Кише имају највећу частину. Јављају се у свим месецима, са максимумом у мају и минимумом у јануару и фебруару. Будући да се јављају у различитим видовима, то све кише не делују подједнако на развитак биљних култура. Најповољније делују тихе кише, прекидане сунчевим сјајем, док пљускови праћени снажним ветровима делују рушилачки (ломе биљке, спирају и односе земљиште, засипавају површине под усеви страним материјалом и сл.).

И за *ветрове* нам недостају мерења, те ћемо их укратко приказати на основу посматрања суседних станица и података прикупљених са терена. Најважнији су ветрови који долазе из западног квадранта. Јер, западни ветрови доносе кишу, облачност и уопште повећавају влажност, јужни топло и сушно, а ређе и кишовито време, северни ветрови — хладно, са снежним вејавицама или, обрнуто, лепо, сунчано и доста хладно време. Из северног квадранта познат је ветар *северац*, из јужног *југ*, из западног „*дољњак*“ или „*широћанац*“, а из југоисточног, североисточног и северног *кошава*, или како је још зову „*крив'иц*“. Детаљније о частини ветрова може се наћи у раду *Д. Мајић*: Клима Пирота (17).

Према климатским приликама, дакле, Забрђе се сврстало у ред *ипичних прелазних области*, јер се у њему, како смо напред поменули, укрштају утицаји високопланинске климе са Старе Планине и жупне климе из Пиротске и Димитровградске котлине. Око 30—40% од укупне територије Забрђа имају нешто оштрију климу но што је имају жупни предели у Пиротској и Димитровградској котлини, а 60—70% нешто блажу но што је имају планински предели на Старој Планини. То значи да и из ових разлога није дошло до развитка и уобличавања правих природних житородних, воћарско-виноградских и пашњачко-сточарских рејона. Једини прави природни рејони су ту, међутим, шумски (храстови и букови) или мешовито шумско-воћарски рејон. Стога се и процес култивизације, односно процес одабирања појединих биљних култура, ради културног одгоја, на напред изнетим пољопривредним површинама, није обављао само у правцу одомаћивања, односно преобраћања природних биљака у културе, већ и у правцу аклиматизовања донесених култура са стране, а нарочито из суседних области, као и у правцу укрштања донесених култура са самониклим биљкама одговарајућег рода, врсте, сорте итд. Како, међутим, нагло, неконтролисано и непланско преношење и укрштање скоро редовно доводе до мањих или већих морфолошких и биолошких промена, па чак и до деградације и потпуног пропадања донетих и тек добивених култура,

то се овде намећу важни проблеми: које се врсте култура, које њихове сорте и из којих области могу узети, и у којим пределима локализовати; које врсте природних биљака и на којим теренима треба задржати, а које, пак, уништити, или укрштати с донетим културама, а да се при том код њих не проузрокују такве морфолошке и биолошке промене, да буде доведен у питање не само њихов правилни развитак, већ и њихов даљи опстанак у овој области.

Доста је широка листа природних биљака које би домаће становништво могло да одомаћи. Овде ћемо, међутим, изнети само оне које су до данас одомаћене.

Прво, у баштама и вртovima: дивљи ђурђевак, булку или турчинак, малину, хајдучку траву, штављак или зелено зеље, мајкину душицу, руј, петров крст, нану или менту, коприву, живовлак, јаглику, јоргован, дивљу ружу или шипак и др.

Друго, у воћњацима: дивљу крушку, дивљу јабуку, малину, леску, јагоду и др.

Треће, у забранима и на ливадама: цер, граб, клен, бели јасен, црни јасен, као и све оне које су задржане у воћњацима.

Четврто, на оградама поред путева: павит, глог, дивљу ружу, дрен, купину, зимзелен и др.

И листа културних биљака, које би домаће становништво могло да прилагоди постојећим климатским условима, а да притом код њих не наступе неке нарочите промене, такође је велика.

Од житарица: озима пшеница, јара пшеница, раж, јечам, оvas, кукуруз, просо, крупник, хељда.

Од зрених махуњача: наут, сочиво или лећа, састрица или граор, пасуљ, грашак, боб.

Од уљаних усева: сунцокрет, мак, уљана репица и др.

Од биљака за производњу влакна: конопља, кендир, лан, абутилон и др.

Од биљака за производњу шећера, скроба и алкохола: шећерна репа, кромпир и др.

Од лековитог, ароматичног и зачинског биља: ким, црна горушица, бела састрица, мента-нана и др.

Од коренасто-кртоластих биљака: сточну репу, репу угарњачу, броскву, сточну мркву и чичоку.

Од трава: обичну луцерку, грахорицу, хибридную луцерку, експарзету, а нарочито жути звездан, црвену дегелину, белу детелину и житињаци.

Од воћака: разне врсте и сорте шљива, јабука, крушака, трешања, вишања, кај ија, бресака, ораха и др.

И, на крају, многобројне баштенске културе као: паприку, купу, црни и бели лук, патлиџан, зелени лук и др.

Међутим, како ћемо касније видети, површине на којима постоје одговарајући минимални, оптимални и максимални климатски услови

за већи број од напред поменутих култура толико су мали да својим родом неће моћи да подмирују ни минималне потребе домаћег становништва. Једино ће и даље пшеница, кукуруз, пасуљ, кромпир и неке воћке бити у стању да својом производњом подмирују све потребе домаћег становништва као и да остварују вишкове. Међутим, ти вишкови ни у ком случају неће моћи да достигну такав размер да би постале солидна сировинска база за развитак већих погона прерађивачке индустрије но што су данашње воденице, казани за печење ракије, мале кућне сушаре за воће, пекаре за хлеб итд. Једино би укупна производња житарица могла стимулативно да делује на развике снажнијих, модернијих и бројнијих објеката млинске индустрије од данашњих малобројних воденица-поточара, чији капацитети не могу ни из далека да задовоље ни данашње потребе забрдског становништва, које је приморано да житарице меље у млиновима суседних области.

Већи млински објекти нису развијени, међутим, због других фактора, а у првом реду због помањкања енергетских извора (погонске снаге) које овде нема довољно, као што ћемо видети.

4. Хидрографија

Хидрографске њриликe и објекти и њихов значај као њриродне енергетске резерве за формирање и развитак данашњег њривредног мика Забрђа.

Хидрографија Забрђа је углавном изразито крашка, те је безводност њена општа карактеристика. Међутим, та безводност није подједнако заступљена на читавој територији Забрђа, већ се аналогно разлици у петрографском саставу и биљном покривачу знатно разликује по појединим морфолошким целинама. Тако је безводност друкчија на крашком платоу Видлича, његовом главном гребену и карсној ступњевитој заравни Тепоша, него у Одоровском Пољу и крашким депресијама Радејне и Петрлаша, као и у долини Забрдске Реке. И не само то. С обзиром на постојећу разлику у петрографском саставу и биљном покривачу разлика у безводности се осећа и у појединим деловима једне те исте морфолошке целине, например на алувијалној равни и појасу тераса у долини Забрдске Реке, на дну и кречњачком ободу Одоровског Поља итд.

Иако би на њовршини кречњачког ѡлајѡа Видлича, према примљеним количинама атмосферских талога у току једне године, требало да постоје многобројни хидрографски објекти, уствари влада највећа безводица. Стога се као пијаћа вода врло често употребљава снежница или кишница. Јер, будући да атмосферска вода највећим делом отекне кроз пукотине и поноре вертикално у дубљу унутрашњост Видлича, а само се незнатним делом одржи на површини по кречњачким шупљинама, није ни могло доћи до формирања већих хидрографских објеката осим малобројних извора, повремених бујичних токова и нешто већег броја ивора и локала.

Извори нису ништа друго до мала кречњачка удубљења испуњена снежницом или кишницом. Највише их има на заравњеним теменима кречњачких чука, коса и главица, као и на развојима крашких улегнућа. Има их бунарастог, тањирастог и левкастог облика, са запремином од неколико десетина па до неколико стотина см³. Вода се у њима задржава од неколико часова па до десетак дана. С пролећа, када се снег топи, и када је испаравање због још увек ниских температура незнатно, вода се у њима одржи и више од двадесет или чак и месец дана.

Локве се формирају од снежнице или кишнице скоро у свим карсним улегнућима, а најчешће у левкастим и бунарастим вртачама. У овим последњим, у време када се снег топи, скоро сваког дана се накупи толика количина воде која је довољна да утоли жеђ једног стада од више стотина оваца. После отапања снега, међутим, уколико се не обнавља кишницом, вода се одржи још десетак дана, а затим пресуши. Да би се вода и у њима одржала дуже времена, људи су приморани да нагомилани снег покривају сламом, грањем и шумом, како би се спорије топио, или да локве још за који метар продубе, добро обложе набијеном глином и кречњачким плочама, да би вода спорије и мање отицала у дубину. То, међутим, онда нису више природне локве, већ вештачке. Оне понекад, због знатне дубине, више потсећају на плитке бунаре који немају живу воду, већ је добијају поточићима од снежнице и кишнице. Таквих локава-бунара има најчешће поред самих овчарника или недалеко од њих, као и на појединим ливадама и најбољим пашњацима.

Извори су најређи на карсном платоу Видлича. Истина, с пролећа, када се снег топи, извори се јављају скоро у сваком крчичњаку и по већим кречњачким пукотинама; али у току лета се одрже само они на додиру кречњачких слојева и вододржљиве подлоге, односно на месту где је издан одголићена крашким или флувијално-денудационим процесом. Такви су у одоровском атару: *Ђерговац*, у сувој долини испод кречњачке чуке Рогоз, *Вија Вода* и *Пучос* у пространој ували испод Големог Врха; у гуленовском атару: *Чербез*, у пространој ували северно од Сединог Врха; у смиловском атару: *Марина Чесма* и *Локва*, у горњем делу долине Забрдске Реке, и један у сувој долини недалеко од Манастира св. Кирика и св. Јулите; у мојинском атару један у сувој долини поред самог пута који води према главном гребену Видлича. Од помених су најјачи: *Ђерговац*, *Вија Вода* и *Марина Чесма*, и они су добро каптирани и преобраћени у највећа сточна појила на Видличу. Та појила имају највећи значај у летњим месецима, када све површинске воде пресуше, те су људи и стока приморани да се свежом пијаћом водом снабдевају једино из њих. Али, како су воде у тим појилима онда сведене на 0,05 до 0,1 литар у секунди, то и у тим најкритичнијим данима могу бар једном дневно утолити жеђ око хиљаду оваца.

Ситални појилоци се виде само испод *Ђерговца*, *Вија Воде* и *Марине Чесме*, али највише на дужини од стотину метара, па затим или пониру или пресуше.

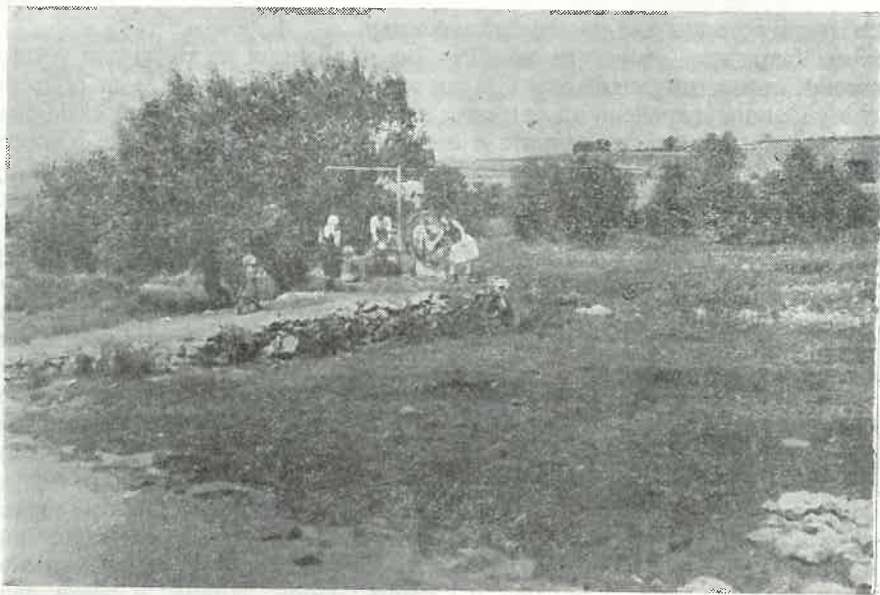
Периодски покови или бујице се за време отапања снега и после летњих киша виде у свим сувим долинама, али врло брзо пресуше.

Хидрографске прилике у главној и секундарној њекићонској појилоци су у односу на кречњачки плато Видлича знатно друкчије; безводица је у једним још увек знатна, у другим је сведена на минимум, а у осталима се јављају стални или повремене поводње.

У крашкој депресији села Радејне, с обзиром на то да она у току године прими просечно око 800 мм атмосферског талога и да је њено дно у целини изграђено од лијаских и догерских вододржљивих слојева, требало би очекивати бројније и водом богатије хидрографске објекте. Безводност, међутим, претставља и њену карактеристику. Истина, у зимској половини године, а нарочито за време јесењих киша и пролетњег отапања снега вода почиње притицати из свих праваца сливног подручја и због презасићености издани она избија на свим местима где је додир између крчњака и вододржљиве подлоге оголићен. Та места су многобројна. Безводност у овој крашкој депресији бива тада потпуно савладана. Тако у плитким вртачама, које се налазе на самом дну депресије, испод кречњачке сабирне зоне Осоја, долази чак и до периодичне акумулације сувишних вода, тј. до периодичног поводња. У летњим месецима, међутим, а нарочито у јулу и септембру, с појавом краћих или дужих сушних периода, површинско отицање воде потпуно ишчезне на читавом сливном подручју а извори пресуше. У овој крашкој депресији наступи тада толика безводица, да је становништво приморано да се пијаћом водом снабдева из цистерни и бунара. Али, када цистерне испразне, а бунари пресуше, онда се вода доноси чак са Мојинског Врела, чесама села Петрлаша и Србине Чесме. Иначе, у самом селу Радејни постоје два стална извора, један до другог, из којих само за време отапања снега и кишних дана вода истиче, док за време трајања летњих суша из њих истиче врло слаб млаз само преко ноћи, када је ниским ноћним температурама евапорација сведена на минимум. Разлог великој безводици лежи у томе што је депресија уоквирена танким кречњачким слојевима и што слојеви изразито падају према Димитровградској котлини, тако да и вода највећим делом отиче према котлини. Стога је између два светска рата јужно од села подигнут велики бунар са ручном пумпом, из кога се у критичним данима водом снабдева читаво село (Види слику 2).

У карсној депресији села Петрлаша летњу оскудицу у води знатно је смањила појава неколико сталних извора у самом селу. Јер, из тих извора, с обзиром да су тесно повезани с пространом сабирном зоном на Анђелковој Рудини, у току летњих месеци истиче вода у укупној количини од 0,1 до 0,5 литара у секунди. Да би се могле да подмире сеоске потребе и са таквим количинама воде, становништво Петрлаша је воде тих извора каптирало и свело у две сеоске чесме и сточно појило. Од сувишних вода тих извора, као и од снежнице и кишнице долази до поводња у плитким вртачама, које се налазе јужно од села. Поред тих извора у самом атару села Петрлаша, и то у сувој долини, којом води пут Радејна—Петрлаш, појављују се још два извора. И један и други пресуше у току лега.

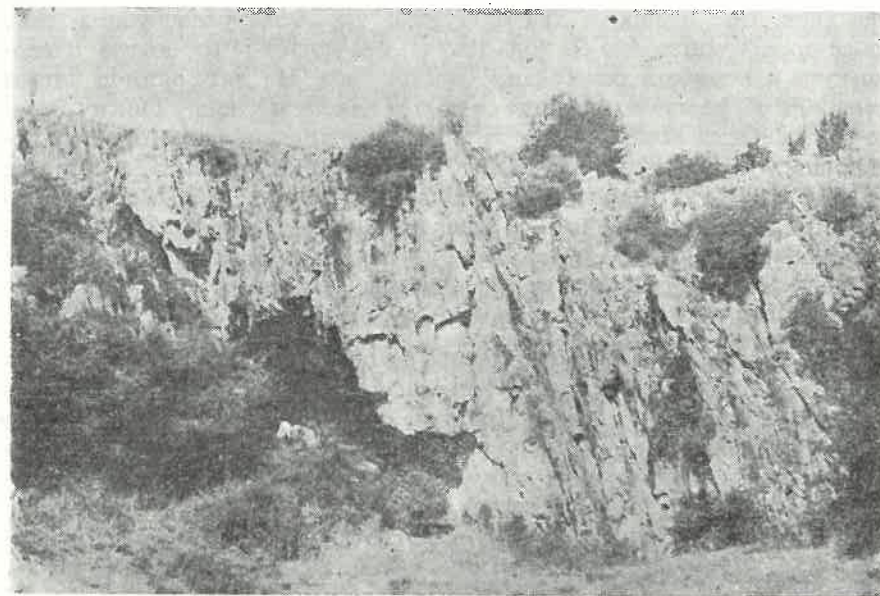
Изван крашких депресија Радејне и Петрлаша, испод Дрбеша, близу југословенско-бугарске границе, јавља се најјачи извор у том делу Забрђа. То је *Србина Чесма*. Он је каптиран у сточно појило, које користе насеља Радејна, Бребевница и Протопошници.

Сл. 2. — Бунар са ручном пумпом у селу Радејни

У *Одоровском Пољу*, међутим, само се кречњачки обод још увек карактерише безводицом, док се његово дно, на површини од око 10 км², одликује великом, а на површини од око 600 ха чак и сувишном влажношћу терена. Јер, будући да је дно Одоровског Поља у целини изграђено од лијаских и догерских вододржљивих слојева, обложених дебелим слојем делувијума, издан је у њему толико плитка да је само уз помоћ флувијално-денудационог процеса на многим местима одголићена. Од њених вода на тим местима дошло је до формирања и одговарајућег броја сталних извора. Међу њима су најјачи: *Породин Врело*, са капацитетом од 5—6 л/сек и *Големи Кладенац* са капацитетом око 10 л/сек, оба на дну Одоровског Поља између Смиловаца и Одоровца. И не само то. С обзиром да Одоровско Поље претставља затворену карсну депресију, са сливном површином од преко 25 км², у његовом најнижем делу, испод Лишаја и Манастира св. Петке, долази до сталне акумулације изворске и атмосферске воде, тј. до стварања плитког крашког језера, од мештана названог Одоровско Блато. То језеро, преформирања вртача са понорима и пећинског канала испод врха Ђурђево-Главе, највероватније је покривало читаво дно Одоровског Поља. На то нам указује двогуби понор тзв. *Цаманска Пројас*, која се налази

на 725 м апсолутне висине на страни Ђурђево-Главе окренутој Одоровском Пољу. После формирања поменутог пећинског канала, а нарочито после настанка вертикалних понора у вртачама за 2—3 м ниже од поменутог канала, ниво језера је почео постепено да сплашњава. Тако је данас само око 30 ха дна Одоровског Поља стално под водом, а око 600 ха бивају периодично плавлени подземним водама, тј. само за време јесењег и пролетњег поводња. (види слику 3).

Сл. 3. — Пећина над понором Одоровског Блата

На кречњачком ободу Одоровског Поља јављају се повремени извори. Такав је случај са *Врелом* у Одоровцима у коме се понекад вода и е јави и по две године.

У долини *Забрдске Реке* влад нормални хидрографски режим. Јер, будући да је у целини изграђена од вододржљивих лијаских, догерских и тријаских слојева и да је широм отворена према долини Гинске Реке, у њој је морало доћи и до нормалног отицања воде, а самим тим и до формирања површинских речних токова и речне мреже уопште. Иначе, с обзиром на поменути геолошко-петрографски састав, издан је у њој на многим и многим местима врло плитка, а с обзиром да су воде сабирних зона на кречњачком платоу и главном гребену Видлича највећим делом оријентисане на подземно отицање према долини Забрдске Реке, као према најнижој тачци области, она је стално богата водом. Зато су и извори у њој не само бројнији, већ и водом много богатији: но у ма ком другом делу Забрђа. Највише их има на алувијалној равни.

дуж Забрдске Реке, и то почев од обичних *оканаца* или *ведараца* па до великих врела. Од првих је једино каптиран извор поред пута Пирот-Годеч; остали су слаби.

Насупрот овима, у долини Забрдске Реке постоје свега два врела: Мојинско и Мазгошко.

Мојинско Врело избија недалеко од пута Смиловци — Протопопинци, на месту где најнижа тераса прелази у алувијалну равнину Забрдске Реке. Оно избија са дна вртачастиг удубљења у клобуцима, тако да се добија утисак као да вода кључа; ова појава је вероватно потпомогнута и процесом ослобађања барског гаса. Из њега истиче читав река која обрће чак и воденице са по два камена и утиче у Гинску Реку; то је Забрдска Река. Иначе, за време максималног стања, из њега истиче између 500 и 800 л/сек воде. У изузетним случајевима, као што је било 1950 и 1952 године, у доба минимума, истицало је само око 100 до 120 л/сек воде. Данас се воде Мојинског Врела и његове отоке, Забрдске Реке, користе првенствено за покретање 15 воденица, а потом и за пиће, појење стоке и за наводњавање малих баштица расутих око њеног тока.

Мазгошко Врело избија из кречњачке пукотине изнад вододржљивих слојева, и то одмах иза самих кућа села Мазгоша, на месту где је повремено речни ток, силазећи са Видлича, одголитио подземни ток. Оно је много слабије од Мојинског Врела, те му је и отока слабија. За време максималних стања из њега истиче и до 400 л/сек, а у доба минимума само 40—50 л/сек. Иначе његова отока, Мазгошка Речица, утиче у Забрдску Реку недалеко од југословенско-бугарске границе. Данас се његове воде користе за покретање 13 воденица као и за пиће, појење стоке и наводњавање сеоских баштица расутих на уској алувијалној равни дуж њеног тока.

Од осталих вредно је поменути изворе у селима Мојинцима, Бребевници, Протопопинцима и Смиловцима. То су уствари извори са капацитетима од 0,1 до 1 л/сек. С обзиром да се налазе у сеоским насељима, претежно су каптирани те подмирују и са таквим капацитетима најужније потребе села не само у свежој пијаћој води, већ и за појење стоке и неке друге потребе. Тако су у Смиловцима изграђене две чесме, а у Протопопинцима три.

Све то указује да Забрђе располаже с најслабијим хидрографским објектима на територији Пиротског среза. Наиме, када би се сакупила сва вода Мојинског и Мазгошког Врела у одговарајуће резервоаре и искористила једино за подмирење људских потреба, онда би је становништво Београда са Земуном потрошило за 24 часа. То је и један од основних разлога што је у Забрђу подигнуто само 28 воденица, затим мале сеоске чесме са сточним појилима, бунари, локве и цистерне, а испод извора тзв. „вирови“.

5. Вегетација

Вегетација и њен значај за формирање сировинске базе, природних енергетских резерви и привредног развоја Забрђе.

Према структури земљишта и климатским приликама видели смо да Забрђе припада апсолутно шумском терену. Стога бисмо требали да очекујемо у Забрђу један јединствен шумски појас. Међутим, данас се може говорити само о појединим шумским резерватима, односно мањим шумским комплексима очуваним претежно на местима неприступачним биљној производњи. Јер, са јачањем биљне производње шуме су на 10.143 ха искрчене, а задржане само на 2.857 ха.

У вертикали се издвајају два шумска појаса: *храстових шума* до 1000 и 1100 м и *букових шума* од 1000 и 1100 м до највише тачке области, односно до 1377 м колико има Басарски Камен.

Врба, шойола и шрейшљика биле су претежно заступљене дуж Забрдске Реке, у Одоровском Пољу и карским депресијама Радејне и Петрлаша, али и ту претежно као вештачка популација; у Одоровском Пољу сусреће се претежно ниска жбунаста врба. У појединачним примерцима сусрећу се и поред напред поменутих извора на кречњачком платоу Видлича. Приближно узето врба годишње даје прут за израду корпи и кошева око 5 м³, дрвне масе претежно за израду воденичних постројења око 10 м³ и лисника за исхрану ситне стоке око 4.000 кгр са 1 ха.

Леска се као шибље високо од 2—5 м сусреће и у једном и у другом појасу шума. Претежно расте са глогом, трном и дивљом ружом. Просечан годишњи род семенки кретао се од 0,1 до 1 кгр од једне леске, а прућа за израду кошева и корпи добија се само око 2 м³ са 1 ха.

Глог, шрн и дивља ружа имали су највеће распрострањење на југоисточним и јужним експозицијама кречњачких узвишења главног гребена Видлича, а нарочито на ступњевитој карсној заравни Тепоша. За ова три трновита жбуна може се рећи да по проценту учешћа у саставу шума долазе одмах иза грабових и храстових састојака. И не само то. У пределима око Марине Чесме, Три Пута, Влковијског Камена, Сединог Врха, Голембратковог Врха, Баба Луге, Дрбеша, Госена, Оштрог Врха и на многим другим местима, они у шумском саставу учествују и са више од 70%, па чак и са 100%.

У заједници с њима сусрећу се још и *дрен, руј, зова, бели и црни јасен*, а нарочито *дивље крушке, јабуке, шрешиње, њавиш и јоргован*. Овај последњи толико је распрострањен да се у пределу испод Марине Чесме с пролећа, када се расцвета, од његових црвених, плавих и белих цветова не види ни гола земља.

Просечни годишњи принос плодова цени се на око: 10—15 кгр глогиња, 3—5 кгр трњина, 3—5 кгр шипака, 2—5 кгр дрењина од неколико десетина па до неколико стотина килограма дивљих крушака и јабука, 5 и више десетина килограма дивљих трешања по једном стаблу.

Па ипак, најзначајнији и најраспрострањенији претставници храстовог појаса били су *грабови* и *храсиови сасијоји*.

За читав, пак, овај појас може се рећи да је претстављао прави шибљак, односно дериват старих *храсиових кишњака* и *храсиових и грабових шума*. Стога смо дошли до закључка, а у складу са већ датом оценом истих шума на другим подручјима у Источној Србији; да годишњи прираст дрвне масе не може бити већи од 0,5 до 2 м³ по једном хектару.

Највише делове Забрђа захватиле су *букове шуме*, и то искључиво на северним и северозападним експозицијама највиших врхова, тј. на Басарском Камену, Големом Врху, Високој Стени, Смиловском Камену, дуж видличког стрмог отсека, као и на северним и северозападним експозицијама највиших кречњачких чука и коса заосталих по ступњевитој карсној заравни Тепоша, где претстављају праву инверсију у вертикалном распрострањењу шума. Такав је случај са шумом на Рогозу, Курјачком Врху и у сувој долини око Марине Чесме.

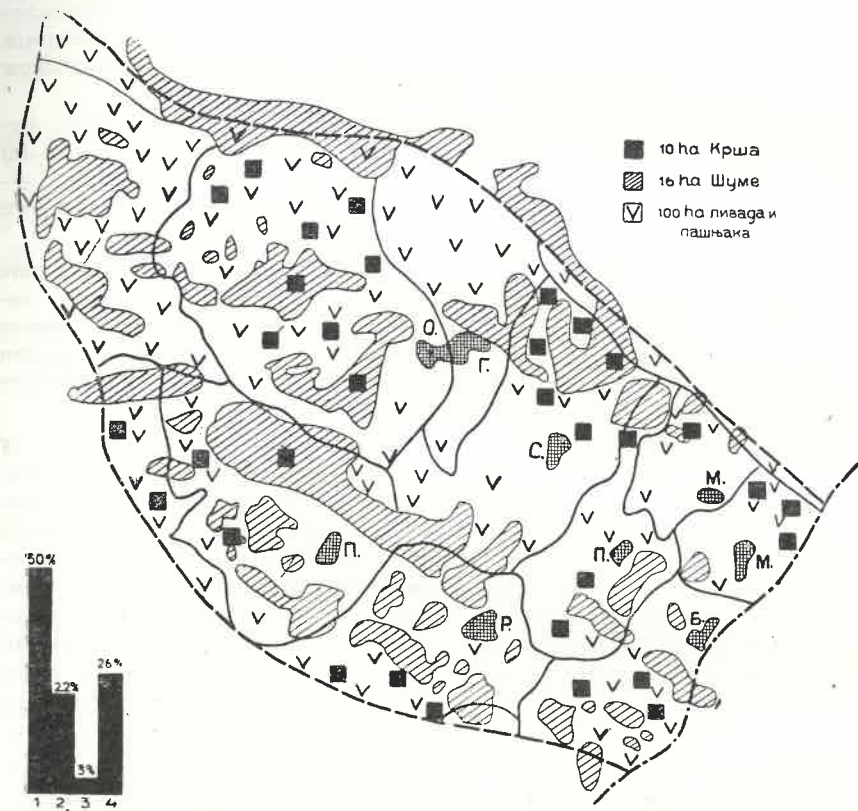
Главни претставник тог шумског појаса јесте *буква*, која на свим поменутих локацијама учествује са 80—100%. Иза ње долази *леска*, *јасен*, *дивља крушка*, *дивља јабука*, *дивља шрешња* и др. У том појасу сусреће се по шумским пропланцима још и шумска јагода и нешто малина.

С обзиром да се буква прилично споро развија на поменутих теренима, шумарски стручњаци су дошли до закључка да она не може дати већи прираст дрвне масе од 2—3 м³ по 1 ха. Они су, такође, стали на становиште да обимнији род жира може дати сваке пете године.

Такво стање шума указује на чињеницу да Забрђе располаже са укупно 150.000 м³ и годишњим прираштајем од око 7—8.000 м³ дрвне масе, односно са таквом количином дрвне масе која није у стању да подмири ни за 50% годишњу потрошњу дрвета домаћинстава, с обзиром да се она креће око 2 м³ по једном становнику. Стога је домаће становништво приморано да у отвореним огњиштима сеоских кухиња са малим пекарама и занатским радионицама, а нарочито код вршалица и гарнитура за печење ракије, употребљава још и кукурузовину, сламу и чак шталско ђубриво. То значи да се шумско богатство, које није у стању да подмири ни 50% данашњих потреба домаћег становништва, ни у ком случају не може узети као солидан извор енергије, а још мање као одлична сировинска база за развитак већих индустријских и занатских погона но што су сеоске кухиње са пекарном, гарнитуром за печење ракије, ковачнице, поткивачнице, мале млекаре итд. Јер, када бисмо посекли целокупну шуму, и под претпоставком да је већ дорасла за сечу, добили бисмо обловину коју би шест гатера предузећа „Бора Марковић“ из Забржја прерадили за свега једну годину, а годишњи природни прираштај дрвне масе, пак, не би био у стању да ни за 20% подмири обловином два гатера пилане у Лесковцу.

Правим и природним правим повришинама Забрђе не располаже. Данас, међутим, на његовом простору постоје само шумске крчевине препуштене самониклим травним формацијама. То су данашњи пашњаци

и ливаде. С обзиром да човек све до данас није вршио никакве измене у фитоценози, то смо их сврстали у ред природних пашњака и ливада. Њихов однос према шумским формацијама и распрострањење у хоризонтални и вертикални најбоље се види из приложене скице 2, састављене на основу топографске карте 1 : 100.000 листа Пирот, катастарског премера од 1953/54 г и многобројних теренских картирања, учињених у време док су извршена ова испитивања.

Ск. 2. Карта унутрашњег размештаја пашњака, ливада, шума и неплодног земљишта са графичким приказом

1. Пашњаци; — 2. Ливаде; — 3. Неплодна земљишта (крш); — 4. Шуме.

Пашњаци су распрострањени на укупно 4.507 ха. Од тога се око 1.250 ха пашњака налази дуж сеоских путева, који пресецају уздуж и попреко Одоровско Поље, Долину Забрдске Реке и карсне депресије Радејне и Петрлаша, а потом и на падинама и напуштеним ораницама у поменутих морфолошким целинама, као и на најнижим деловима алувијалне равни дуж Забрдске Реке и ритском земљишту Одоровског Поља. Међутим, 3.257 ха или 72% пашњака налази се на кречњачким

пречагама између карсних улегнућа, по каменитим вртачама, на стрмим странама вртача, увала и сувих долина, као и на стрмим странама заосталих кречњачких узвишења на ступњевитој карсној заравни Теплоша и главног гробена Видлича. Од познатих пашњака вредно је поминути околину Вија Воде, Марине Чесме, Ђерговца, Гусине Падине, затим Седин Врх, Анђелкову Рудину, Равниште, Осоје, Лишаје, Појатиште испод Дрбеша, као и пашњаке на простору од Басарског Камена па све до Три Пута, дуж главног гробена Видлича.

Дакле, постоје две различите категорије пашњака: *ујиринског шийи* на кречњачком супстрату и *барског и полубарског* на подводним и сувих влажних теренима у долини Забрдске Реке и у Одоровском Пољу.

На пашњацима утринског типа преовлађују ове врсте трава: *мачији реј* по влажним карсним улегнућима, *високи шийац* и *пасјача* по шумским пропланцима, *жуји овсик* на дну вртача, увала и сувих долина, *црвена и бела дејелина*, *жуји звездан*, *грахор*, *жијињац* и многе друге ниске и високе траве.

На пашњацима барског и полубарског типа доминирају травне формације барског и полубарског типа. То су: *лисији реј*, *висока ливадска куница*, *барски вијук*, *шрска*, *високи бус*, *барска ливадарка*, *црвени еијук*, *бела росуља*, *црвена и бела дејелина*, а на напуштеним влажним ораницама *нана* или *менша*, од које у раним летњим данима замирише читаво Одоровско Поље.

Поред тих трава, и на једним и на другим пашњацима, нашле су погодне тле и многе коровске биљке које садрже и отровне материје. То су: *бурјан*, *сајуњача*, *пасијирска шорбица* или *девојачка шрава*, *камиллица*, *врајић*, *различак*, *ојровна салаша*, *расијавић*, *сунцоглед*, *барска млечика*, *бела и црна чемерика*, *мразовац*, *медвећи лук*, *булка* или *шурчинак*, *руска*, *мали кисељак*, *јајрај*, *бујад*, *кукурек*, *црна и бела дивизма* или *лејен*, *гороцвет*, *црна буника*, *шашула* и многе друге. Највеће распрострањење имају: *кукурек*, *мразовац*, *бела и црна чемерика*, *папрат*, *лепен*. Оне претстављају праву кугу на пашњацима утринског типа.

Ливаде са самониклим шравним формацијама или широдне ливаде распрострањене су на укупно 1.945 ха простора. Од тога око 1.445 ха ливада налази се по карсним улегнућима и делом на благим странама појединих кречњачких узвишења заосталих по главном гробену Видлича и ступњевитој карсној заравни Теплоша, а око 500 ха ливада у Одоровском Пољу и долини Забрдске Реке. Најважнији и највећи комплекси ливада налазе се, углавном, у истоименим комплексима пашњака. Стога, слично пашњацима, и ливаде се деле у два типа: суве на карсном платоу и влажне у Одоровском Пољу и долини Забрдске Реке. Из истих им је разлога и биљно-географска слика иста са пашњацима.

Као што се види, на пашњацима и ливадама углавном преовлађују травне формације погодне за испашу стоке и сенокос, а само један мали проценат заузимају биљке које би се због садржине лековитих састојака могле користити као сировина за индустрију лекова. Наиме, иако травне површине Забрђа поседују доста разноврсних лековитих

биљака, због тога што се оне јављају у ограниченом броју примерака, у Забрђу се на бази тих сировина развила само сакупљивачка привреда лековитог биља и то претежно за подмирење потреба домаћег становништва и врло мало за извоз (гороцвет, хајдучка трава итд.), а не и индустрија за прераду лековитог биља. Јер, према општој оцени, у Забрђу би се годишње могло убрати 20—30 тона разног лековитог биља.

И капацитет испаше пашњака је различит. Пашњаци у низинским пределима Забрђа могу подмирити испашом 3—4 грла крупне или 15 грла ситне стоке на 1 ха, док пашњаци у карсном делу само 10 грла ситне стоке; испаша крупне стоке је на овим последњим јако отежана због појаве многобројних шкрапа, а на многим местима и немогућа.

Производња сена на ливадама у низинским пределима креће се од 20—25 мц, а на ливадама у карсном делу Забрђа од 12—16 мц са 1 ха, што би у укупном износу задовољило минималне потребе овчарства. Отуда се крупно сточарство претежно исхранује сламом и крмом, а ређе сеном. Недостатак, пак, сена у исхрани оваца надокнађује се лисником.

6. Животињски свет

Лесна дивљач и њен дојирнос у шиварању сировинске базе и ширвредног развојка Забрђа

Повољни физичко-географски и био-географски услови пружају дивљачи веома погодне могућности за слободан живот и размножавање. Пре насељавања, а нарочито пре развитка земљорадње, када је Забрђе било покривено високим и густим шумама, у њему је живела многобројна висока дивљач, као: медведи, јелени, срне, вукови и дивље свиње. Поред тога, благодарећи постојању пространије и знатно дубље мочваре у Одоровском Пољу но што је данашња, онда је у Забрђу живе и већи број европских птица-мочварица, но што је данашњи. После развитка пољопривреде, када су крчењем шума, ради добијања пољопривредних површина, услови за слободан живот и размножавање високе дивљачи постали врло ограничени, из Забрђа је нестало медведа, рисова, дивљих мачака, јеленске дивљачи, дивљих свиња и срнеће дивљачи. Благодарећи очуваним комплексима шума у пределима неприступачним пољопривредној производњи, тј. у теренима нарочито повољним за слободан живот и размножавање високе дивљачи, у Забрђу су се данас одржали у врло ограниченом броју још вукови и јазавци. Наспротив томе, благодарећи, пак, појави пољопривредних култура, прошараних малим шумским комплексима, ниским шикарама, трњацима и тршчарама, дошло је до наглог размножавања зечева, лисица, творова, ласица, веверица као и јаребица (пољске и камењарке), дивљих и питомих голубова, грлица и многих птица ште-точина (јастреба, орлова, врана и др.). Међутим, како су слободан живот и несметано размножавање ове дивљачи последњих година органичени претераним ловом, то се цени да је њен број у Забрђу сведен на око: 1.000 зечева, 30—40 лисица, 10 јазаваца, десетак вукова, стотину веверица итд.

Овако мали број дивљачи, наравно, није могао ни у ком случају стимулативно деловати на развитак модернијег лова, но што је данашњи. Гро улова још увек се постиже различитим примитивним замкама и обичном ловачком пушком каписларом. Такође није био могућ развитак модернијег типа прераде крзна, но што су сеоске радионице услужног занатства и домаће радиности за штављење коже и крзна. Јер, овако мали број дивљачи, под претпоставком да буде у целини уловљен, дао би толико мало сировина односно крзна да би их једна крзнарска занатска радионица са једним мајстором, једним калфом и једним шегртом, прерадила само за једну годину, а комбинат кожа „Синиша Николић“ у Пироту за непуна два дана.

7. Рудно богатство

Рудно богатство и његов допринос фонду природних енергетских резерви и развоју развијенијег привредног типа по типу је данашњи.

Рудно богатство Забрђа није било довољно и детаљно проучено све до времена када су вршена ова испитивања. До тада се једино знало да Забрђе располаже лигнитом, као и каменим угљем јурске старости.

Лигнит има у долини Забрдске Реке, нарочито око села Магоча, Мојинаца и Смиловаца. Према забелешкама Љубе Љубеновића из Пирота, тај је лигнит формиран махом од папрата а открио га је Б. Злајковић 1947 године, када је отворио рудник „Забрђе“, који је радио све до 1952 године. Б. Злајковић је тада проценио да се на територији Забрђа може очекивати 80—100 милиона тона залиха лигнита. Међутим, према најновијим испитивањима Геолошког завода НР Србије, резерве лигнита ни у ком случају не могу прећи 40 милиона тона. Иначе, по истим истраживањима, овај лигнит има већу калоричну моћ од „креке“ и „колубаре“, док му сагорљиве материје износе и преко 70%. Предност тог угља је што се дебљина слоја креће од 6—30 м и што је потпуно чист, без много јаловине. И не само то, већ и што се слојеви налазе близу површине, па је његова експлоатација врло лака и рентабилна. Једини недостатак му је тај што садржи велики проценат влаге. Јер то доводи до брзог распадања приликом транспорта и дуже задржавања по стовариштима. А то је недостатак који у многоме отежава веће инвестиције у његовој даљој експлоатацији, односно у израњању једног великог и модерног рудника.

Испод лигнита, у лијаској формацији, нађени су и слојеви каменог угља. О његовом значају, међутим, може се говорити тек када се утврди да ли постоји дебљи слој од једног метра. Он би усто допринео и бржем приступању експлоатацији лигнита.

Приступање експлоатацији тих резерви угља довело би до битних промена у данашњем привредном типу Забрђа. Тако би се развио један рудник са производњом јачине рудника „Јелашнице“ (близу Ниша). И не само то. Тако би се могла створити и једна термоцентрала, уколико би се угаљ користио као енергетска резерва ради електрификације

Забрђа, Горњег Висока и једног дела Димитровградске котлине. Наиме, експлоатација угља омогућила би да печалбарство потпуно замре. Место њега би се у привредном типу Забрђа појавило рударство. Односно, Забрђе би од једне заостале аграрно-печалбарске израсло у развијену аграрно-рударску област. А то значи да је данашњи привредни тип Забрђа од свих природних услова једино у противуречности са рудним богатством. Да би се та противуречност отклонила, потребно је у првом реду повећати средства за капиталну изградњу поменутих објеката, а у којима Забрђе нарочито оскудева. Јер, ако се чека да Забрђе, само, путем акумулације из данашњих привредних грана, обезбеди поменута средства, онда неће доћи до експлоатације угља ако не за увек, а оно бар у блиској будућности.

II

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Друштвени услови који су утицали на данашњи облик привредног типа Забрђа многобројни су. Ми ћемо, међутим, поменути само најважније.

1. Становништво

Порекло, композиција, бројно кретање и радна способност становништва по узраслу и полу и његов утицај на привредни развој Забрђа

а) *Порекло и композиција становништва.* Осим Шопова и нешто мало Цигана, других етничких група нема у Забрђу.

Шопови су староседеоци. Према запису, нађеном у цркви Манастира св. Кирила и св. Јулите, можемо слободно тврдити да су Шопови крајем XVII столећа већ били у Забрђу (11, с. 202). У народу, пак, постоји дубоко уверење да су се њихови преци доселили у Забрђе још за време Турака. Наиме, предања тврде да су први досељеници дошли у збег од турских зулума и да се после тога нису више враћали у стару постојбину. Међутим, одакле су се доселили — предања нам не дају никакве одређене податке. Стога смо приморани да то питање оставимо отворено. Једино можемо претпоставити да су се преци данашњег становништва Забрђа доселили после познатог продирања аустриске војске под вођством генерала Пиколоминија 1688 године, када је становништво из свих области Горњег Понишавља узело учешће у борбама против Турака (14, с. 54).

Цигани су страни елемент — дошљаци; њихово претходно пребивалиште је била долина Нишаве (Пирот, Орејовица, Црноклиште и др.). Све до друге половине XIX столећа у Забрђу их није било, јер су их староседеоци, као и у осталим областима Понишавља, презирали због онда извесних њихових мана и прогањали из своје средине. У другој половини XIX столећа, међутим, када је са развојем земљорадње настајала све већа потреба у ковачима и потковачима, забрдско

становништво је било приморано да их као једине носиоце тих заната не само трпи већ и добровољно усељава, дајући им при томе бесплатно стан, огрев, па чак и храну коју су Цигани добијали путем прошње (14, с. 54). И уколико је са развитком земљорадње расла потреба за ковачима и поткивачима, и Цигана је све више било у Забрђу, тако да их је већ у 1910 години било: у Смиловцима 32, Мојинцима 4, Одровцима 6, Петрлашу 4 и Радејни 18, или укупно 64 лица.

После свршетка Првог светског рата, када се са приступањем све већег броја домаћег становништва изучавању ковачког и поткивачког заната смањила потреба за страним мајсторима поменутих заната, усељавање Цигана је потпуно замрло. И не само то; од тада почиње и њихово исељавање, тако да их данас нема више од 40 људи: МНО Протопоинци 6 и МНО Смиловци 34 лица.

Осим сталног становништва, Забрђе је слично Високу све до 1930 године имало и *повремене* — *сезонске становнике*. То су били *Каракачани* или *Црновунци* (како их мештани називају). Живели су по летњим колибама на Басарском Камену, Високој Стени и ступњевитој карсној заравни Телоша, и то само у летњој половини године.

Иако су се Црновунци држали доста изоловано, домаће становништво је ипак успело да од њих научи израду качкаваља и да тиме усаврши и прошири своју кућну и занатску млекарску прерађивачку индустрију.

Од Цигана, пак, научивши ковачки и поткивачки занат, успело је да прошири и усаврши своју занатску делатност.

б) *Бројно кретање становништва*. Иако се поуздано зна да су преци данашњег становништва населили Забрђе још крајем XVII столећа, његово бројно кретање, међутим, можемо са сигурношћу пратити тек од 1890 године, када је у Забрђу живело приближно око 2.900 људи. Од тог доба, па све до 1948 године, становништво Забрђа је показивало тенденцију сталног пораста. То се најбоље види из приложене табеле, састављене на основу теренских података за 1890 и званичних пописа становништва за 1910, 1921, 1931, 1948 и 1953 годину.

1890	1910	1921	1931	1948	1953 године
2900	3924	4552	4819	5213	4852 становника

Узрок томе порасту нису била досељавања са стране, већ природни прираштај. Међутим, карактеристично је да тај пораст, због разних узрока, није био равномеран по појединим временским интервалима.

Тако, између 1890 и 1910 године број становника се повећао за 1.024 лица, што износи 51,2 лица више у свакој години тога интервала. Узрок овој порасту становништва лежи у повећаном природном прираштају, када је са порастом животног стандарда наталитет становништва достигао свој максимум, а смртност свој минимум. И не само то: тај пораст би био још већи да се у тим годинама у потрази за бољим

животом није исељавало становништво у градска и сеоска насеља Загорја, Пиротске, Димитровградске и Софиске котлине.

У раздобљу између 1910 и 1921 године, и поред тога што је оно било испуњено разним ратовима (Балкански 1912, Српско-бугарски 1913 и Први светски рат 1914—1918 године), број становника се у односу на претходни мирнодопски интервал повећао за 628 људи, што износи 62,8 лица више у свакој години тог периода. Такав пораст становништва у једном познатом ратном интервалу је нелогичан, у односу на остале суседне области. Јер, док је становништво Забрђа у том времену достигло максимални пораст, дотле је становништво поменутих српских области достигло максимално опадање (случај са Високом и др.). Разлог тој нелогичности лежи у томе што је Забрђе, као онда саставни део Бугарске, било поштеђено окупације, а тиме и свих недаћа које проистичу из таквог стања, док су суседне области као саставни делови Србије морале да издрже многобројне тешкоће наметнуте бугарском и немачком окупацијом. Наравно да је у различитим животним условима морало доћи и до великих разлика у природном прираштају, а тиме и до одговарајућих разлика у бројном кретању становништва између Забрђа с једне и Висока и осталих суседних области које су припадале Србији с друге стране. Наиме, у српским областима природни прираштај је био негативан; наталитет је, интернацијом највећег дела мушког становништва у унутрашњост Бугарске и изгнанством преко Албаније на Крф, био сведен скоро на нулу, а смртност је због глади и болести с једне и погибије преко Албаније, пробоја Солунског фронта и других борби, вођених за ослобођење наше земље с друге стране, достигла била свој максимум. У том интервалу само Нишавски срез дао је 3591 жртву, а читав ондашњи Пиротски округ око 6545 погинулих и умрлих само учесника у поменутих ратовима (35). У Забрђу, пак, тада је природни прираштај незнатно опао, јер је наталитет у односу на претходни период незнатно опао, с обзиром да мушко становништво није било ни интернирано ни прогањано, већ да је највећим делом ратних година било код своје куће; а смртност је незнатно порасла, с обзиром на чињеницу да становништво Забрђа није доживело Албанију и онолико борби колико су то доживели становници ондашњег Пиротског округа.

Пораст становништва се јавља и између 1921 и 1931 године. Али, уместо да у овом раздобљу буде већи, с обзиром да је то мирнодопско време, он је у односу на претходни (ратни) био мањи за 361 лице; тада је пораст износио само 267 људи, а не 628, колико је износио у претходном ратном интервалу. Све то такође указује на једну нелогичност у бројном кретању становништва Забрђа. Узрок овако великом и нагло смањивању пораста становништва не лежи у одговарајућем опадању његовог природног прираштаја, већ у нагло повећаном исељавању становништва, настало и после припајања Забрђа Југославији, када је било због нерешеног двовласничког питања, било због националне нетрпеливости и бугарске пропаганде, као и из економских разлога, емигрирао извесан број Забрђана у Бугарску или Пиротску и Димитровградску котлину.

Од 1931 године средњи годишњи пораст становништва бивао је из године у годину све мањи и мањи, али се макар и у минималном износу одржао све до 1948 године, када је био сведен на нулу. Разлози овоме су исти, само што је национални моменат као фактор из године у годину бивао све мањи од утицаја на иселјавање, док је насупрот овоме иселјавање из економских разлога долазило све више до изражаја.

Од средине 1948 године престаје сваки даљи пораст становништва. И не само то. Од тога доба па све до 1953 године број становника је почео да опада. Према претходним резултатима пописа становништва од 15 марта 1948 године до 31 марта 1953 године број становника у Забрђу је опао за 361 лице. У попису од 31 марта 1953 године дата су следећа образложења тог опадања:

а) што се један део становништва после пописа од 1948 године потпавши под утицај коминформске пропаганде после изласка Резолуције Информбироа иселио у Бугарску;

б) што је приликом пописа 1948 године уведен изван број лица у бројно стање забрдрских села као привремено отсутан, мада су та лица стално живела на територији Бугарске, док приликом пописа 1953 године та лица нису пописивана;

в) што је један део становништва због аргарне пренасељености и незапослености на ситном и малом поседу прешао у индустрију и нека друга радна места околних градова или пак у економски јаче области итд.;

г) што се природни прираштај у односу на претходни период знатно смањио.

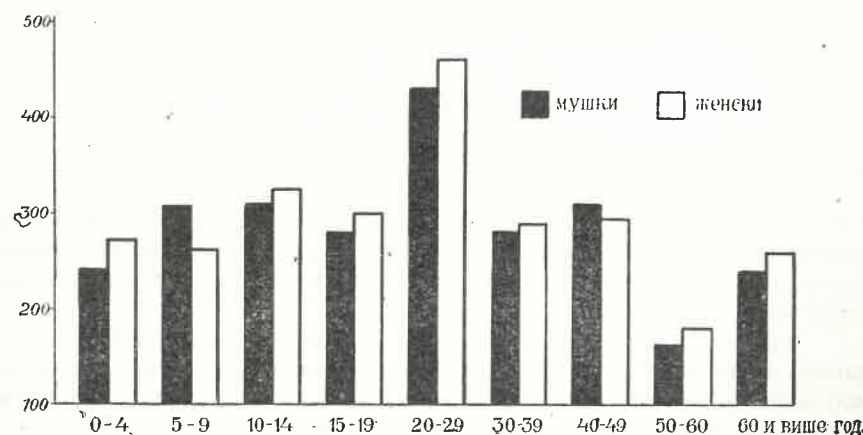
в) *Радна способност становништва.* За привредни развитак једне области није довољно да се зна само апсолутни број становништва, већ и његова радна способност. Јер, у привредном животу или процесу производње основних средстава за живот не учествује ни у једној области читаво становништво нити, пак, сваки појединац у подједнакој мери.

У Забрђу су ослобођена од сваког рада само нејака деца и лица која је болест или претерана старост лишила сваке радне способности. Сваком другом лицу, у складу са његовом физичком и духовном конструкцијом и здравственим стањем, поверен је било као стални или повремени који од пољских и кућевних послова. Тако људима између 15 и 60 година, као физички и духовно најјачим, поверени су најтежи послови у процесу производње; женама — израда сукна, прекривача, шареница, кавијора, народног платна, прерада млека, баштованство, сакупљање сена, жетва житарица и др.; мушкарцима — орање, косидба, вршидба, израда пољопривредног алата, печалбарство, довоз летине на гумну и др. Насупрот томе, људима између 60 и 70 година, као физички слабијим али духовно још увек јаким, најчешће је поверена руководећа улога у домаћинству као и читава размена добара, или, пак, само чување стоке. Деца између 8 и 14 година, као физички и духовно још неразвијеним, поверени су најлакши кућевни послови, деца од

8—10 година једино снабдевање водом и храном пољских радника, а одраслој најчешће чување радних волова, јагњаци, свиња и др.

Полазећи од овог критеријума у подели рада између појединих старосних група становништва, а на основу званичног пописа становништва по групама старости и полу, долази се до закључка да је на дан 15 марта 1948 године, када је извршен поменути попис, на групу највеће и најинтензивније радне способности (15—60 година) долазило око 54%, на групу без икаквих радних способности око 23%, на групу са смањеном радном способношћу за 30, 40, 50 и више процената око 23% целокупног становништва. Поред тога, на основу истих података, долази се до закључака да је у истој години женског света било само за 1,6% или укупно 83 жена више од мушкараца, као и да је та разлика највећа баш у старосној групи са највећом радном способношћу; у тој старосној групи те године, жена је било за 2% више од мушкараца. То се најбоље види из приложеног табеларног прегледа и графикана датог на скици број 3, састављених на основу добивених података поменути пописом становништва од 15 марта 1948 године.

Група старости	МНО Протопопинци		МНО Радејна		МНО Смиловци		С в е г а	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
0 — 4	76	97	58	51	101	125	242	273
5 — 9	103	90	70	65	134	108	307	263
10 — 14	104	97	72	71	134	157	310	325
15 — 19	104	100	62	68	113	132	279	300
20 — 29	144	140	85	99	202	222	431	461
30 — 39	87	90	55	64	137	136	279	290
40 — 49	102	95	74	64	135	134	311	293
50 — 59	57	73	42	49	65	58	164	180
60 и више	76	76	53	57	113	130	242	262

Ск. 3. Становништво по групама старости и полу

Из свега изложеног види се да Забрђе ни у једној етапи није располагало нарочито великим вишковима пољопривредног становништва, тј. никад више од 300 до 400 људи. Међутим, овде треба истаћи да тај вишак није настао због опште аграрне пренасељености већ само због рђаве социјалне структуре, односно због појаве ситног и малог поседа. Да није тога Забрђе би у данашњим условима имало само толико радне снаге колико је потребно интензивној пољопривреди.

Овако мали број становника само је још више смањио могућност формирања једног вишег друштвено-економског центра но што су сеоска насеља и постојања разгранатијег и савршенијег привредног типа од данашњег аграрно-печалбарског са услужним занатством и домаћом радидошћу. Јер, било би нерентабилно оснивати и развијати више друштвене и привредне јединице но што су данашње сеоске само за подмирење потреба целокупног становништва Забрђа у вуненим тканинама довољна четворочасовна производња фабрике „Браће Крсмановић“ у Параћину, у шећеру двочасовна производња фабрике шећера у Ђуприји, у зејтину једночасовна производња уљаре „Други октобар“ у Зрењанину, у пераћем сапуну трочасовна производња фабрике сапуна „Албус“ у Новом Саду, у кожној обући једночасовна производња фабрике обућа „Козара“ у Земуну, у гуменим опанцима једнодневна производња фабрике гума „Тигар“ у Пироту итд.

2. Насеља и атари

Сеоска насеља и атари и њихов утицај на привредни развој Забрђа

а) *Насеља — њихованак, развој, положај, њих и облик.*

Прве људске насеобине су, дакле, били з б е г о в и, из којих су се касније развила данашња стална сеоска насеља Забрђа. Како се, међутим, у напред поменутом запису помињу само имена Смиловаца и Радејне, то нам се одмах намеће питање да ли су у то време били досељени и преци становништва осталих данашњих насеља Забрђа? На то питање тако оскудни подаци тешко дају потпуно тачан одговор. Ми смо, међутим, мишљења да су у то време и они морали бити досељени. Јер, да су се доселили касније, вероватно би се тај податак могао добити од најстаријих људи, што није случај. Сви они причају о Крцалијама и многим догађајима који датирају из тог времена, као и о томе да су њихови преци у Забрђе добегли у збег да би избегли освету разјарених Турака после неке њихове побуне и да се више нису враћали у стару постојбину.

Збегови су тада били засновани, углавном, на патријархалној основи, тј. од једне, две и више сродних породичних задруга, на чијем челу је био човек од кога су водили порекло сви остали чланови збегача. Стога су се и ондашњи збегови знали по имену старешине збегача, па и данас сва насеља носе иста имена. Тако Радејна је задржала име старешине збегача Радета, Петрлаш име старешине Петра, Смилонци име

Смиљка (ово насеље се под тим именом води и у попису од 1921 године, тј. пописано је под именом Смиљево) итд.

Будући да су као избеглице и због сталног прикривања од Турака тешко долазили до новца и неких основних артикала за живот, досељеници су почели да нападају трговачке караване и да упадају у сам Пирот. Секретар и путописац грофа Хуга од Вирмонта пратећи га на путу за Цариград 1719 године, бележи да је тада у непосредној околини Пирота било много хајдука, који су долазили и до самог Пирота и људе хватали и уцењивали (32, с. 226). То је, међутим, још више повећало нестабилност у Забрђу, јер су Турци предузимали врло честе рације у циљу њиховог уништења. Стога су досељеници морали и даље да живе по збеговима. Они су остали да живе по збеговима и касније све до тридесетих и четрдесетих година 19 столећа. Јер, врло често и немило-срдна крцалиска пустошења и пљачкања, држећи становништво на опрези и у покрету, спречила су га да приступи изградњи својих сталних насеља. Једино у данима када су се крцалиске хорде, после извршених пљачки и пустошења, повлачиле у Видин, један део становништва би силазио у равничарске делове Одоровског Поља, долине Забрдске Реке и карсне депресије Радејне и Петрлаша, крчио шуме и претварао их у ливаде а касније и у оранице, док је главни део становништва, са оружјем у руци, чувао стоку и бдео над околином како га Турци или Крцалије не би изненадили, па људе побили а стоку одвели. Тек тридесетих и четрдесетих година 19 столећа, када су са потпуном уништењем крцалиских хорди наступиле повољне прилике за нормалан живот и развој земљорадње, односно такви услови да ј становништво било релативно сигурно да ће оно убрати род од посејаних њива и засађених башти, досељеници су приступили разоравању свих раније формираних ливада у равничарским деловима поменутих морфолошких целина, и подизању својих првих сталних насеобина, али и сада не на бази централизације становништва свих постојећих збегова у једно насеље, већ на постојећој патријархалној основи, на бази подизања насеља за сваки збег. Тако су збегови Одоровчана и Гуленовчана подигли насеобине у Одоровском Пољу из којих су касније израсла сеоска насеља Одоровци и Гуленовци, збегови Радејинчана и Петрлашана то исто су учинили у карским депресијама истоимених насеља. Збегови, пак, Мојинчана, Мазгошана, Бредевчана и Протопопинчана подигли су своје насеобине у долини Забрдске Реке, и то прва два на левој, а друга два на десној страни долине. Једино је збег Смилончана подигао своје насеље на пространој плавини која се налази на развоју између Одоровског Поља и долине Забрдске Реке. Међутим, с обзиром на двојни карактер привредне делатности и с обзиром да поменуте морфолошке целине негде пате од сувишних вода, негде оскудевају у доброј и довољној количини пијаће воде, поменути збегови нису приступили подизању сталних насеобина на местима која су пружала најповољније услове за њихов територијални развој, већ искључиво поред каквог сталног извора и једино на контакту двеју различитих топографских површина, како би насеље имало и довољно воде а и одговарајућих повољних услова за развој и сточарства и земљорадње.

Сл. 4. — Одоровци и Гуленовци

Како су, међутим, досељеници и даље задржали сточарство као своју главну привредну делатност, то је старешина сваке породичне задруге за развитак земљорадње населио у новом насељу само један део свога чланства, док је други део задржао поред стоке у планини, тј. по колибама раније подигнутог збегга. На тај начин двојни карактер производње довео је и до оснивања двојних насеља: сточарски део насеља у планини и ратарски део у равници. Будући, пак, да се у њима живот обављао преко целе године, и једна и друга су имала стални карактер насеобине. Касније, када се породична задруга распала и када је ситно сточарство почело да опада, само ратарска насеља су задржала стални карактер, док су сточарски делови насеља били разбијени, добили карактер двојних газдинстава. То стање се одржало све до наших дана.

Сва стална насеља су била и остала *збијеног типа*. То се објашњава не отсуством повољних услова за њихов територијални развитак, већ изричитом тежњом становништва да и после деобе остане близу својих најближих сродника. Стога је становништво после деобе подизало нове куће око старог дома, тј. поред дома старешине породичне задруге. Ти фактори су доминирали у територијалном развоју насеља све до свршетка Првог светског рата. Стога су све до тада и насеља имала облик правилног круга или елипсе. Међутим, после Првог светског рата, када је деоба породичних задруга ишла скоро упоредо са њиховим оснивањем, новоосноване инокосне породице, оставши без довољног простора за подизање својих домова у кругу матичне породичне задруге, почеле су све чешће да подижу куће на парцелама које

су се налазиле у самом селу или близу њега. То је уједно и основни разлог што данашња насеља имају облик неправилног круга или елипсе.

Иначе, бројно кретање кућа ишло је упоредо са интензитетом распадања породичних задруга и свим оним факторима који су утицали на интензитет физичке деобе задруга. То се најбоље види из приложене табеле састављене на основу пописа кућа и домаћинстава од 1910 и 1948 године.

Назив места	1910	1948
Гуленовци	50	88
Мојинци	30	44
Одоровци	101	153
Петрлаш	79	123
Протопопинци	47	91
Радејна	71	98
Смиловци	98	184
Бребевица	52	71
Мазгош	58	93

б) *Оснивање, уобличавање, величина и густина насељености атара*

Процес оснивања и уобличавања сеоских атара по правилу требао је да почне са самим досељавањем предака данашњег становништва. У то време, међутим, атари сеоских насеља нису могли постојати као неприкосновеност искоришћавања богатстава у правом смислу речи, јер је главна одлика тог времена била нестабилност и несигурност живота досељеника. Наравно, да у таквим условима, када је забрдско становништво, како смо напред видели, било без сталног крова над главом, односно сталног места пребивалишта, и када је било приморано да претежно живи од своје стоке и њених производа, јер друкчији привредни облик поменути прилике нису дозвољавале, и није могло да има властите сеоске атаре. Тек после стабилизације насеља на једном месту и развоја земљорадње, наметнула се и потреба за оснивањем и уобличавањем сеоских атара, тј. наметнула се нужна потреба за властитом територијом, коју ће само становништво једног села искоришћавати.

Будући да забрдско становништво у току оснивања насеља није ишло на формирање једне насеобине, тј. центра већ на оснивање патријархалних села, а будући да се и сеоско становништво из суседних области такође трудило да формира своје атаре на што већем простору, то ни једно забрдско насеље није било у могућности да оснивање и уобличавање границе атара изведе мирним путем, без неких трзавица, већ је било приморано да деценијама и деценијама, а понеко и до наших дана, води праву сеоску борбу, борбу у којој је претежно доминирало право јачега.

Ту борбу су забрдска сеоска насеља морала да воде на три фронта: на унутрашњем — између забрдских насеља, на спољашњем — са селима из суседних области и међудржавном — са српско-бугарском те југословенско-бугарском државном границом.

На унутрашњем фронту, тј. у процесу разграничавања атара између самих забрдских насеља, борба се претежно водила да се не дозво-

ли суседном насељу да са крчењем шума пређу границе морфолошке целине у којој је дотично становништво основало своју сталну насебину, као и да не дозволи да буде отсечено од свог сточарског насеља и пашњака са околним шумама. Тако су села Радејна и Петрлаш формирала и уобличила своје атаре у истоименим крашким депресијама са њиховим кречњачким ободима и ужом околином, Одоровци у Одоровском Пољу и добрим делом на ступњевитој карсној заравни Тепоша и главног гребена Видлича, Гуленовци, такође, у Одоровском Пољу, али у складу са конфигурацијом терена који је предодредила једна попречна долина па све до њеног избијања на главни гребен Видлича. Остала села формирала су своје атаре у долини Забрдске Реке и то: Мојинци и Мазгош на левој, а Бребевница и Протопопинци на десној страни долине, али опет у складу са попречним долинама повремених или сталних токова. Стога је у прошлости између ових насеља и долазило до сукоба, а нарочито између Мојинчана и Протопопинчана и Протопопинчана и Смилувчана; Мојиначани и Смилувчани су се трудили да по сваку цену истисну Протопопинчане са главног гребена Видлича, док су се ови трудили да се тамо одрже, јер су им ту биле колибе, пашњаци и шуме. Таквим настојањима, међутим, они су успели да до данас одрже само један узан појас који, провлачећи се између сеоских атара Смиловаца и Мојинаца, избија све до главног гребена Видлича.

Мојинци су једино село које је све до 1879 године имало двојни атар. Наиме, будући да му се због налазио испод Басарског Камена и будући да је на његовој територији и даље егзистирало мојинско сточарско насеље, није могло да себи обезбеди и територијалну везу с њим, због велике удаљености од сталног насеља те је било приморано да у процесу разграничавања задржи статус двојног власништва односно двојни атар.

Уколико данас и видимо нека друга отступања од поменутих природних граница, до њих се није дошло искључиво насилним путем, већ претежно мирним путем — обично куповином или узимањем мираза уз девојку. Тако, приликом пропадања турских приватних поседа — читлука и њихове распродаје, Мојинчанима је пошло за руком да откупом воденице са највећим врелом у овој области прошире свој атар на рачун села Протопопинаца, јер се тај део пре формирања читлука налазио на његовој територији. Куповина земљишта на територији другог села постоји и данас. Међутим, те куповине више нису тако велике да би биле у стању да знатно измене границу сеоских атара.

Борба са селима из суседних области још у самом почетку разграничавања атара била је жестока. Њу су, углавном водила села Одоровци, Гуленовци, Смилувци, Мојинци, Петрлаш и Радејна, и то са становништвом села Рсоваца, Височке Ржане и Брајковаца из Горњег Висока, и села Крушца, Великог Села, Паскашије и Бачева из Пиротске и Димитровградске котлине. Борба се водила око две ствари: око пашњака и око сточних појила. Око тога се развила читава борба која и данас траје. У 1954 години повео се између Одоровчана и Ржанчана и судски спор, који је требало да реши чије су појило и пашњаци у Вија Води. Дугогодишњи спор између Брајковчана и Смилувчана око појила и пашњака Марине Чесме такође се још увек води. Неки из села

Брајковаца тврде да су пре неких 70 година њихови преци око Марине Чесме имали чак и своје њиве и ливаде. То исто тврде и Смилувчани. Скоро не прође ни једна година а да се сточари између поменутих села, било због испаше, било због појила, не потуку.

Данас се цени да су поменута забрдска насеља изгубила око 3.500 ха пашњака и шума.

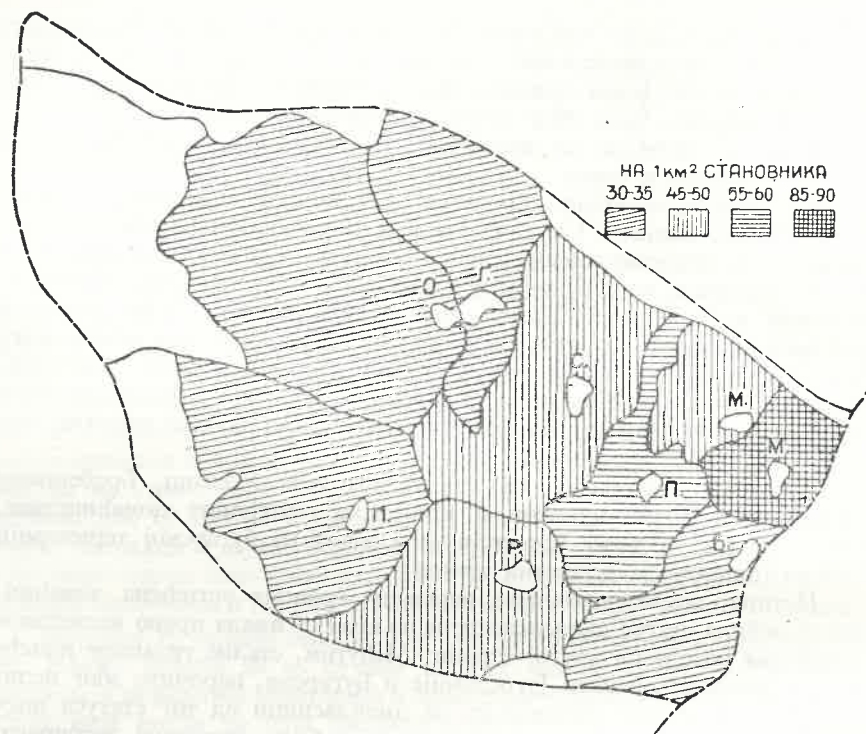
У борби за заузимање простора са Тепоша и Видлича становништво Крушца, Великог Села, Рсоваца и Височке Ржане било је потпомогнуто и успостављањем српско-бугарске границе одлукама Берлинског конгреса, када су територијално била оштећена села Петрлаш, Одоровци и Гуленовци. Наиме, пошто Одоровчани, Гуленувчани и Петрлашани, после успостављања границе преко њихових атара, нису више били у могућности да искористићавају пашњаке и шуме с оне стране границе, то су их Крупчани, Рсовчани, Ржанчани и Великоселчани једноставно без икаквих тешкоћа присајединили својим атарима, јер су се са њима већ граничили.

Версајска граница је, пак, оштетила села Мазгош, Бребевницу и Смилувце. Према процени и пријавама оштећених домаћинстава, цени се да још и данас поменута села имају на бугарској територији 43,45 ха (податак за приватни сектор).

Истина, после повлачења версајске границе оштећена домаћинства су добила статус двовласништва по коме су имала право несметаног коришћења поседа на другој страни. Међутим, сталне трзавице између бивших државних управа Југославије и Бугарске, нарочито због великобугарске политике, учиниле су да двовласници од тог статуса нису имали скоро никакве користи; граница је била претежно затворена. После Другог светског рата, када су се односи између две братске земље знатно побољшали, то питање је било за забрдско становништво повољно решено. Међутим, не за дуго. После изласка познате резолуције Информбироа, када су се суседски и братски односи поново пореметили и када су наши грађани били изложени злостављању и чак насилном одвођењу у Бугарску, статус двовласништва је и овом приликом изгубио сваку своју важност.

Благодарећи тим факторима, није дошло до оснивања и развијања једног јединственог обласног центра, већ до девет сеоских насеља а самим тим и до цепања територије Забрђа на одговарајући број атара, са доста различитим производним снагама и средствима за производњу. То се најбоље види из приложене табеле и скице бр. 4 сачињених на основу добивених података из Катастарске управе СНО Пирот и пописа становништва од 15 марта 1948 године.

Одоровци	2.903 ха	882 становника
Радејна	1.220 „	549 „
Петрлаш	2.093 „	610 „
Смилувци	1.973 „	964 „
Мојинци	583 „	273 „
Гуленовци	1.542 „	497 „
Протопопинци	863 „	500 „
Мазгош	596 „	525 „
Бребевница	1.227 „	413 „

Ск. 4. Карта сеоских атара са просечном густином насељености у %

Из предње табеле и скице се види да у процесу формирања и уобличавања атара ни једно сеоско насеље није успело да задобије већу територију од 2.903 ха нити да окупи већи број становника од 964, што је углавном ако не и одлучило а оно бар отежало и смањило изгледе сваком од поменутих насеља да се развије у већи друштвено-економски центар од једног обичног села.

3. Социјална структура села

Социјална структура села и њен утицај на привредни развој Забрђе

Од досељавања па све до дана када су вршена ова испитивања становништво Забрђе је прошло, углавном, кроз феудални и капиталистички друштвени привредни систем и било ушло у фазу прелаза од капиталистичког ка социјалистичком друштвеном и привредном систему. Социјална се структура у свакој од ових етапа мењала. Стога ћемо се посебно задржати на свакој од ових етапа. Како смо, међутим, о свакој од поменутих етапа говорили доста детаљно у Високу, то ћемо овом приликом изнети само поједине детаље карактеристичне за Забрђе (14, с. 30—72).

а) *Феудални друштвени и привредни систем.* — И у овој области се ради о турском феудалном режиму.

Од досељавања па све до тридесетих и четрдесетих година XIX столећа становништво Забрђе је, дакле, било приморано да у сагласности са ондашњим историским и друштвено-економским условима живи искључиво или претежно по збеговима. У таквим условима Забрђани су били приморани да се још јаче привезу за своју породичну задругу, но што је то можда било у ранијој постојбини, а у својој привредној делатности за сточарство као, у датим условима, једино могуће привредне и друштвене облике. Наиме, појединац нити је могао сам да произведе, нити да себе и своја средства за производњу заштити, док је у кругу породичне задруге он био безбеднији од смрти и од глади. Земљорадник, пак, не само што није имао довољно средства за производњу (рало је било једино средство за обраду земље), већ уједно није био ни сигуран да ће сам покушати плодове са својих њива, јер га је сваког часа могла напасти, опљачкати и попалити каква крцалиска хорда, или десетковати, преполовити жетвене приносе спахија. Узевши у целини, услови су били такви да су се све снаге морале искључиво концентрисати на сточарство.

Будући да је свака породична задруга могла заузети онолико земље и чувати онолико стоке колико јој је било потребно да подмири све потребе свог чланства, између самих задруга и није могло доћи до неких нарочитих имовинских разлика. Подела рада, која се и до данас одржала, била је изведена на тај начин што су се мушкарци старали око чувања стоке, а женски свет око прераде сточних продуката — око припремања исхране и израде обуће. Поред тога, мушкарци су са својим коњима ишли скоро сваке године у вршај како би тим путем подмирили минималне потребе у житарицама, које видимо нису могли да производе.

Почетком XIX столећа, а нарочито у периоду између тридесетих и четрдесетих година, у Турској Империји изведене су крупне економско-политичке и социјалне реформе, које су биле од пресудног значаја за даљи ток развоја унутрашњег и спољашњег друштвеног и привредног живота становништва свих поробљених крајева Србије па и ове области напосе.

Прво, године 1829 уништени су и последњи остаци и упоришта крцалиских хорди Пазван—Оглу Видинског, чиме је постигнута извесна сигурност у свим оним крајевима које су оне немилосрдно опљачкале и палиле.

Друго, после I и II Српског устанка и побуне у крушевачком крају северна граница Турске Царевине спустила се на југ све до Алексинца, чиме је отпочела емиграција великог броја турских спахија из свих ослобођених области а с тим и њихово инфилтрирање у још неослобођене крајеве Србије око Пирота, Прокупља, Ниша, Димитровграда, Лесковца и др. места.

Треће, 1839 године Булканским хатишерифом укинут је спахиски десетак и претворен у државну порезу, чиме су све спахије остављене без основних средстава за живот.

Четврто, уведен је порез од 3 гроша и 12 пара на сто од укупне вредности имовине, вергија (порез на мушку главу), аскерија (војница), беглик (порез на ситну стоку), интизап (порез на крупну стоку), емљак (порез на зграде), ђумрук (трошарина), порез на вино, па чак и порез на главицу купуса и бокор празилука (6, с. 5). О томе нам најбоље говори жалба пиротских, нишких, лесковачких и прокупачких становника Српском правитељству од 1841 године. У њој се наиме каже: „... да је раја дала десетину од кукуруза, пшенице и пасуља, од сваке главице купуса платили смо по четири паре, од прازی лука по 2 паре, на бокор, а од вина на сваку оку по седам пара. Ми смо давали десетину, и то нам није било тешко. Али Турци почеше тражити од нас по 8 гроша и 12 пара на сто. Ми питамо зар не стоји у ферману по три гроша и 12 паре, а они одговарају, да приходи државни не иду као до сада“ (33, с. 432—433).

Пето, робно-новчани односи који су постали владајући облик у привреди Аустрије, почели су преко Милошеве Србије све јаче и дубље да продиру и у ове крајеве Турске Империје. Та појава нарочито је дошла до изражаја од времена покушаја да се Турска реформише, и то до те мере да је, како видимо, натурална рента код многих сеоских продуката била већ онда замењена новчаном рентом.

И на крају, дата је већа слобода кретања, трговања, вероисповести и просвећивања становништва свих поробљених крајева Србије, што је довело до отварања првих просветних установа и до изградње добрих и широких путева у читавој Турској Империји. Када је Митадпаша држао Пирот са околином а тиме и Забрђе, које је припадало Пиротском мутесарифлуку, изграђени су путеви: Пирот—Бела Паланка—Ниш, Пирот—Димитровград—Софија, Пирот—Бабушница—Власотинце, Пирот—Кална—Књажевац, Пирот—Кална—Свети Никола—Видин, Пирот—Годеч—Берковица (познат под именом „Тепошки пут“) и др. путеви. Тада су отворене и прве школе у Смиловцима и Одоровцима, о којима се старало само сељаштво, док је просвета била препуштена полуписменим сељацима. Поред ових је имао ту функцију Смиловски манастир те је и писменост била врло слабо развијена.

У новонасталим економско-политичким и историским условима у првом су реду претрпеле битне промене постојеће социјалне прилике и патријархални режим. Пре свега, патријархална задруга, која и у овој фази још увек чини главни облик породичне заједнице и основну организацију сеоске производње, под утицајем робно-новчаних односа почела је све брже да се распада на мале индивидуалне породице састављене од родитеља и деце (касније назване инокосне породице). Затворена кућна привреда такође почиње да се у свом даљем развоју све више повињује законима тржишта (Пирот је тада добио и своју пијаци). Имовинске разлике између старих и новостворених домаћинстава, после поделе имовине на доста неједнаке делове, све више су долазиле до изражаја — јављају се прве сиромашне и прве богатије породице.

Инфилтрацијом турских спахија емиграната из новостворене Милошеве Србије и укидањем спахиског десетка, дошло је до појаве и трећег класног елемента, а у производњи до нове привредне организације. То су били читлук-сахибије и њихови новостворени читлуци.

Према предањима, као и на основу сачуваних тапија које су Турци издавали забрдском становништву приликом продаје читлука, долази се до поузданих закључака да су у овој фази сва села имала једног господара спахију, коме су после укидања десетка давала деветину, односно „спахиску десетину“ од жетвених приноса, а само село Петрлаш је поред спахије имало и „допунског господара“ — читлук-сахибију и било је познато под именом „бегов беглук“. Такође се зна да је спахија Бребевице, Мојинаца и Мазгоша живео у Годечу, Радејне и Протопопинаца у Димитровграду, а Одороваца, Гуленоваца и Смиловаца у Пироту. Нешто касније, око педесетих година, спахија Радејне и Протопопинаца насилним путем је заузео најбољу земљу, не гледајући чија је, и основао властити читлук познат овде под именом „Аметов читлук“. У исто време и на исти начин формирали су своје читлуке и спахије осталих забрдских насеља. Спахија Бребевице, Мојинаца и Мазгоша основао је читлук недалеко од Мојинског Врела, подигавши воденицу и кулу, а спахија Смиловаца, Гуленоваца и Одороваца учинио је то исто, али од имовине манастира св. Петке. Овај последњи био је познат под именом „Кривушинци“. Постоји предање и о постојању два приватна читлука у Одоровцима, али се не зна њихов сопственик.

И, на крају, као посебна друштвена и привредна организација јавља се Смиловски манастир, који је у то време претстављао најјачу производну организацију у Забрђу, јер је имао око 140 ха шума, ливада, пашњака и оранице као и своју воденицу на Мојинском Врелу и више од 200 грла разне стоке.

Дакле, у новонасталим економским условима развио се тројни тип производње: индивидуални у лицу сељачких газдинстава, читлучки и манастирски. Првome су припадала сва сељачка газдинства, а производња се у њима обављала искључиво властитом радном снагом и средствима. Другome су припадали сви поменути читлуци, а обрађивани су, како каже *Сергије Димитријевић*, „у властитој режји, помоћу бесплатне чивчиске радне снаге“, тј. кулуком тзв. ангаријом, која је по истом аутору у овим крајевима износила по 100 радних дана на кућу (6, с. 11). Трећем је припадао само посед Смиловског манастира, јер је манастир св. Петке формирањем читлука Кривушинци био лишен сваке друштвене и привредне функције, а обрађиван је властитом радном снагом и уз свестрану помоћ читавог становништва Забрђа. Уопште узев, све ове привредне организације имале су као основу производње сточарство и земљорадњу, с разликом што се по читлуцима развијала претежно земљорадња, у сељачким газдинствима сточарство, а у Смиловском манастиру подједнако и земљорадња и сточарство. Већа разлика је постојала у допунском занимању, и то само толико што су се једино сељачка газдинства бавила и печалбарством.

док су се сва остала бавила само домаћом радиношћу и нешто мало ловом. На разлику у главном занимању највећма су утицали квалитет и величина земљишног поседа и радне снаге, док су на разлику у допунској привреди поред ових утицале многобројне натуралне и новчане обавезе сељачких газдинстава према држави, спахијама и читлук-сахибијама. Јер, сељачким газдинствима, давши десетину држави, деветину спахији, трећину или чак и половину читлук-сахибији од сопствених прихода, како каже *Сергије Димитријевић*, од 100 ока жита остајале су 22 ока са којима она нису могла подмиривати све потребе свога чланства, те су се поред осталих привредних грана људи морали бавити и печалбарством, како би као аргати, вршачи, дунђери или слуге у Загорју, Влашкој, Добруџи или Цариграду, зарадили све оно што им нису могли обезбедити земљорадња, сточарство и домаћа радиност, а у првом реду новац за исплату онако многобројних пореза. И не само то: многа од ових газдинстава морала су ићи у печалбу ради зараде новца да би откупили властиту земљу коју су им отели њихови господари.

б) *Ештапа уништијења чийлук, укидања ангарије, натуралне рентије и йореза и јачање йривајне својине и слободне йрговине и њихов уишцај на формирање капиталистичког друштвеног и йривредног система у Забрђу*

И за ову област је „16 децембар 1877 године значао крај његовог вишевековног робовања Турцима и почетак тако жељно очекиване слободе. Тај дан је уједно значао и крај свему оном што је носило печат турског, свему оном што је било назадно и старо — крај турског феудалног режима и почетак продирања свега оног што је носило печат новог, прогресивног — почетак капиталистичке етапе“ (14, с. 40). Међутим, како је Забрђе само две године после ослобођења од Турака припојено Бугарској одлуком Берлинског конгреса, а касније Версајским миром укључено поново у границе Југославије, то су се у развоју његовог капиталистичког друштвеног и привредног система појавиле извесне разлике, на основу којих се тај развој може поделити у две фазе: фазу до Првог светског рата и фазу између два светска рата.

У *првој фази* су у привредном животу становништва Забрђа постепено јаче доминирала два битна момента, која су временом постала пресудна у даљем току продирања капиталистичких односа у његовом друштвеном и привредном животу. То су били: периферност области, односно граница, и прилагођавање бугарској средини, односно политици коју је водила ондашња Бугарска.

Идући западном линијом области, српско-бугарска граница довела је до битних промена не само у спољашњем, већ и у унутрашњем друштвеном и привредном животу њеног становништва. Пре свега, Забрђе је било отсечено од Пирота као свог најближег и најјачег тржишта. Затим, појавили су се двовласници над земљом (тада се неколико сељачких домаћинстава иселило из Мојинаца у Крупац, јер су им ливаде, шуме и пашњаци за стоку остали у атару тога села). Даље, постављене

су царинарнице или у најбољем случају граничне страже на свим прелазима и уведене високе царинске таксе на целокупан промет робе Забрђа са Пиротом уопште. И на крају, због те границе се створила национална загриженост између Србије и Бугарске, услед које је становништво Забрђа морало да претрпи три ратна пустошења: 1885, 1913 и у току Првог светског рата.

У таквим условима је становништво Забрђа тежило да што више ослободи своју привреду штетног утицаја границе и да јој на другој страни обезбеди слободно кретање у капитализам. Да би, пак, то постигло, морало је да се у потпуности ослони на привредну политику Бугарске. На томе је радила и државна управа Бугарске, тежећи да у народ што више унесе бугарска национална осећања. У том циљу она је у Забрђу установила општинску власт са седиштем у Смиловцима, отворила је у многим селима основне школе, приступила је изградњи путева ради његовог везивања са Димитровградом, Годечом, Софијом и другим центрима у Бугарској; давала је кредите ради уздицања пољопривредне производње, али претежно оним газдинствима која су њој постала најприврженија. У томе су државну управу помагали скоро сви трговци из Димитровграда, Годеча, па чак и из Софије на тај начин што су директно инвестирали капитал у привреду Забрђа, првенствено у сточарство, а касније и у земљорадњу, или, пак, што су становништву давали робу на кредит. Нешто касније то је чинио и немачко-аустриски капитал у виду увоза пољопривредних машина и алатки, с једне, и извоза пољопривредних вишкова, с друге стране. До овога је дошло тек од времена изградње железничке пруге у Нишавско-маричкој долини.

И периферност и прилагођавање бугарској општој политици били су основни елементи који су одређивали правац кретања капиталистичког преображаја Забрђа. Јер, та два елемента су поред осталог одређивала у коме ће се обиму и виду у појединим сељачким газдинствима Забрђа одвијати акумулација капитала, а с тим и преображај пољопривреде у свакој од њих наполе; односно, од та два елемента је зависило да ли ће се акумулација капитала у једном газдинству развијати кријумчарењем, или унапређењем сопствене производње уз помоћ градског и страног капитала, или, пак, можда само путем печалбе. То су били једини путеви ка остваривању извесне акумулације капитала, а сељачком газдинству је остало да се одлучи за један од њих.

У датим условима, а нарочито после прокламовања слободне трговине, приватне својине над земљом и осталим средствима за производњу, и после давања новчане вредности земљи и признавања само мушке деце за законитог наследника баштине, промене у социјалној структури и организацији производње кретале су се у правцу капиталистичких односа јаче и брже но што је то је било пре ослобођења од Турака. Патријархална задруга, наиме, сада у новонасталим условима почела је брже но што је било у првој половини XIX столећа за време турског феудалног режима да се распада на мале индивидуалне — инокосне породице као једине породичне и привредне организације на селу у новонасталим капиталистичким условима. И већ 31 децембра

1910 године патријархална задруга не само што није више претстављала основну друштвену и привредну установу, већ је била права реткост наћи породичну заједницу бројнију од 15 чланова. О томе нам најбоље говори приложена табела састављена на основу пописа породичних задруга и домаћинстава о броју чланова од 31 децембра 1910 године.

Име села	Број чланова																Свега
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
Гуленовци	—	1	8	5	8	9	4	4	8	—	2	1	—	—	—	—	50
Мојинци	—	—	4	4	4	2	3	1	3	5	1	3	—	—	1	—	31
Одоровци	—	5	6	13	20	16	11	10	8	1	5	3	1	1	—	1	101
Петрлаш	2	3	5	7	12	14	10	8	4	5	1	1	2	—	1	4	79
Протопопинци	3	—	4	6	9	3	6	7	1	2	2	1	1	—	—	2	47
Радејна	3	1	4	13	9	12	9	3	6	6	3	—	2	—	—	—	71
Смиловци	3	2	10	13	9	18	12	9	11	2	4	—	3	1	—	1	98
Бребевница	—	—	4	4	7	11	7	5	4	4	—	2	1	—	—	2	51
Мазгош	—	2	4	12	4	6	5	5	5	3	3	3	2	1	—	3	58
Свега	11	14	49	77	82	91	67	52	50	28	21	14	12	3	2	13	586

Интензивно распадање породичних задруга водило је све јачем и бржем уситњавању земљишног поседа, с тиме и све бржем и јачем економском слабљењу новонасталих сељачких газдинстава; из године у годину број сиромашних и полупролетера био је све већи.

На другој страни, пак, у истом раздобљу, домаћинства Давитка Алексова из Гуленоваца, Георгија Манова из Смиловаца, Јоте Стаменова из Мојинаца, Мане Алексова из Радејне, Иге Пешова из Одороваца, Дуруза из Одороваца, Сокола Дуруза из Гуленоваца, Гоге Стаменова из Одороваца, Ненче Алексова и др. путем кријумчарења робе из Пирота и Србију и преузимањем сеоске трговине све су се више богатила, и тиме се афирмирала као нов класни елемент у поменутиим селима Забрђа, тј. као сеоски „чорбације-газде“. Јер, сва та домаћинства, која су поред кријумчарења уживала и материјалну и моралну помоћ градских трговаца и државне управе Бугарске због њиховог политичког става, сав добивени капитал улагала су било у куповину пољопривредних машина и приплодне стоке, било у пољопривредну производњу.

У крајњој линији је читав тај процес водио ка стварању све већег броја сељачких газдинстава, тако да их је већ у 1910 години било 587. Према општој оцени за читав Димитровградски срез, она су се по величини земљишног поседа, односно према основним средствима за производњу на селу, издиференцирала у следеће категорије: од 5—10, 10—20, 20—30, 30—50, 50—80, 80—100, 100—150, 150—200, 200—250, 250—300 и преко 300 декара земље.

Свако новонастало сељачко газдинство, организујући производњу на властитој земљи и сопственим оруђима и радном снагом независно од других, претстављало је за себе једну врсту посебног пољопривредног предузећа у коме су и привредна структура, и економски

карактер, и технички ниво и начин производње били друкчији, јер су им и економске основе за производњу биле различите.

Тако у богатим сељачким газдинствима, у газдинствима са поседом од 20, 30 и више хектара, поред пољопривреде била је заступљена и трговина, а у појединим још и по који занат. Сва су она производила не само за подмирење властитих потреба, већ и за тржиште, и не само сопственом већ и најамном радном снагом. Већ тада је био случај да су та газдинства, нарочито преко лета, узимала надничаре и држала сталне кућне слуге. Агротехнички ниво у њима је био задовољавајући; она су једина имала довољно радне стоке, сопствени гвоздени плуг, ветрењачу, двоосовинска кола, па чак и свој тријер и воденицу, као например богата газдинства у Мојинцима и Протопопинцима. Она су била та која су и прва почела да замењују нерентабилне културе рентабилнијим, да подижу воћњаке и да старе сорте стоке замењују племенијим.

У средњим газдинствима, са поседом од 5, 10 и 15 хектара, привредна структура, економски карактер производње, агротехнички ниво и начин производње били су доста различити. Наравно у њима је пољопривреда чинила основну грану производње, али су се поред ње нека од њих бавила или само трговином (претежно као калаузи), или занатством, а нека чак и печалбарством, што је зависило од величине поседа и броја чланова домаћинства. Уопште узев, сва она су производила властитом радном снагом и првенствено за своје потребе, изузев оних са поседом од 15 и 10 хектара, која су поред сопствене радне снаге узимала повремено и најамну радну снагу, а својим производима се појављивала и на тржишту.

У сиромашнијим сељачким газдинствима, са поседом од 5, 10, 20, 30 и 40 декара, привредна делатност највећег броја њихових одраслих чланова, па чак и деце и стараца, била је претежно сведена на печалбарске гране, а само нешто врло мало и на пољопривредну производњу. А било је већ онда и толико сиромашних да су се на селу одржавала још само презадуживањем покретне и непокретне имовине, одлазећи на тај начин постепено у сеоске надничаре, наполичаре или у индустрије и занатске раднике.

Циганске, пак, породице, о којима смо већ напред говорили, искључиво су живеље од ковачког и поткивачког заната и прошње, не само по селима Забрђа, већ и по селима околних области, јер од непокретне имовине нису имала ништа, па ни властиту кућу.

У другој фази, у фази између два светска рата, када је Забрђе Версајским миром припојено поново Југославији, периферност и прилагођавање другој средини и политици остали су пресудни елементи у даљем развоју друштвеног и привредног живота забрдског становништва, али у и мењ ним условима.

Прво, локална административно-управна подела, стварањем Смиловске општине и њеним укључењем у Димитровградски срез, остала је скоро непромењена, с једном изменом — што више није припадала Сџифком већ Пиротском округу.

Друго, да је забрдско становништво у односу на остале области, које су и даље остале бугарске, добило у томе што није морало да плаћа велику ратну штету Југославији. А то је значило много, јер су се те репарације кретале од 2 и више хиљада динара годишње по једном домаћинству.

Треће, градски капитал који је раније притицао из Софије, Годеча и Димитровграда сада је једино притицао из Димитровграда. Међутим, дефицит у притицању капитала из Годеча и Софије надокнадили су пиротски трговци и капиталисти Милутин Ђурић, Васа Манић, Милутин Манчић, Панта Велковић и други. Слично као у Високу, и у Забрђу су поменути капиталисти и трговци редовно избегавали да капитал улажу у земљорадњу, док су га радо улагали у производњу качкаваља, белог сира, урде, масла и прераду вуне, што је, како ћемо касније видети, довело до највећих промена у организацији поменуте производње, односно до појаве трговачких бачија, радионица за израду сукна, кречане и др. којих није било у претходној фази.

Четврто, повлачењем југословенско-бугарске границе на линији Три Пута — Дрбеш, као што смо напред истакли, оштећен је земљишни посед сељачких газдинстава Мазгоша, Бребевнице и Смиловаца.

И, на крају, настојање југословенске државне управе да Забрђе путем економског побољшања и просветног уздизања поново придобије за себе.

Тако је само народни посланик Урош Стајић у току 1935 године успео да разним интервенцијама код владе и појединих министара у циљу економског побољшања овог краја и читавог Димитровградског среза издејствује:

1. Да се камена со за стоку земљорадницима овог краја и читавог Димитровградског среза не раздаје преко трговаца, јер су они, како се каже у његовом извештају, упућеном бирачима, путем разних шпекулација, њу продавали овдашњим сељацима по 4 и 5 динара килограм, већ преко општина и задруга, како би се искључио посредник у тој трговини и пресекла свака злоупотреба и неправедна зарада на рачун сељака. А то је мера која је у многоме допринела оживљавању задружног покрета и до оснивања задружних набавно-продајних продавница, тј. до сасвим нове организације у размени добара односно трговини;

2. Да се за довршење школских просторија у Петрлашу и Протопопцима као и у неким другим селима ондашњег Димитровградског среза добије од владе помоћ од 150—200.000 динара;

3. Да се добије кредит од министарства пољопривреде за 3 вагона кукуруза и да се бесплатно подели оскудном народу;

4. Да се за подизање хигијенских чесама, бунара и водовода по селима у безводним крајевима, а у првоме реду у селима овога краја, добије од финансиског одбора Народне скупштине 140.000 динара;

5. Да се предузму све мере око изградње и оправке већ оронулих колских и аутомобилских путева, а поготову у Триском и овом крају, како би се олакшао промет и да народ дође до зараде и прехране.

Учешћем у специјалној дебати о буџетским дванаестинама на дан 22 јула 1935 године, Урош Стајић је ово тражење образложио речима: „Ако не постоје други разлози, требало би да постоје стратешки разлози, да паралелно граници имамо један пут који би тај срез пресецао... То би требало учинити ако не због чега другог, а оно из националних разлога. Ја ћу вас потсетити на догађаје који су се догодили у овом срезу у години 1930/31, када су тамошњи људи стављали главу у торбу да пренесу паклене машине за 300 динара. Није то увек чинила пропаганда, него љута невоља: људи нису имали хлеб и могли су бити лако купљени да чине оваква дела“. И његов апел у Народној скупштини био је највећим делом усвојен. Јер, већ у 1936, 1937 и 1938 години у Забрђу су довршене школе у Петрлашу и Протопопцима, подигнуте су чесме и многобројни бунари у скоро свим селима, а нарочито у Радејни, Петрлашу, Смилонцима, Протопопцима и Одоровцима, изграђени су потпуно нови путеви III реда од Пирота преко Смиловаца до југословенско-бугарске границе, и од Димитровграда преко Смиловаца за Горњи Висок, односно Славињу, постављена је телефонска мрежа у свим правцима и дуж читаве границе, а у Смилонцима је отворена станица поште, телефона и телеграфа.

Поред тога, на личну интервенцију истог посланика, пољопривредно одељење Банске управе у Нишу израдило је један план о унапређењу сточарства, нарочито овчарства и коњарства, уношењем добрих раса овнова и босанских пастува „томака“; о унапређењу млекарства и сирарства на бази задружне прераде и продаје; о унапређењу воћарства, нарочито производњи јабука трговачких сорти за које има одличних природних услова у целом срезу; о унапређењу сточне пиће и вештачких ливада. У истом плану је било предвиђено и пошумљавање голети и вододерина, првенствено на видличкој страни, да би се спречило засипавање плодног земљишта и ливада. И по том плану се урадило доста. Тако су основане задружне радионице за израду качкаваља у Смилонцима, Протопопцима, Одоровцима и Радејни. Затим су по ниским ценама увезене саднице јабука и других врста воћака у Смилонцима, Протопопцима, Радејни и Петрлашу и подигнути први већи и на модерној основи постављени воћњаци; извршен је опит за гајење пићних биљака — детелине и грахорице у Одоровском Пољу и долини Забрдске Реке; увезени су босански пастуви томаци и сврљешки овнови, док се није ништа учинило за пошумљавање бујичних терена.

Од осталих економско-друштвених услова вредно је поменути још: неравнотежу између економске снаге сељака и државних, бановинских, среских, окружних и општинских пореза, терета и дажбине, економске кризе које су се овде осећале све до 1932 године, рђаву кредитну политику спровођену претежно преко зеленаца — лихвара, велику диспропорцију цена између сељачких и индустријских производа, рђа у цафинску политику итд.

У тако измењеним условима, социјална структура и организација производње и размене добара, као што се одмах дало видети, морали су да претрпе огромне промене у односу на претходну фазу развитка капиталистичких односа на селу.

Пре свега, процес даљег распадања и онако већ бројчано смањених породичних заједница у таквим условима није могао бити заустављен, већ је, напротив, достигао горњу границу у свом развоју. То је време када су женидба сина односно довођење снахе у кућу постали просто синоним деобе породичних задруга а самим тим и синоним сиромаштва, беде, аграрне пренасељености, ниске продуктивности рада у пољопривредној производњи и незапослености на ситном, малом па чак и средњем поседу, док је богатство постало синоним трговине, лихварења и кријумчарења — шверца. Захваљујући томе, број сељачких газдинстава се од 587, колико их је било 1910 године, повећао на 930 у 1941 години, што, у односу на претходну фазу значи 343 или 60% више сељачких газдинстава.

Са појачаном деобом ојачао је и процес уситњавања поседа тако да је после Другог светског рата у Забрђу било са већим поседом од 15 ха само 25, а са поседом већим од 20 ха свега 7 сељачких газдинстава, о чему нам најбоље говори приложена табела састављена на основу пописа из 1947 године.

— Величина поседа	МНО Протопопинци	МНО Радејна	МНО Смиловци	С в е г а
0,05— 0,5 ха	4	2	1	7
0,5 — 1	15	9	9	33
1 — 2	54	29	42	125
2 — 3	75	39	64	178
3 — 5	95	69	131	295
5 — 8	42	46	83	171
8 —10	9	12	28	49
10 —15	7	10	31	48
15 —20	5	1	19	25
20 —30	—	—	3	3
30 и више	—	—	4	4
С в е г а	306	217	415	938

Попис, пак, из 1945 године изведен на територији МНО Радејне, тј. одмах после Ослобођења, говори нам да је на једног члана:

На поседу од 0,06 — 1 ха	долазило само 0,25 ха
1 — 2 „	„ „ 0,43 „
2 — 3 „	„ „ 0,50 „
3 — 5 „	„ „ 0,70 „
5 — 8 „	„ „ 1,00 „
8 — 10 „	„ „ 1,40 „
10 — 15 „	„ „ 2,00 „
15 — 20 „	„ „ 2,00 „

Главни узрок стварања ситног поседа је учестала деоба, док су презадуживања а затим и продаја поседа њена последица. Наиме, газдинство са ситним поседом, преоптерећено великим бројем чланова

породице, није се задуживало ради произвођачких циљева, већ ради попуње дефицита који је наступио погоршањем односа између величина поседа и броја чланова породице. Стога главно занимање тих газдинстава није више била пољопривреда, већ печалбарство односно надничарење, наполичарење, слугарење и друго.

Газдинства са малим поседом такође нису имала потребан минимум земљишног поседа да би упражњавањем само пољопривреде могла да подмире минималне животне потребе целокупног чланства. Међутим, она дефицит у производњи нису надокнађивала задуживањем имовине, већ „експлоатацијом самих себе“ — изгладњавањем и печалбарством и сакупљивачком привредом. Стога се она могу окарактерисати као *печалбарско-аграрна газдинства*.

Газдинства са поседом од 4 и 5 ха била су у могућности да пољопривредном производњом само са највише 70% подмире основне животне потребе свога чланства. Стога су и она била приморана да по једног свог члана упуте на печалбарство и тиме су се сврстала у ред *аграрно-печалбарских газдинстава*.

Газдинства, пак, са поседом од 6, 7 и 8 ха имала су довољан земљишни фонд да пољопривредном производњом одрже своје чланове, али не и да им даду задовољавајући животни стандард. То, међутим, она нису постизала печалбарством, већ тиме што су своје најбистрије чланове, обезбедивши им потребан алат и школовање, упутила на упражњавање појединих услужних заната. На тај начин та газдинства су се активирала као *аграрно-занатска*. Касније, када је дошло до деобе чланова газдинстава, нека од њих су се издиференцирала у *занатско-аграрна газдинства*. Међутим, будући да нису могла да издрже многобројна пореска оптерећења занатске фирме, многа од тих газдинстава су била приморана да упражњавају тзв. бесправно или дивље занатство.

Живаљ газдинстава са поседом од 8—10 ха, ради повећања животног стандарда и проширења и усавршавања пољопривредне производње, само се једним делом бавио правним услужним занатством а појединци и посредном трговином. С обзиром да нису имала потребан капитал за самосталну трговину, као и да плате велики порез за трговачку фирму, углавном су трговину упражњавали путем калаузлука, као накупци и прекупи појединих трговаца — капиталиста из Пирота и Димитровграда.

Газдинства која су се у претходној фази већ бавила сеоском трговином, кријумчарењем и лихварењем продужила су ту делатност и у овој фази. Стога су се она толико обогатила да су један део капитала одвајала на проширење земљишног поседа. С обзиром да се трговином, лихварењем и кријумчарењем бавио искључиво старешина породице, то се она нису делила, јер су чланови поред старешине — трговца или газде имала удобан живот. Благодарећи тим факторима и очували су се поседи већи од 20 и 30 ха.

Дакле, појачан интензитет деобе породичних заједница, на једној, а акумулација капитала у ограниченом броју сеоских газдинстава на

другој страни, могу се узети само као полазна тачка процеса раслојавања сељаштва Забрђа, док је појава експлоатације, изражена у виду убирања вишка вредности туђег рада, била та која је довела до стварања експлоататорских и експлоатисаних елемената тј. до стварања још веће сиротиње и још већих богаташа.

Међутим, да би у потпуности овладали сеоском трговином, сеоске газде су приступиле удруживању са градским капиталистима, што је довело до оснивања и појаве „*оршачких трговачких предузећа*“ тзв. *бакалница*, а и у производњи качкаваља до „*оршачких бачија*“. У тим предузећима је градски трговац био тај који је набављао целокупну робу неопходно потребну селу и уједно отпремао сеоске производе намењене тржишту, док је сеоски газда само допремао трговачку и отпремао сеоску робу.

Будући да је таквим начином трговине сеоско становништво још више експлоатисано и тиме бачено у беду и сиромаштво, приступило се оснивању неких задружних организација. Тако су, ради ликвидације експлоатације у трговини, Забрђани приступили оснивању *набавно-продажних задруга*. Са истим циљем, тј. ради ликвидације даљег присвајања њиховог вишка рада у производњи качкаваља, белог сира, урде и масла, приступили су оснивању првих *прерађивачких задруга* — *задружних бачија*. Таквих задруга је било у Смиловцима, Одоровцима, Радејни и Протопопинцима. Све до тог времена постојале су трговачке бачије или пак заједничке бачије више газдинстава, али искључиво из једне сродне фамилије. Сада се, пак, стварају бачије од оваца читавог једног села или више села. Њихов број по годинама је био врло нестабилан, јер све те бачије нису претстављале сталну форму удруживања већ задружну организацију која је постојала само преко лета, а догодине ако се село не сложи (наравно због разбијачке политике сеоских газда и градских капиталиста) није се морала поново организовати. Међутим, ни те задружне организације нису умногоме измениле тешку економску ситуацију свога чланства, како у прерађивачким тако и у трговачким задругама, јер су и оне углавном задржале карактер једног капиталистичког предузећа (види о томе детаљније у раду Висок на стр. 61 и 62).

в) *Етапа искључивања капиталистичких елемената и стварања социјалистичке својине и односа у привредном и друштвеном животу становништва Забрђа или етапа социјалистичког преобразаја Забрђа*

За читаво време трајања капиталистичке епохе у Забрђу су се, дакле, развиле и доминирале капиталистичке организације за производњу и размену добара, сељачка индивидуална газдинства и трговачке бачије и бакалнице.

Задружни покрет, настао под видом организованог супротстављања даљој експлоатацији сељачких маса и ублажавања сеоске беде, није успео да све то реши у корист забрдских села. Јер, будући да су набавно-продајне задруге и бачије биле, уосталом као и у читавој бившој Југославији, само по форми социјалистичке, а по садржини и даље капиталистичке, успело се само то да се преко њих окупи сељаштво и покрене на организовано супротстављање експлоатацији, а не

и да се и преко њих потпуно уништи беда, пренасељеност, незапосленост и остале невоље које су притискивале сељачке масе за читаво време трајања капиталистичког система (14).

Окупација у време између 1941 и 1944 године, настала овде под видом „ослобођења бугарског живља испод јарма српског деспотизма“ све те невоље забрдског становништва само је још више продубила, заострила а никако их позитивно није решила. Истина, понашајући се у почетку као ослободилац, бугарске власти су предузеле низ мера да Забрђе још више економски унапреде и поново придобију за себе. У том циљу оне су организовале сва села у јединствену општину са седиштем у Смиловцима, и у њеном седишту отвориле прогимназију, пошту, телефон и телеграф, припусну станицу за унапређење крупног сточарства, семенску станицу за унапређење биљне производње и одељење за осигурање пољопривреде од елементарних непогода и др. Поред тога, у циљу унапређења привреде, државна управа Бугарске отворила је кредите код Народне кооперативне банке и Савеза популарних банака у Димитровграду, Годечу, Пироту и Софији за набавку пољопривредних машина, алатки, приплодне стоке и семена. Тако из извештаја Народне кооперативне банке у Димитрограду од 30. XII. 1943 године види се да је та банка на име набавке пољопривредног инвентара и занатских машина одобрила кредит у износу од 430.712 лева за 94 лица са територије читавог среза, а међу њима се помињу и имена лица из Забрђа.

Насупрот томе, присиљан откуп житарица, вуне, млека и скоро свих пољопривредних производа, свакодневно реквизирање стоке за потребе немачке и бугарске армије и исхрану градског становништва, и многобројне репресалије настале после оснивања Пиротског и Димитровградског партизанског одреда, јесу мере које су много више уназидиле привреду Забрђа но што су је претходне мере унапредиле.

Тек после свршетка Другог светског рата, са доласком радничке класе на власт у Југославији, када је становништво Забрђа први пут у својој историји добило статус националне мањине и признање за равноправног члана једне шире друштвене заједнице, у овом случају ФНРЈ, и када је у оквиру тога статуса добило право на употребу матерњег језика у школама и јавном животу уопште, пуно право на локалну самоуправу, економско-политичку слободу, као и пуну материјалну и моралну помоћ народних власти у решавању свих горућих проблема, наступиле су квалитативне и квантитативне промене у социјалној структури села и њиховој организацији производње и размене добара.

Наиме, пошто је добијањем статуса националне мањине становништво Забрђа постало равноправни члан новостворене ФНРЈ, у циљу изградње социјалистичких односа на селу, државна управа и КПЈ односно СКЈ, преузеле су низ мера да и у Забрђу отстране или бар донекле ублаже све штетне последице настале за време рата и трајања капиталистичког друштвеног привредног система, и да у њему учине сигурнију основицу за стварање социјалистичке својине и односа у производњи. То су: повлачење окупационих новчаница, укидање земљо-

радничких дугова у свим облицима, аграрна реформа, национализација крупних индустријских и трговачких предузећа по градовима, а касније и свих трговачких бакалница, кафана и др. по селима, колонизација ненасељених области, одузимање ратне добити, секвестрација над имовином отсутних лица, преузимање непријатељске имовине, повлачење сувишног становништва са села у индустрију, рударство, грађевинарство и многе јавне радове, одређивање горње границе поседа, завођење контроле над купо-продајом непокретне имовине, завођење прогресивног система опорезивања и многе друге законске, административно-управне и економско-политичке мере које су имале за циљ да ублаже или потпуно отстране аграрну пренасељеност, експлоатацију сиромашних сељака од стране сеоских и градских богаташа и трговаца, ниску продуктивност рада у пољопривреди, културну заосталост на једној страни, а да створе земљишни фонд социјалистичке својине и друге елементе за оснивање социјалистичких организација у производњи и размени добара, с друге стране.

О свим тим мерама ми смо детаљно говорили у Високу, те ћемо се овом приликом задржати само на појединим важнијим моментима.

За социјалну структуру села и организацију производње и размене добара од значаја су биле аграрна реформа од 1945 године, национализација од 1948 године и стварање земљишног фонда од 1953 године.

Наиме, Законом о аграрној реформи од 28. VIII. 1945 године одузет је вишак земље од Смиловског манастира, чиме је с једне стране ликвидирани последњи остатак феудализма и ударен темељ земљишном фонду социјалистичке својине, а с друге стране додељивањем двадесетдеветорици аграрних интересената из Смиловаца око 19 ха ублажена је аграрна пренасељеност на ситном и малом поседу дотичног села.

Законом о национализацији од 28. IV. 1948 године ликвидирани су привредна предузећа, тј. бачије и бакалнице. Тиме је с једне стране извршена експропријација експропријатора, а с друге стране је још више ојачао фонд социјалистичке својине, јер су трговачка роба и инвентар били стављени на располагање социјалистичком сектору производње и размене добара.

Законом о формирању земљишног фонда од 1953 године одузето је у селу Одоровцима 8 ха и 94 ара од 5 газдинстава, у селу Гуленовцима 3 ха и 73 ара од 3 газдинства, у Смиловцима 20 ха и 67 ара од 5 газдинстава, у Мазгошу 3 ха и 80 ара од 2 газдинства, у Радејни 1 ха и 44 ара од једног газдинства и у селу Протопопцима 19 ха и 63 ара од 6 газдинстава. Сва та имовина дата је на коришћење Земљорадничкој задрузи у Смиловцима.

Међутим, ни тим мерама нису сасвим истиснути капиталистички елементи на селу, нити је отстрањена приватна својина над средствима за производњу, а није спречен ни даљи развитак процеса раслојавања, тј. распадања породица и уситњавање поседа, па самим тим и даљи пораст аграрне пренасељености, експлоатације сиромашних сељака и ниска продуктивност рада у пољопривредној производњи, а нарочито незапосленост на ситном и малом поседу. Јер, приватно власништво над средствима за производњу, уситњеност поседа, аграрна пренасеље-

ност и незапосленост и даље су остале битне карактеристике привреде становништва Забрђе. То се најбоље види из приложене табеле састављене на основу пописа сеоских домаћинстава и пописа стоке по главним категоријама сеоских домаћинстава од 15 јануара 1951 године.

Величина поседа	Број домаћин.	Број чланова	Земљишни фонд	Број запослених изван пољ.	Број печалбара	Просечно земље по 1 члану домаћин.
0,06 до 1 ха	39	129	26	8	31	0,26 ха
1,01 „ 2 „	126	531	204	38	88	0,38 „
2,01 „ 3 „	151	683	382	40	141	0,54 „
3,01 „ 5 „	273	1.447	1.076	84	60	0,74 „
5,01 „ 8 „	179	981	1.111	67	—	1,23 „
8,01 „ 10 „	63	377	560	33	—	1,48 „
10,01 „ 15 „	53	336	650	31	—	1,96 „
15,01 „ 20 „	24	171	397	7	—	2,31 „
20,01 и више	7	51	183	—	—	3,60 „
Непољопривредна домаћинства са властитом земљом преко 0,05 ха	5	17	16	10	—	0,94 „
Непољопривредна домаћинства без властите земље	6	26	—	26	—	0,00 „
Свега	926	4.749	4.605	344	320	0,97 ха

Да би се и то донекле отклонило, народне власти су пошле још даље па су одмах после национализације приватних бакалница од национализоване имовине и од чланских улога, а нарочито од материјалне помоћи добијене од државе, округа, среза и општине, основале на подручју Забрђе три земљорадничке задруге набавно-продајног типа. Како се, међутим њихова привредна делатност свела искључиво на расподелу плански додељене индустријске робе и на откупљивање законом предвиђених пољопривредних артикала; то се ни оне нису позитивно одразиле на даљи развој пољопривредне производње. Тек касније, када су оне прерасле у опште задруге, када су своју ранију делатност прошириле и на набавку заједничких машина (тријера, вршалаца, сепаратора, селектора, култиватора и др.), као и на организовање задружних радионица за прераду млека и обављање занатских услуга, оне су постале главни фактор у развоју пољопривреде. И не само то. Оне су преузеле на себе и организацију задружних читаоница, културно-уметничких група, стручних предавања из области пољопривредне производње, подизање задружних домова и на тај начин постале културни, васпитни и привредни центар села. То су задруге у Смиловцима, Радејни и Одоровцима са 4 радионице за прераду млека у Смиловцима,

Радејни, Одоровцима и Протопопинцима, 4 воденице од којих 2 из социјалистичког фонда створеног аграрном реформом 1945 године, а 2 моторне створене средствима добивеним из републичких кредита.

На крају, из истих разлога је 1948 године путем добровољног уједињавања 50 индивидуалних сељачких газдинстава и од земљишног фонда добивеног аграрном реформом од 1945 године, основана у селу Петрлашу сељачка радна задруга, као највиши организациони облик пољопривредне производње. Међутим, пасивност, врло тешки услови за механизацију, велика исцепканост и удаљеност једних пољопривредних парцела од других, као и слаба социјалистичка свест чланства, моменти су који су довели до слабе продуктивности рада. Стога је она 1954 године расформирана, а социјалистичка својина је предата на располагање Земљорадничкој задрузи у Смиловцима.

Од свих новостворених привредних предузећа, после земљорадничких задруга општег типа, вредно је поменути предузеће за експлоатацију лигнита или рудник угља „Забрђе“. Као што смо напред видели, он се још увек налази у фази испитивања резерви угља. Но основни недостатак у његовом развоју јесте отсуство потребних средстава за капиталну изградњу. Зато се Смиловска општина обратила заједници и у том циљу до сада је добила око 20 милиона динара. Поред тога за експлоатацију поменутог угља заинтересовала се и нишка заједница комуна па је у том циљу одобрила 10 милиона динара за изградњу пута до рудника, односно села Мазгоша. Па ипак и та средства су недовољна те ће убудуће заједница морати да одвоји веће суме од 100 милиона динара.

У привредној структури индивидуалних газдинстава, као што видимо, наступиле су крупне промене; али не у свим, већ само у најбогатијим: на тај начин што се трговина из богатих сељачких газдинстава потпуно преноси на задруге општег типа. Насупрот томе, у средњачким газдинствима занатство се још увек одржало, у сиромашнијим печалбарство и сакупљивачка привреда, а у појединим чак и социјална примања од државе. Домаћинства, пак, Цигана задржала су услужно занатство и по традицији још и прошљу.

Будућа перспектива организационе структуре кретаће се у правцу јачања земљорадничких задруга општег типа путем кооперације са индивидуалним газдинствима, у биљној и сточној производњи, и путем оснивања разних занатских радионица и отсека. Јер, са развојем рударства Забрђе би добило средства са којима би се задруга опремила модерним пољопривредним машинама које ће у циљу унапређења пољопривреде моћи да користе сви чланови задруге.

4. Комуникације

Развој, стање и густина саобраћајне мреже и њихов значај за развој привреде Забрђе

Отсуство концентрације процеса производње основних средстава за живот на једном месту, разлике у природним и економским богатствима између појединих сеоских насеља, потребе за извозом вишкова пољопривредне производње и увозом индустриске и друге робе, упу-

ћеност на периферне гравитационе центре и периферност утицали су да се у Забрђу развије сеоски, међусеоски, спољашњи и врло мало транзитни саобраћај, као и саобраћај намењен одбрани земље, а самим тим и да се изгради одговарајућа мрежа комуникација.

За реализацију унутрашњег сеоског саобраћаја, односно за отпремање средстава за производњу од сеоских насеља до места на коме је организована производња, и обратно, за допремање истих и произведених добара, изграђена је унутар сеоских атара мрежа сталних и сезонских путева. Стални су само они који воде од сеоских насеља према овчарницама, шумским комплексима, воденицама, изворима, баштама, воћњацима, виноградима, шумским комплексима, пашњацима, њивама и ливадама, док се од ових скоро према свакој парцели на све стране разилазе сезонски путеви са употребом само док се обављају одређени сезонски послови (косидба, жетва, превоз производа и др.). Гради их и одржава сеоско становништво. Међутим, како их оправља и реконструише само онда када их зуб времена толико уништи да је на њима немогућ сваки даљи саобраћај, то су они сведени на обичне стазе, ширине од 1—2 м, употребљиве најчешће за пешачки и каравански саобраћај. У зимским данима, када снег попуни многобројне неравнине, на овим стазама се обавља и саонички саобраћај, али и онда уз употребу већег броја људства. За колски саобраћај они су, пак, погодни само за време летњих суша и под условом да су пре тога извршене брижљиве оправке.

Комуникације намењене међусеоском промету добара и одржавању политичких, културних, просветних и родбинских веза у погледу квалитета нешто су бољи од претходних. Међутим, нешто због топографских прилика, а нешто због рђаве комуналне политике забрдског становништва, коме је поверена њихова изградња, реконструкција и одржавање, и оне не претстављају ништа друго до прашњаве или блатњав: и претежно излокане крчанике, широке од 2—3 м. Стога се и на њима најчешће сусрећу пешаци и товарне животиње, док се запрежна возила могу видети само у сушним (кола) и зимским снеговитим данима (саонице).

Захваљујући положају сеоских насеља и њиховој доста равномерној удаљености, мрежа међусеоских путева има облик једне неправилне елипсе, чију изломљену криву чине сеоски путеви: Одоровци—Гуленовци—Смиловци—Мојинци—Мазгош—Бребевица—Радејна—Петрлаш—Одоровци, уздужну осу: Бребевица—Протопопинци—Манастир св. Петке, а попречну осу: Радејна—Смиловци—Манастир св. Кирила и св. Јулите.

Међусеоски путеви: Смиловци—Радејна, Смиловци—Мојинци—Мазгош и Смиловци—Протопопинци—Бребевица, после изградње пута трећег реда од Димитровграда преко Радејне и Смиловаца за Висок и од Пирота преко Смиловца дуж Забрдске Рече за Годеч, изгубили су у многоме од ранијег значаја, тако да се данас претежно користе за пешачки и јахаћи саобраћај, јер су запрежна возила упућена на помнуте аутомобилске путеве.

За реализацију спољнег промета добара, тј. за отпремање пољопривредних вишкова од Забрђе до места погрошача и за допреме индуст-

стриске, колонијалне и неке друге робе од места произвођача до сеоских насеља ове области, као и за реализацију врло слабог транзитног промета и саобраћаја намењеног одбрани земље, изграђени су аутомобилски путеви трећег реда и телефонска мрежа, а долином Нишаве, тј. дуж јужног обода Видлича и Забрђа и железничка пруга: Ниш—Пирот—Димитровград—Софија—Истанбул.

За поменути саобраћај имају највећи значај Козарички пут и Тепошки или Годечки пут.

Козарички или Височки *џуџ* има за циљ да Забрђу не само омогући живље економске, политичке, културно-просветне и друге везе са Димитровградом, као њему најближим гравитационим центром, већ и да га повеже са цариградском међународном саобраћајницом, као и да омогући одржавање каквог-таквог транзитног саобраћаја између Висока и Димитровграда и да допринесе ефикасној одбрани наше земље ако то буде устробалс. У време када Забрђе није било периферна област, овај пут је имао још за циљ да омогући забрдском становништву одржавање везе са Загорјем и преко Видина са Влашком, као и да реализује транзитни саобраћај између Забрђа и Понишавља, Бурела, Знепоља, Лужнице и других области на југу од Забрђа.

Тейошки или Годечки *џуџ*, међутим, има за задатак да не само повеже Забрђе са Пиротом, такође великим економским, политичким, административно-управним и културно-просветним центром, већ и да га преко Лужничког и Цариградског пута повеже са Моравско-вардарском удолином, као и да допринесе ефикасној одбрани наше земље, ако то буде устробало. У време када Забрђе није било периферна област тај пут је имао још за задатак да повеже Забрђе са Годечком и његовом ужом околином, као и да реализује транзитни саобраћај између Пирота и Годеча.

Постоје све индикације да су ти путеви трасирани у време када је Митад-паша преузео управу над Нишким вилаетом. За време бугарске владавине ти су путеви претрпели још једну реконструкцију, док су после присаједињења Забрђа Југославији, у времену између два светска рата, добили данашњу трасу, са туцаником, потребним пропустима и одводним каналима, тако да се на њима почео одвијати поред пешачког, караванског и колског још и бициклически и аутомобилски путнички и теретни саобраћај. Данас је у обнови траса Височног пута, док је траса Тепошког пута највећим делом запуштена, нарочито од Смиловаца до налазишта мермера.

Поред тих путева, за мање количине али бржи промет добара, или само ради одржавања родбинских веза, користе се још и ови путеви:

За Висок: Одоровци—Одоровски Прелаз—Рсовци или Височка Ржана, Одоровци—Висока Стена—Взганица—Добри До, а преко Владикине Плоче за Паклештицу, као и пут Мојинци—Три Пута—Влаковија.

За Понишавље: Гуленовци—Одоровци—Петрлаш—Паскашија—Милојковци—Обреновац, Петрлаш—Милојковци—Чиниглавци—Гра-

диште, Петрлаш—Оштри Врх—Димитровград, Одоровци—Тепош—Велико Село—Крупац и пут Мојинци—Мазгош—Баба Луга—Димитровград.

Ти путеви, уствари, претстављају повезане делове унутар сеоских и међусеоских комуникација поменутих сеоских насеља, што је, наравно, и допринело да се на њима претежно обавља пешачки и каравански саобраћај, а само у изузетним случајевима, и уз тешке напоре, и саонички и колски саобраћај.

У исте сврхе, а нарочито у интересу што ефикасније одбране наше земље, после присаједињења Забрђа Југославији, приступило се успостављању телефонске мреже од Димитровграда преко Смиловаца за Висок са краковима за пограничне карауле у селима Мазгошу и Бребевници. После Другог светског рата, к да је Забрђе требало економски још јаче уздићи, та мрежа је још више проширена и удешена не само за војне сврхе већ и за цивилне. У том циљу, а ради што бољег и рационалнијег коришћења мреже, у Смиловцима је отворена или боље рећи обновљена поштанска, телефонска и телеграфска станица; у 1952 и 1953 години она је имала само 4 телефонска претплатника.

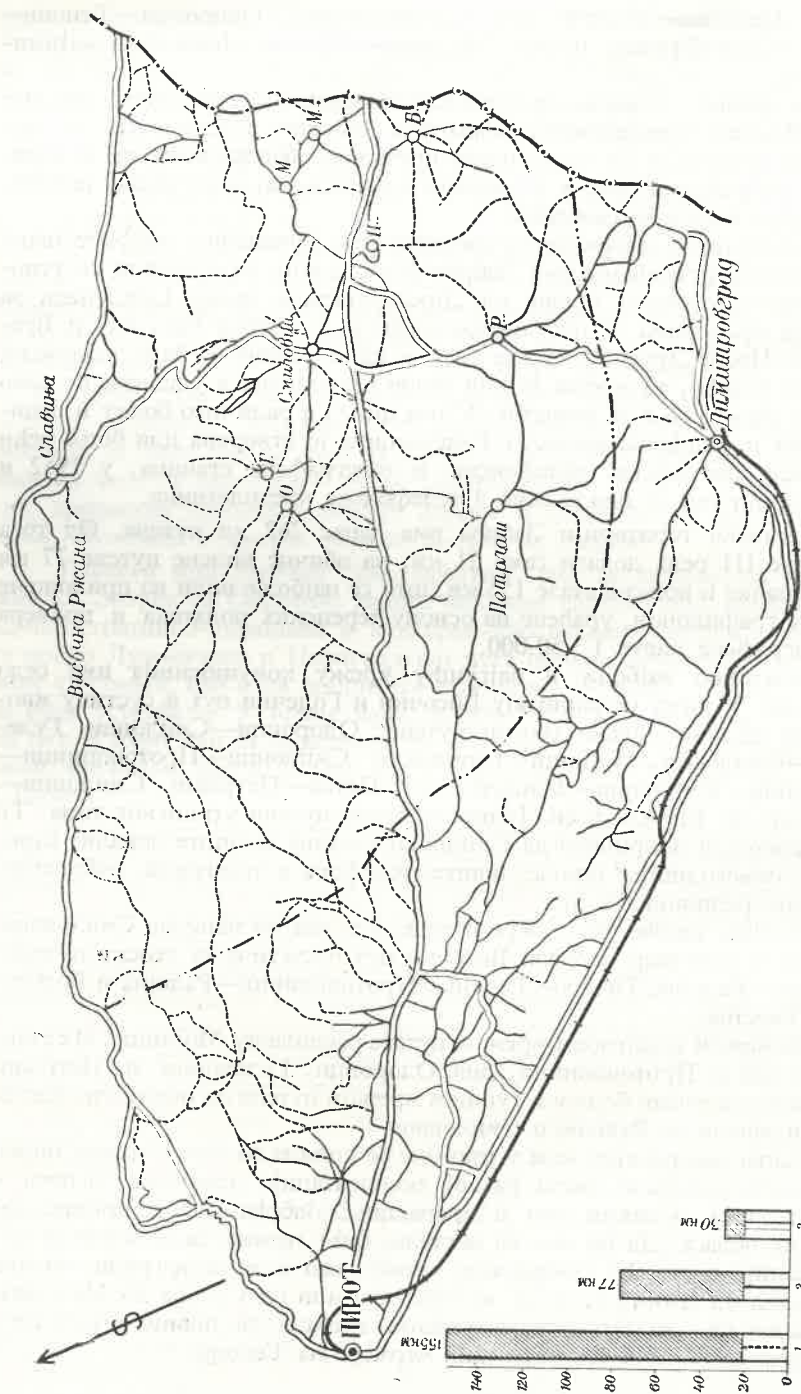
На целој територији Забрђа има данас 262 км путева. Од тога на путеве III реда долази само 31 км, на обичне колске путеве 77 км и на пешачке и коњске стазе 155 км, што се најбоље види из приложене карте са графиконом, урађене на основу теренских података и премера са топографске карте 1 : 50.000.

Релативно најбољу и најгушћу мрежу комуникација има село Смиловци. У њему се укрштају Височки и Годечки пут и сустичу многобројни обични колски сеоски путеви: Одоровци—Смиловци, Гуленовци—Смиловци, Мојинци—Смиловци, Смиловци—Протопопинци—Бребевница, Смиловци—Манастир св. Петка—Петрлаш, Смиловци—Манастир св. Кирила и св. Јулите и други путеви утринског типа. То је, углавном, и допринело да Смиловци постану седиште локалне самоуправе, осмогодишње школе, поште, телефона и телеграфа, амбуланте, занатских радионица и др.

Радејна, такође, има добре путеве, али знатно мање од Смиловаца. Кроз њу и њен атар пролази Височки пут и сустичу се сеоски путеви: Петрлаш—Радејна, Бачево—Радејна, Протопопинци—Радејна и Бребевница—Радејна.

Најмањом и најгором мрежом путева располажу Мојинци, Мазгош, Бребевница и Протопопинци, док Одоровци, Гуленовци и Петрлаш располажу са нешто бољом и гушћом мрежом путева од ових, али знатно гором и мањом од Радејне и Смиловаца.

Таква саобраћајна веза у многоме је кочила па још и данас, поред одсузности капитала, омета развој експлоатације лежишта лигнита и каменог угља, а самим тим и прерастање Забрђа у пољопривредно-рударску област. Да би оно то постало, биће нужно да се изврши модернизација постојеће саобраћајне мреже, као и да се изгради жичана железница од Димитровграда до Мазгоша или од Сукова до Мазгоша. Мишљења смо да би друга варијанта требала да добије приоритет, с обзиром да би повезала и рудник мермера на Тепошу.

Ск. 5. Карта саобраћајне мреже са графичким приказом врсте путева
1. пешачке и коњске стазе; — 2. колски путеви; — 3. путеви III реда

ДРУГИ ДЕО

ПРОИЗВОДЊА И РАЗМЕНА ДОБАРА У ЗАБРЉУ

Основни задатак овог дела рада је да разјасни проблем унутрашњег размештаја производње као и проблем унутрашње и спољашње размене добара. С обзиром на двојност проблема, третираћемо га у два одељка.

I

РАЗМЕШТАЈ ПРОИЗВОДЊЕ — ПРИВРЕДНИ РЕЈОНИ

С обзиром да до данас све природне, економске и социјалне прилике у Забрљу нису толико проучене да би њихови резултати пружили у довољној мери све податке потребне за унапређење пољопривреде, питање унутрашњег размештаја производње у овој области још увек се поставља као главни проблем.

Према постојећој разлици у размештају, односно извршеној локализацији производње по појединим пределима у време када су вршена ова испитивања, целокупна територија Забрља се могла поделити у два изразито различита привредна рејона. Први је обухватао читаво подручје главне и секундарне тектонске потолине или Одоровско Поље, долину Забрдске Реке и карсне депресије Радејне и Петрлаша. Другоме је припадао главни гребен Видлича и ступњевита карсна зараван Тепош са Осојем и Пладништем (види ск. 6).

На простору првог рејона било је смештено 100% бањтованске производње, 100% воћарске, 100% виноградарске, 92% ратарске, 100% прерађивачке индустрије, 100% рударске производње. У периферним деловима тог рејона било је, пак, локализовано око 25% производње сена, 10% шумске привреде и 27% испаше за стоку.

У пределима другог привредног рејона било је концентрисано: 80% ситног сточарства, 73% испаше за стоку, 75% производње сена и 90% шумске привреде. У његовим периферним деловима било је смештено око 8% ратарске производње.

Основни разлог што је у Забрљу дошло до формирања два по производњи различита привредна предела или рејона, лежи у различитим природним условима. Јер, природне особине у Забрљу, као културно и економски засталој области, још увек чине примарне чиниоце

у његовом унутрашњем размештају производње. То се могло наслутити још из првог дела, када смо анализирали привредни тип Забрђа. Наиме, видели смо да првом привредном подручју или рејону припадају предели са равничарским типовима земљишта (алувијумом, делувијумом и др.), жупнијим климатским режимом, лежиштима лигнита и лијаског угља, храстовим шумским формацијама и већим бројем разноврсних површинских хидрографских објеката. Насупрот првоне, другом привредном рејону припали су предели са планинским подзолом, скелетним земљиштем, подземним хидрографским објектима, мешовитим храстовим и буковим формацијама и знатно оштријим климатским режимом но што га има први рејон.

Будући да пољопривредна производња заузима прво место у народном доходу и будући да је развитак ван пољопривредних грана производње уско везан за пољопривредне продукте, то ћемо се у првом реду упознати са унутрашњим вертикалним и хоризонталним размештајем биљне и сточне производње, а потом тек и са развојем и размештајем прерађивачке индустрије и печалбарства.

1. Биљна производња

А. Развој, сироктура и унутрашњи размештај

Пре насељавања, ова област је била у целини покривена густим храстовим и буковим шумским формацијама, осим најнижег дела Одоровског Поља и алувијалне равни Забрдске Реке, који су били и остали забарени и обрасли барском вегетацијом. На то нам указују једино малобројни стари и крупни примерци цера, јасена, букве и др., очувани до данас по појединим приватним шумским забранима, тзв. „браницима“, а нарочито крупни и преко 100 и 150 година стари дубови и дивље крушке око сеоских записа или оброка и манастира и цркава, очувани ради вршења верских обреда; у Одоровцима дуб је стар и преко 200 година.

До крупних промена у хоризонталном распрострањењу биљних формација дошло је тек после насељавања Забрђа. Делом су шуму крчили Турци да би обезбедили од хајдучких чета трговачке караване и војску на путу Пирот—Годеч—Берковица. Међутим, нарочито су досељеници, како за спремање лисника и брста, тако и ради формирања пољопривредних површина (ораница, пашњака, ливада и др.) приступили уништавању или крчењу шуме. Са јачањем биљне производње и замирањем номадског, а развијањем полуномадског и шталског сточарства, процес крчења шума је бивао све јачи. Тако се данас може говорити само о шумским резерватима, односно многобројним мањим комплексима, очуваним претежно на местима неприступачним биљној производњи. Таквих комплекса данас има на око 300 ха простора дуж Забрдске Реке, отоке Мазгошког Врела и потока који се сливају са кречњачког обода и попречно пресецају долину Забрдске Реке и Одоровско Поље као и на кречњачким ободима карских депресија Радејне

и Петрлаша и Одоровског Поља, и на 2.557 ха по карским улегнућима и кречњачким узвишењима ступњевите карсне заравни Тепоша и главног гребена Видлича, тј. на простору апсолутно неприступачном биљној производњи (види скицу 2).

Највећи комплекси шума очувани су у пределима Ђурђевој Глави, Анђелковој Рудине, Оштрог Врха, Госена, Дрбеша, Рођене Чуке, Орљака, Овче, Берговца, Сединог Врха, око Манастира св. Кирила и св. Јулите и изворишног дела Забрдске Реке, као и испод ескарпмана главног гребена Видлича.

Биљном производњом бавили су се највероватније и први досељеници данашњег становништва Забрђа. Ондашњи економско-политички и историски услови, међутим, како смо напред видели, нису били на страни њеног бољег и ширег развитка. Стога је све до тридесетих и четрдесетих година XIX века, односно до потпуног истребљења крчакских хорди, остала у недовољно развијеном стању. Тек тридесетих и четрдесетих година, када су сеоска насеља стабилизована на једном месту, биљна производња је све до данас показивала тенденцију сталног пораста.

У почетку се обављала по шумским пропланцима, који су, како кажу мештани, „били далеко од турског ока“, да би се избегла сувишна давања спахији и порезе држави. Касније, када је било спречено даље урастање читлука, биљна производња почела је да осваја и површине поред друмова, тако да је пред крај читлук-сахибиског аграрног режима била освојила највеће делове равница у долини Забрдске Реке, Одоровског Поља и крашких депресија Радејне и Петрлаша, осим забарених и мочварних површина које су и даље остале под травним формацијама. С обзиром да су оранице као „новина“ биле доста плодне, тада нису љубрене, и с обзиром да су биле равничарског типа добро су обрађиване ралицом и мотиком. Поуздано се зна да су у то време гајени просо, крупник, оvas, јечам, раж и нешто мало кукуруз, као и неке повртарске културе, а нарочито много конопља и кромпир, који су већ онда задовољавали основне потребе становништва.

После укидања читлука и многобројних обавеза према држави и спахијама, када је земља постала власништво произвођача, и када су цене ратарским производима, после развоја трговине са Немачком и Аустријом, толико порасле да су приходи почели да покривају не само производњу, већ и да пружају могућност за проширену производњу, земљорадња је толико порасла да је већ у 1910 години постала главна привредна грана у највећем делу сељачких газдинстава. Тада је у Забрђу изведена смена оруђа у обради земље: ралица је замењена гвозденим обичним плугом, вејање лопатом — ветрењачом, примитивну трновиту дрљачу почела је полагао да истискује гвоздена дрљача, мотику — копачица, а решето, пак, тријер.

Затим су старе и нерентабилне културе замењене новим рентабилнијим: просо, крупник и др. замењени су домаћом пшеницом или наполицом ражи и пшенице, ситнозрни кукуруз је потиснут крупнозрним, а двореди јечам вишередним, дивље крушке, јабуке и трешње

су путем калемљења делом преобраћене у племенитије сорте воћака, а увођењем младица питомих воћки приступило се подизању првих воћака.

И најзад, повећане су сетвене површине што је довело до знатних промена у структури сеоских атара односно у формирању данашњих пољопривредних рејона. Према општој оцени за читав Димитровградски срез у 1910 години може се приближно утврдити да је у Забрђу тада долазило на оранице 36%, баште 0,1%, ливаде 14%, пашњаке 47%, воћњаке 0,8% и остало 2,1%. Иначе се читав тај процес развијао на тај начин што су се нове сетвене површине шириле претежно на рачун ливада у долини Забрдске Реке, Одоровског Поља и карсним депресијама Радејне и Петрлаша, па чак и на рачун мочварног земљишта у Одоровском Пољу и долини Забрдске Реке, док су се ливаде шириле на рачун пашњака, а они, пак, на рачун шума карсне з равни Тепоша и главног гробена Видлича.

На влажнијим ораницама кукуруз је гајен као монокултура, а на осталим површинама у плодореду са озимом пшеницом, док су овас, јечам и делом раж гајени као монокултуре. Коренасто-кртоласте биљке, пак, гајене су претежно у међуусеву са кукурузом. Како су сетвене површине таквим начином искоришћавања бивале све сиромашније минералним и органским састојцима, пољопривредници су били приморани да код монокултура уведу двогодишњи и вишегодишњи плодоред са зеленим угаром, а код култура са двогодишњим плодоредом ђубрење, првенствено путем торења, а потом и стајњаком.

Уопште узев, тада је ратарска производња достигла такав степен развитка да се већ у 1911 години први пут јавља у извозној трговини Забрђа. Из дневника пазара фирме „Крстеви — Сима Крстев и Петар Симов“ види се да је Давитко Алексов, сеоски трговац из Гуленоваца, почетком 1911 године продао тој фирми 3.540 ока овса (Државни архив града Ниша — срез Димитровград).

У фази између два светска рата биљна производња достигла је такав успон да је у 1937, 1938 и 1939 години подмиривала не само све потребе домаћег становништва, већ се повећао и њен удео у извозној трговини: удео пшенице повећао се на 50.000 кг, кукуруза на 300.000 кг, кромпира на 100.000 кг, пасуља на 10.000 кг и овса на 50.000 кг.

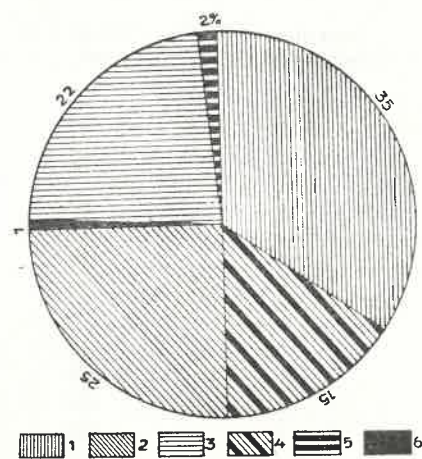
Насупрот томе, производња ражи била је толико потиснута да се у тим годинама била одржала још на неких 30 ха, тј. на теренима на којима пшеница није могла да постигне задовољавајуће резултате у приносима. То исто се догодило и са озимим јечмом; он је тада гајен само на 10 ха. То значи да се процес потискивања нерентабилних култура продужио и у периоду између два светска рата, када су пшеница и кукуруз, као много рентабилније културе, избиле у први ред биљне производње. То се најбоље види из приложеног табеларног прегледа састављеног на основу теренских података и статистичке евиденције за период 1939—1945 године.

Биљне културе	Засејана површина ха	Приноси са 1 ха у мц	Укупно произведено кгр.
Озима пшеница	720	15	1,080.000
Озими јечам	10	12	12.000
Јари јечам	40	10	40.000
Овас јари	219	10	219.000
Кукуруз	726	15	1,089.000
Конопља	20	40	80.000
Лук црни	3	30	9.000
Лук бели	1	25	2.500
Купус	2	150	30.000
Парадајз	1	200	20.000
Луперка	7	150	105.000
Граховица	8	100	80.000

У истом периоду се поред ратарске производње први пут јавља организована производња воћарства и виноградарства и то: воћарства на простору од 70 ха и виноградарства на 2 ха. Развитку тих грана пољопривредне производње у многоме је допринело оснивање воћарских и виноградарских расадника у Димитровграду и Пироту, као и материјална и стручна помоћ Банске управе из Ниша (види одељак о развитку социјалне структуре села између два светска рата).

У време када су вршена ова испитивања биљна производња била је оријентисана у правцу ратарства, баштованства, воћарства и виноградарства, као и у правцу ливадарства, шумарства и испаше за стоку. То се најбоље види из приложеног табеларног прегледа и скице 7, састављених на основу података добивених катастарским премером од 1953/54 године.

Назив села	Њиве	Вргови	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме	Неплодно
Одоровци	428	2	6	—	442	1175	760	90
Мазгош	220	4	3	1	85	258	1	24
Бребевница	474	1	3	—	241	424	62	22
Петрлаш	367	1	11	1	277	347	1046	43
Радејна	679	3	19	2	323	517	371	59
Смиловци	330	1	13	—	108	403	337	28
Гуленовци	255	1	3	—	184	911	165	23
Мојинци	167	1	4	0,5	91	282	30	8
Протопопинци	349	3	15	1	194	190	85	26
Укупно	3269	17	77	5,5	1945	4507	2857	323

Ск. 7. Структура сеоских ајара

1. пашњаци; — 2. оранице; — 3. шуме; — 4. ливаде; — 5. неплодно земљиште; — 6. воћњаци и виногради.

Свака од тих грана имала је свој вертикални и хоризонтални ареал ширења, као и посебне биљне претставнике.

а) Ратарство

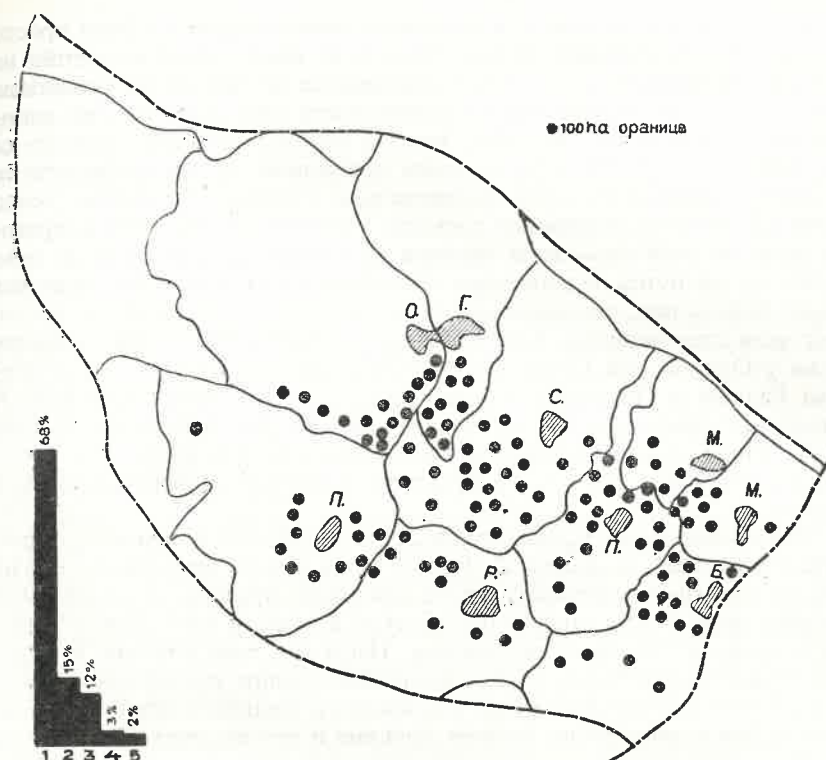
Структура и хоризонтални и вертикални размештај ратарског у земљишту у вези са природним условима и развојем производних снага

Ратарска производња се обављала на простору од 3.269 ха. Од тога се 1.100 ха ораничног простора налазило у Одоровском Пољу, 1.500 ха у долини Забрдске Реке, 700 ха у крашким депресијама Радејне и Петрлаша, а само око 270 ха налазило се по појединим карским улегнућима и кречњачким узвишењима ступњевите карсне заравни Тепоша, Анђелкове Рудине, Осоја и др. кречњачким теренима. То се најбоље види из приложене скице 8 састављене на основу података добивених катастарским прмером од 1953/54 године.

Иначе у ратарској производњи учествују: кукуруз и пшеница са 68%, овас са 15%, површине под угарима са 12%, јечам са 3% а остале ратарске културе само са 2%. То се најбоље види из графикона приложеног уз скицу 8, која је састављена према статистичким подацима за 1951 годину.

Унутрашњи размештај житарица

Озима пшеница се гаји на простору између 690 и 900 м надморске висине. Доња граница њеног распрострањења одређена је најнижом тачком области, док је горња граница, углавном, утврђена топлотном сумом од 2.100° до 2.300°C и средњом дневном влажношћу од 2,67 до

Ск. 8. Карта унутрашњег размештаја ратарске производње у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног сјања

1. Производња пшенице и кукуруза; — 2. производња овса; — 3. површине под угаром; — 4. производња јечма; — 5. остала ратарска производња.

2,80 мм (3, с. 177). Јер, поред земљишта, то су два основна захтева која поставља успешно гајење озиме пшенице у простору. Хоризонтални размештај озиме пшенице, пак, изведен је у складу са педолошким и хидролошким особинама земљишта. Тако, озима пшеница се у помнутом вертикалном појасу не гаји на формираним ораницама по карским улегнућима, односно вртачама, увалама и сувим долинама, као и на северозападним и северним експозицијама кречњачких чука, коса и главица. Она се, такође, не гаји и на ораницама најнижих делова Одоровског Поља, карских депресија Радејне и Петрлаша и алувијалне равни Забрдске Реке. Јер, на тим ораничним површинама, било због нагомилавања и дужег задржавања снега, а касније и снежнице, било због поплава, насталих изливом подземних и површинских вода (случај у Одоровском Пољу, карским депресијама Радејне и Петрлаша и алувијалне равни Забрдске Реке), долази, како каже В. Борђевић (9, с. 156—157), неминовно до делимичног, па чак и потпуног угушавања озиме пшенице. Уколико се, пак, деси да изврстан проценат озиме пшенице и издржи

све ове елементарне непогоде и касније се мало опорави, он бива просто дотучен јулским спарним сушама, тако да се произвођачу најчешће не врати ни све посејано семе. Озима пшеница се не гаји ни на ораницама расположеним на југоисточним експозицијама како кречњачких узвишења тако и крашких улегнућа. Јер, на тим површинама њиве су са врло танким, мање плодним и сувим ораничним слојем земљишта те је и озима пшеница на њима закржљала и изложена уништењу услед развоја ерозивно-денудационог процеса. Уколико се и на овим површинама види по која врло мала ораница са озимом пшеницом то је само зато што су оне путем подзиђивања заштићене од ерозивно-денудационог процеса, или су пак, оне подигнуте због оскудице у доброј орајој земљи једног дела становништва. Стога се око 97% производње озиме пшенице обавља у Одоровском Пољу, долини Забрдске Реке и карским депресијама Радејне и Петрлаша, а само око 3% по карским улегнућима и кречњачким узвишењима карсне заравни Тепоша, Анђелкове Рудине и Осоја. Иначе озима пшеница се гаји искључиво у плодореду са кукурузом на 1.460 ха или 67,9% од укупног ораничног, односно ратарског простора.

Претежно се гаје средњестасне сорте „румунске црвенке“, „старо-банатске пшенице“ и „банкута“. Разлог лежи у томе што средње тасне сорте са класањем избегавају касне пролећне мразеве, а са млечном зрелости прве јулске високе температуре и суше и тако донесу род у зрну и преко 15 мц по 1 ха ораница. Насупрот томе класање и оплођавање раних сорти падају у дане најчешћих касних пролећних мразева или најдужих и најчешћих киша и влажности уопште, а млечна зрелост позних сорти у дане првих јулских врућина и дужих суша. То у првом случају доводи редовно до тога да класје озиме пшенице остане делимично или потпуно празно, односно до појаве коју В. Ђорђевић назива „штуровост“ или „крезубост“, а у другом случају до делимичног или потпуног закржљавања самог зрна. У циљу што потпунијег искоришћавања плодности земљишта, повећања отпорности према мразевима и отклањања полегања, озима пшеница је гајена претежно у смеси, тј. „у вештачкој популацији“ (9, с. 79). Најчешћи је био случај да се домаћа пшеница гајила у смеси са румунском црвенком или са старо-банатском пшеницом.

Иначе пшеница је врло млада култура у Забрђу. Први пут почела је да се гаји у другој половини XIX столећа. Међутим, тек после ослобођења од Турака, када је у исхрани становништва заузела друго место на тржишту постигла највећу цену од свих осталих житарица, озима пшеница је и у производњи и у извозу житарица заузела друго место. Данас се гаји на простору од 720 ха, а годишња производња достигла је количину од 1.100.000 кг, што просечно износи 1.100 кг по једном домаћинству или 200 кг по једном становнику Забрђа. Од тога становништво утроши за исхрану 832.000 кг, за репродукцију око 108.000 кг. Преостали 160.000 кг могу се сматрати као вишкови производње у области.

У време када су вршена ова испитивања, производња озиме пшенице на 1 ха ораничног простора износила је: у родним годинама 15 мц

у зрну и 25 мц сламе, а у неродним годинама мање од 10 мц у зрну и око 15 мц сламе. На пијацама у Пироту и Димитровграду цена јој се кретала између 35 и 40 динара по једном кг и 3 до 4 динара по једном кг сламе. Стога је са једног хектара могао да се постигне највећи бруто-продукат у вредности од 60.000 динара. Да би се постигли задовољавајући резултати у рентабилности производње озиме пшенице, Народни одбор општине Димитровграда и среза Пирот отпочели су са давањем регреса за набавку вештачких ђубрива и набавку семена италијанских врста пшенице и савремених пољопривредних машина: трактора, сејалица, вршалица, тријера и др.

Јара пшеница доспела је у Забрђе пре озиме пшенице. С обзиром да има за 300° до 400° мањи захтев у топлоти од озиме и с обзиром да без икакве штете издржава пролећне касне мразеве и до — 6°С (9, с. 118—119), у почетку је гајена не само у нижим већ и у вишим теренима Забрђа. Међутим, у време када су вршена ова испитивања, у пределу изнад 900 м гајила су је само поједина сиромашна газдинства из Рсоваца (Висок) и Одороваца, док се у пределу испод 900 м једино била одржала као повремени култура на парцелама на којима се јесења сетва није могла на време обавити, било због дуготрајних јесењих суша, било због наступања раних јесењих мразева и залеђивања ораничног слоја земљишта, те је оно остављено за пролећну сетву, односно за јару пшеницу. Разлог томе лежи у бољем квалитету и већој продуктивности озиме пшенице: средњи максимални принос јаре пшенице креће се око 10 мц у зрну и 15 мц сламе по једном ха.

Раж или рж гајена је као наполица са озимом пшеницом на простору од 10 до 20 ха, и то не толико због приноса колико због еластичног и дугачког стабла са којим су произвођачи повезивали снопове озиме пшенице. Разлог томе не лежи у отсуству повољних природних услова за њено гајење, јер према својој издржљивости према мразевима (без снежног покривача издржи и веће мразеве од — 20°С) и малим захтевима у топлоти (захтева топлотну суму од 1.700°С) и дневне влажности (тражи дневну влажност од 2,26—2,57 мм) могла би да се гаји и у пределу изнад 1200 м, већ разлог лежи у слабијем квалитету њеног зрна и знатно мањим приносима од озиме пшенице; средњи максимални приноси нису јој већи од 10 до 12 мц по једном ха. Јер, у првим годинама развитка ратарства, када се за пшеницу није знало а када је раж претстављала најважније хлебно жито, она је гајена не само у плодореду са крупником, јечмом и просом, већ и као монокултура и заузимала је знатан део ораничног простора.

Јечам, у време када је претстављао једино средство за тов свиња и заузимао видно место у исхрани домаћег становништва, гајен је и на већем простору од ражи. Касније га је кукуруз, преузимањем његове улоге у исхрани становништва и тову свиња, потпуно истиснуо са најбољих ораница тако да се данас гаји на 40 до 100 ха, тј. на простору на коме кукуруз не може да донесе задовољавајући род, или се, пак, због рђаве структуре земљишта, не може окопавати. Иначе озими јечам даје веће приносе од 10 мц, а јари мање од 10 мц са једног ха. Данас,

међутим, гаји се само јари јечам. Разлог томе је што јари брзо стасава и може без штете да издржи пролећне мразеве и до -6°C , док озими не може да издржи веће мразеве од -10°C . Иначе, јечам има исто хоризонтално распрострањење као и озима пшеница а исто вертикално распрострањење као раж, јер му се захтев у квалитету земљишта скоро поклапа са захтевом пшенице, а захтев у топлоти и влази са захтевом ражи.

Овас је једна од најстаријих култура у овој области. Гаји се јари, тзв. *обичан мейличар* са белим и жутиим зрном, одевеним плевицом беле, жуте, сиве и мрке боје. Као слабом пробирачу земљишта препуштене су му, углавном, површине под двогодишњим, трогодишњим, па чак и десетогодишњим зеленим угаром, тј. површине на којима се, осим овса, ни једна од постојећих забрдских житарица не може гајити. То, као и чињеница да овас још увек заузима видно место у исхрани млечних оваца, јагњади, овчарских паса и коња, па чак и у тову свиња, основни су разлози што је он, како по заузетом простору од око 400 ха, тако и по укупној производњи од око 2.000 мц у зрну и исто толико сламе, заузео треће место у производњи житарица; долази одмах иза пшенице и кукуруза. Иначе, око 80% од укупно заузетог простора налази се на осожној страни пречаге између Одоровског Поља и долине Забрдске Реке, на осожним странама и најнижим деловима плитких долинаца потока, који силазећи са главног гребена Видлича попречно пресецају Одоровско Поље и долину Забрдске Реке, а нарочито по шумским пропланцима и на осожним странама кречњачких узвишења и красних улегнућа теплошке карсне заравни, Анђелкове Рудине, Осоја, Дрбеша и Госена, а само око 20% у осталим деловима Забрђа. Ова разлика у хоризонталном размештају производње овса објашњава се тиме што су оранице на осожним странама и у шумским пропланцима мање изложене уништавајућем ерозивно-денудационом процесу и што су на тим њивама температуре мање за 2° до 5°C а влажност земљишта знатно већа у односу на оранице формиране на присојним странама и без заштитних шумских парцела истих и других облика рељефа. Јер, из тих разлога овас на првим површинама мање страда од високих температура и суше, те зато даје веће приносе од 8 мц но што је то случај на другим површинама, где га почетне летње температуре од $38-40^{\circ}\text{C}$ и дуже суше, парализујући његов апарат за транспирацију, скоро потпуно униште, те му је ретко кад род већи од 3 до 5 мц по једном ха. Стога су надлежни пољопривредни органи Димитровградске општине и Пиротског среза преузели све мере да се или са ораница угрожених ерозивно-денудационим процесом овас замени дугогодишњим травама или да се те оранице препусте шумској привреди.

Кукуруз или *царевница*, по речима староседелца, донет је из Влашке још за време Турака. У почетку је гајен по баштама и око њега су се увијале витице пасуља. У другој половини XIX столећа гајен је на оделитим парцелама, поред самих башта. После ослобођења од Турака, када је домаће становништво стекло извесна стручна знања у гајењу биљке и када је у исхрани становништва и тову свиња заузео прво

место, кукуруз се из године у годину све више ширио у простору, тако да се већ у 1910 години гајио на око 500 ха. Касније, а нарочито у периоду између два светска рата, када је његова потражња на домаћем и страном тржишту бивала све већа, те му се и цена повећала, површина под кукурузом се у 1939 години повећала на 740 ха, а укупна производња на око 1 милион килограма. За време Другог светског рата и у првим послератним годинама, када су ниске откупне цене довеле у питање рентабилност његове производње, површина под кукурузом почела је да опада и у 1951 години била је сведена на око 700 ха. После укидања откупа, када су и у пољопривреди почели да делују економски закони производње и када је принцип рентабилитета почео све више да долази до изражаја и у гајењу културе, кукуруз је поново достигао предратну површину. И не само то. Благодаречи примени савременијих агротехничких мера, а нарочито употреби вештачких ђубрива, која су уз дотације Пиротског среза постала доступна пољопривредним произвођачима, годишња производња са истих површина повећала се на 1,100.000 кг.

Међутим у Забрђу не постоје такви предели у којима су остварени сви услови за несметан развитаку кукуруза. Наиме, у Забрђу постоје само такви предели у којима кукуруз може задовољити или само захтев у тоplotној суми и земљишту, или, пак, само захтев у влази, а никако и све своје потребе. Стога разлог његовог успеха у Забрђу треба тражити у примени одговарајућих агротехничких мера.

Захтев у тоplotној суми остварен је само у појасу између 700 и 800 м надморске висине. У истом појасу, међутим, захтев у падавинама је у потпуности остварен само у мају, минимум у јуну и донекле у августу, док је у јулу и септембру дефицитан за 50%. Стога у јулу и септембру дефицит у падавинама треба надокнађивати наводњавањем свих површина под кукурузом. У противном требало би очекивати делимично или потпуно пропадање кукуруза. То се, међутим, догађа само на ораницама карсне заравни Теплоша, Анђелкове Рудине, Осоја и Дрбеша где су и земљишта мање плодна, плитка и врло сува, те су им и приноси мањи за 30—60%. Насупрот томе на ораницама Одоровског Поља, у долини Забрдске Реке и у карским депресијама Радејне и Петрлаша, благодаречи томе што се у њима стално влажни слој земљишта налази на дубини од 80 до 120 см а такође и способности кукуруза да развије корен и до 130 см и преко њега успостави сталну везу са поменим дубинским водоносним слојем, а благодаречи такође и конституцији лишћа помоћу које у нарочито сушним данима може да сведе транспирацију на најмању меру, кукуруз и у тим месецима не страда од суше, иако се не наводњава. Међутим, ако сушна периода наступи у данима развитака његовог корена и тиме га спречи да се толико развије да би доспео до стално влажног слоја земљишта, онда се кукуруз мора наводњавати, ако се не жели да пропадне. Тако у 1958 години, када је сушна периода наступила са првим данима маја месеца, тј. у данима када је његов корен тек почео да се развија, кукуруз је и у тим пределима потпуно пропао, а место њега избила је дивља мента. У сушним годинама кукуруз се два пута окопава како би се уклањањем

корова биљци обезбедила већа количина влаге. У влажним годинама се поред окопавања врши и грљење кукуруза, како би се повећањем испаравања биљци одузела сувишна влага. Као монокултура гаји се једино на најнижким деловима Одоровског Поља, због пролетњег и јесењег плавлена ораница. У осталим пределима гаји се у плодороду са озимом пшеницом. Пре сетве кукуруза само око 60% ораница побољшавају се ђубрењем. Такве мере, међутим, допринеле су смањивању приноса. Стога убудуће треба кукуруз гајити једино у плодороду са дугогодишњим травама са обавезним ђубрењем стајњаком и минералним ђубривима.

Од познатих врста кукуруза у Забрђу је у првом реду био заступљен *тврдунац* са „жутим и белим осмаком“. Иза овог долази *груја зубана* са „банкутом и румским зубаном“. *Груја сийнозрног* кукуруза тзв. „кокичара“ гајена је на најмањем простору. Раностасне сорте гајене су једино на малим парцелама формираним по карским улегнућима и кречњачким узвишењима карсне заравни Тепоша, Анђелкове Рудине и Осоја. Јер у овим пределима, због краткоће вегетационе периоде и нешто нижих температура, могу само раностасне сорте потпуно сазрети пре наступања јесењих мразева и слане. Сорте са средњим и позним стасавањем гајене су у Одоровском Пољу, долини Забрдске Реке и карским депресијама Радејне и Петрлаша, с том разликом што су прве биле заузеле гро сетвених површина намењених производњи кукуруза. Јер, у овим пределима Забрђа вегетациона периода је, у односу на преходне пределе, дужа само за толико да пре наступања јесењих мразева и слана могу потпуно сазрети само сорте са средњим стасавањем, док код позних сорти клип остаје мекан, што доводи до делимичног или потпуног губљења клијавости зрна.

Вертикално и хоризонтално распростирање зрених махуњача

Из групе махуњача гајене су све њивске културе, јер за њихов правилан развитак постоје повољни физичко-географски услови.

Распростирање науша. У Забрђу се горња граница производног реона наута не поклапа са горњом границом његовог еколошког реона. С обзиром да добро издржава мразеве (под снегом и до -25°C , у раном пролећу, пошто се снег отопи, не угине ни на -16°C ; ујесен се одржи и кад температуре падну на -8°C , клија при температури од $4-5^{\circ}\text{C}$) и сушу (у погледу отпорности према суши стоји на челу њивских култура ове групе) и с обзиром да није велики пробирач земљишта (9, с. 210—211), наут би се могао прилагодити теренским приликама и постојећем климатском режиму на читавом простору на коме је могуће формирати ораницу, а да притом код њега не наступе никакве битне морфолошке и биолошке промене. Једино се не би могао гајити на најнижким деловима алувијалне равни Забрдске Реке, карским депресијама Радејне и Петрлаша и Одоровском Пољу, јер исти пате од сувишне влажности.

Међутим, у време када су вршена ова испитивања, наут се гајио само до горње границе производног реона кукуруза. Па и у производној реону кукуруза не на посебним парцелама, већ као међуусев, и не на читавој сетвеној површини, већ у једној или највише две бразде појединих парцела, тако да му се укупна годишња производња кретала од 200—300 кг. То се објашњава тиме што се наут у овој области не производи као прехранбени или извозни артикал, већ као сурогат кафе. То је уједно и основни разлог што су га производила претежно сиромашна, а не сва сељачка газдинства Забрђа.

И производња *сочива* или *леће* такође није достигла горњу границу свог еколошког реона распрострањења. Наиме, својом отпорношћу према мразевима и суши, и она би се могла гајити на читавом простору на коме је могуће формирати ораницу, осим оног који пати од сувишне влаге. Данас, међутим, гаји се уз пролећне усеве, на лејцама величине 2 до 10 м². Стога се произведе највише 500 до 600 кг годишње. Јер, домаће становништво узима лећу у исхрани једанпут годишње, о тзв. празнику „Варвара“, а не извози је, тако да се ни сва произведена количина не утроши у току једне године, већ једном домаћинству траје више година.

Пасуљ, грашак и боб имају са кукурузом исти или приближно исти хоризонтални и вертикални ареал ширења. Јер, са кукурузом они имају и исту или приближно исту отпорност према мразевима и суши, као и исте или приближно исте захтеве у топлоти и квалитету земљишта. Из тих разлога, а у циљу што рационалнијег искоришћавања сетвеног простора, гајени су, углавном, у међуусеву са кукурузом. Међутим, пасуљ је, са малим изузецима, гајен у међуусеву са кукурузом на читавој његовој сетвеној површини. Насупрот томе је грашак у међуусеву учествовао са највише 10%, а боб и мање од 1%. Јер, грашак и боб као културе са већим захтевом у влази били су ограничени претежно на влажније типове земљишта у Одоровском Пољу, карским депресијама Радејне и Петрлаша и долини Забрдске Реке, а и мање се троше у исхрани домаћег становништва. У 1951, 1952 и 1953 години потрошња пасуља се кретала од 8—12 кг, грашка 1 кг, а боба од 0,1 до 0,2 кг по једном становнику годишње. У истом периоду годишња производња пасуља кретала се између 60—70.000 кг, грашка 5—6.000 кг и боба 5—600 кг.

Вертикално и хоризонтално распростирање уљаних усева

Из ове подгрупе биљака за техничку прераду гаје се једино *сунцокрећ* и *мак*. Иначе, имају исти вертикални и хоризонтални ареал ширења са кукурузом и озимом пшеницом, јер са овим имају исте или приближно исте захтеве у топлоти, влази и земљишту (9, с. 234—235) па чак и исту или приближно исту отпорност према мразевима и суши. Што се, пак, сунцокрет и мак гаје једино као украсне биљке по баштама и на њивама под кукурузом, разлог лежи у првом реду у одсутности откупне мреже и средстава за прераду њиховог семена. Раније, када је

у периоду између два светска рата у Пироту постојала фабрика за производњу биљног уља, годишња производња сунцокретовог (семена кретала се око 50.000 кг, тј. око 10 кг по једном становнику или 50 кг по једном домаћинству. Тада су га највише производила сиромашна сељачка газдинства, надокнађујући њиме недовољну производњу масти и масла. У малим количинама почео је поново да се производи тек од дана када је у Жељуши прорадила зејтинара.

Вертикално и хоризонтално расирострањење биљака за производњу влакна.

Из те подгрупе у Забрђу се, углавном, гаје конопља и врло мало лан.

Конопља је, такође, једна од најстаријих култура у овој области. Пренета је из северне Бугарске. Гаји се тзв. „италијанска или јужна конопља“ и то искључиво за добијање влакна. Добивено семе, пак, највећим делом се користи у исхрани стоке; и данас не постоје машине за његову прераду а не врши се ни откуп семена. С обзиром да за његово гајење не постоје повољни услови, у 1951, 1952 и 1953 години гајен је на простору од око 30 ха. То, као и чињеница да је из истих разлога давао приносе од 600—700 кг влакна по једном ха, укупна годишња производња се кретала од 18—20.000 кг или 18—20 кг по једном домаћинству. Највише су га гајила сиромашна и средња сељачка газдинства, као надокнаду недовољној производњи вуне и замену за памук у изради народног платна.

Лан је у Забрђе продро тек у време између два светска рата. Гајила су га поједина сиромашна газдинства и то само с времена на време; ни једно га сељачко газдинство није гајило узастопно сваке године. Разлог томе лежи у отсуности радних навика у гајењу лана и одвајању влакана од стабљике. С обзиром да се успешно развија и при топлотној суми од 1.450—1.800°C, али само на плодним земљиштима, његово распрострањење у Забрђу је било ограничено на више делове Одоровског Поља и темена тераса у долини Забрдске Реке.

Вертикално и хоризонтално расирострањење биљака за производњу шећера, скроба и алкохола

Из ове подгрупе, а у складу са топлотним и плувиометарским режимом, као и у складу са типовима земљишта и њиховим физичким, хемиским и биолошким особинама, у ратарској производњи Забрђа углавном је заступљен кромпир и нешто мало шећерна репа.

Кромпир је гајен и на висинама од 1.100 м. Међутим, у пределу испод 900 м, да би што лакше савладао нагле и високе скокове у температури у доба цветања и стварања кртола, и тиме избегао сувишну дегенерацију рода и смањења приноса, он је гајен у међуусеву са кукурузом. Насупрот томе у пределу изнад 900 м, у којем је кретање топлоте

равномерније, без наглих и високих скокова, кромпир је на простору од око 10 ха гајен искључиво као монокултура, и то на малим парцелама формираним по плитким вртачама и увалама, тј. само тамо где је постојао слој земљишта одговарајуће дебљине и физичких особина. С обзиром да се раностасне сорте брзо дегенеришу а позне, пак, врло често страдају од раних јесењих мразева, у сетви су претежно заступљене средњестасне сорте кромпира.

У пределима изнад 900 м приноси кромпира крећу се између 100 и 150 мц, а у међуусеву испод 10 мц по једном хектару.

Шећерна репа је још увек врло ретка њивска култура. Разлог томе не треба тражити у рђавој конјунктури природних услова, јер је она прилично повољна, већ у томе што се још увек сматра као прехранбени артикал домаћег становништва, а не и као извозна сировина за подмирење шећерне индустрије наше земље.

Вертикално и хоризонтално расирострањење лековитог, ароматичног и зачинског биља

Ова подгрупа је заступљена у Забрђу самониклом дивљом ментом или наном, кимом, црном горушицом и белом слачицом.

Менџа или нана распрострањена је скоро на читавој територији Забрђа, а нарочито много на влажним ливадама и запуштеним њивама формираним на дну Одоровског Поља, алувијалној равни Забрдске Реке и карсним депресијама Радејне и Петрлаша.

Ким се најчешће сусреће у ареалу ширења кукуруза и озиме пшенице.

Црна горушица и бела слачица су, пак, редовни пратиоци пролећних усева.

Вертикално и хоризонтално расирострањење осталих биљака за техничку прераду

Од осталих биљака за техничку прераду једино је заступљен дуван. Међутим, у 1951, 1952 и 1953 години он је гајен једино на малим лејама у вртovima поред кућа и оближњим баштама. Тада су чињени први опити да се дуван пренесе из долине Нишаве и локализује у Забрђу. Тек када су на опитним парцелама постигнути такви приноси да се са једног хектара добио доходак од 300—400.000 динара и када су произвођачи добили довољне количине одговарајућег семена, прешло се на масовнију производњу дувана. И већ 1958 године, када смо поново обишли област, производњом дувана бавило се више од 100 домаћинстава. С обзиром да је врло осетљив према мразевима и сувишној влази, био је локализован на сувљим песковитим и оцедитијим теренима Одоровског Поља, долине Забрдске Реке, карсним депресијама Радејне и Петрлаша. Највећи број парцела са дуваном виделе су се у пределу Китке, Богин Делу и песковитим теменама тераса Забрдске Реке. С обзиром да апсорбује

претежно ону радну снагу која је за остале пољске послове скоро неупотребљива, тј. децу и старце, и с обзиром да обезбеђује доходак од 300—400.000 динара са 1 ха, производња дувана показивала је сталну тенденцију ширења, тако да ће се кроз неколико година вероватно пренети и на остала сељачка домаћинства и заузети највећи део простора који му одговара.

Вертикално и хоризонтално распрострањење биљака за производњу сточне хране

Из те групе њивских култура у Забрђу су заступљене: а) коренасто-кртоласте биљке за сточну храну и б) траве.

а) *Коренасито-кртоласте биљке за производњу сточне хране* биле су претстављене сточном репом, сточном мрквом, бросквом, угарњачом и чичоком.

Сточна репа је једина култура из ове подгрупе њивских усева која у простору тражи исте услове развитка са кукурузом. Та околност, као и чињеница да и она припада групи биљака које се гаје као окопавине и широкореди усеви, и допринели су да се гаји претежно у међуусеву са кукурузом. Иначе, у Забрђу се гаји тек од тридесетих година овог столећа. За време Другог светског рата, када се простор претежно користио за производњу прехранбених житарица, гајење репе сасвим престаје. У 1951, 1952 и 1953 години гајена је у међуусеву са кукурузом на простору од око 20 ха. На оделитим парцелама гајила су је само понека домаћинства из сваког села Забрђа. Примери су, међутим, показали да на оделитим парцелама сточна репа може да да род и преко 300 мц по 1 ха, тј. и десет пута већи род но у међуусеву са кукурузом.

Сточна мрква, бросква, угарњача и чичока су, на супрот сточној репи, усеви са много скромнијим захтевима у земљишту, топлоти и влази, а и отпорније су према мразевима и суши (9, с. 447—448). Стога су гајене и у пределима изнад 900 м надморске висине. Међутим, на оделитим парцелама, величине 5—10 м², гајене су само бросква и чичока, док су сточна мрква и угарњача гајене искључиво у међуусеву са кукурузом, на простору од 5—6 ха. Наиме, ове последње сусрећу се скоро на свим њивама засејаним кукурузом, али само са по неколико десетина коренова. Разлог тако малој производњи лежи у томе што се сточна мрква и угарњача још увек мало примењују у исхрани стоке и што се бросква и чичока још увек претежно гаје као замена поврћу у исхрани домаћег становништва у првим пролећним данима, а врло мало и као сточна храна.

б) Из *подгрупе трава* гајене су као њивске културе једино грахорица на 10 ха и луцерка на 8 ха. Луцерка је искључиво гајена у пределима испод 900 м надморске висине, а грахорица и изнад 900 м надморске висине. Јер, луцерка је мање отпорна према мразевима и суши а и захтева боља земљишта, већу влажност и топлотну суму од грахорице те се није могла одржати у пределима изнад 800—900 м надморске висине.

б) Баштованство

Стируктура и хоризонтални и вертикални размештај баштованства у складу са природним условима и развитком производних снага

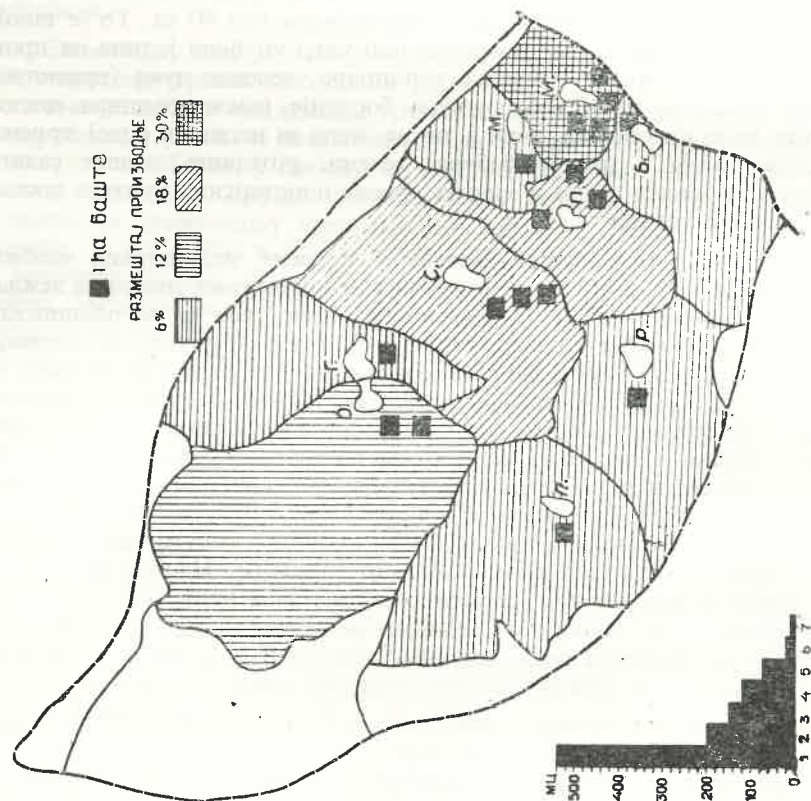
Баштованство је у Забрђу старо колико и данашње становништво и има изразит традиционални карактер. О њему се још и данас старају сеоске домаћице потпомогнуте женском чељади. Оне саме производе семе, производе од њега расад и у томе су прави мајстори. Међутим, како су сеоске домаћице и данас претежно неписмене и слабо покретљиве, и како су увек имале за циљ да произведу само онолико колико је потребно за подмиривање личних потреба свог домаћинства, баштованство није могло да достигне такав квалитет и квантитет производње какав му дозвољавају постојећи природни услови. То је уједно и основни разлог што је и данас баштованство сведено на простор од свега 17 ха, иако би по нашој оцени оно могло да заузме најмање бар 60 ха. То је такође разлог што је и данас баштованство још увек упућено једино на производњу купуса, зелени, паприке туршијаре, зеленог лука (празилук), зеленог парадајза, црног и белог лука, бораније, раног кромпира, цвекле и нешто мало краставаца, рена и тикве, мада за несметан одгој црвеног парадајза, жуте и црвене бабуре, зелени, ротквице, зелене салате, арпаџика, лубеница, диња и многих других повртарских култура постоје сви потребни услови.

Што се тиче њиховог захтева у погледу педолошких особина земљишта, могле би се гајити не само на равничарским типовима земљишта главне и секундарне тектонске потолине, већ и на планинским ораницама Тепоша и главног гребена Видлича. Будући да захтевају већу топлотну суму од 3.000°C а средње дневне температуре веће од 8⁰ и 12⁰C, углавном им одговара рејон између 695 и 800 м надморске висине. Међутим, с обзиром да у том рејону нема толико атмосферских талоба колико је потребно не само за растварање довољне количине хранљивих материја већ и за поуну великог садржаја воде у поврћу, то се све оне морају заливати. Нарочито се морају много заливати краставци, диње, лубенице, купус, спанаћ, тиквице, док грашак, боранија, празилук и цвеклу не треба тако често заливати. Напослетку пасуљ, лук, мрква и зелен морају се једино заливати за време великих суша, док паприку, иако спада у ред поврћа са мањим садржајем воде, ипак треба обилно заливати ради заметања цветова и плодова. Сходно томе је изведена и локализација појединих повртарских култура.

Такве количине воде, међутим, једино обезбеђују Мојинско и Маггошко Врело, а у нешто смањеном обиму и подземне воде у Одоровском пољу и дводелне карсне депресије Радејне и Петрлаша, што се најбоље види из приложене скице 9, сачињене на основу катастарског премера од 1953/54 године и теренских података прикупљених у време када су вршена ова испитивања.

Нарочито много и често се морају заливати диње, лубенице, купус, спанаћ, тиквице, парадајз и паприка. Стога се оне претежно и гаје

поред Мазгошког и Мојинског Врела, а делом и поред бунара изграђених у ту сврху на најнижим деловима Одоровског Поља и дводелне карсне депресије Радејне и Петрлаша. С обзиром да се те културе у долини Забрдске Реке заливају толико колико је потребно да се задовоље не само њихове минималне и оптималне већ и максималне потребе у води, а у Одоровском Пољу и карсним депресијама Радејне и Петрлаша само толико колико да подмире минималне потребе у води, и дошло је до осетних разлика у њиховим приносима. Та разлика се креће код купуса 100—120 мц/ха, парадајза 5—10, зелене паприке 5—10 мц/ха итд. И не само то. Тај дефицит у води код гајених повртарских култура по баштама формираним у поменутим крашким депресијама може да буде толико велики да повртарске културе донесу и за десет пута мањи род у односу на исти број култура гајених у долини Забрдске Реке. Понекад оне и потпуно угину, као што је био случај 1952 године.

Ск. 9. Карта хоризонталног и вертикалног распрострањења банатованске производње у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног сјања

1. производња купуса; — 2. производња паприке; — 3. производња кромпира; — 4. производња парадајза; — 5. производња црног лука; — 6. производња белог лука; — 7. производња пасуља.

Грашак, боранију, празилук и цвеклу, међутим, не треба тако често заливати, јер њихови плодови садрже мањи проценат воде, а и отпорнији су према суши. То је и допринело да се они гаје по баштама на нешто сувљим и узвишенијим лејама, а изван баштенског простора по њивама као међуусев са кукурузом. То нарочито важи за цвеклу која се са око 40% производи као међуусев.

Напоследку, пасуљ, лук, мркву и зелен треба једино заливати за време великих суша. Стога се још једино зелен искључиво гаји по баштама, док се пасуљ, лук и мрква од 90—100% гаје и изван башта као међуусев са кукурузом или на оделитим лејама поред њива и овчарника.

Просечан принос по појединим годинама од Ослобођења па до дана када су вршена ова испитивања кретао се: код раног кромпира од 50—70 мц/ха, црног лука од 20—30, белог лука од 25—30, бораније од 15—20, купуса од 120—200, парадајза зеленог 100—200, зелене паприке 40—100 мц/ха. С обзиром на одличну пробу на димитровградској и пиротској пијаци и нашој земљи уопште, повртарске културе већ сада доносе приходе који су за два па чак и шест пута већи од оних што доносе стрна жита. Увођењем, пак, диња, лубеница, ротквица и салате, као и квалитетнијих сорти купуса, парадајза, паприке, црног лука и др. рентабилност баштованске производње била би десетоструко већа у односу на стрна жита.

Уопште узев производња поврћа била је мања од укупне потрошње домаћег становништва, осим белог, црног и зеленог лука чија је производња увек задовољавала домаће потребе. То се најбоље види из приложеног табеларног прегледа сачињеног на основу статистичких података за период 1947—1953 године и теренских података прикупљених за време када су вршена ова испитивања.

Врста поврћа	Укупна производња кг.	Потрошња по 1 становнику кг.	Укупна потрошња кг.	Мањак кг.
Купус	54.000	15	78.180	24.180
Паприка	20.000	10	52.130	32.130
Парадајз	12.000	3	15.639	3.639
Лубенице и диње	200	2	10.426	10.226

Производњом поврћа баве се, иначе, сва сеоска газдинства, па чак и она која поседују и држе у закуп само кућу са плацем од 50—100 м². Разлика, међутим, између производње и потрошње поврћа у њима је огромна. Тако су у време када су вршена испитивања око 10% сеоских газдинстава остваривала чак и вишкове производње, око 20% су властитом производњом подмиравала основне потребе, док су остала газдинства производила 10—90% мање но што им је било потребно. Стога су ова последња била приморана да читаву разлику између производње и потрошње купују на околним тржиштима, осим око 30 газдинстава која су, појевши поврће „још на зелено“, само незнатни део потребе

у поврћу подмиривала куповином, док су највећи део подмиривала прикупљањем заосталих плодова на туђим баштама или, како кажу, „пребиром“, а нарочито прикупљањем оних самониклих биљака за које се сматрало да могу бар донекле да замене поједине повртарске културе, као: самоникли рен, штављак, коприву, разни ливадски лук, дивље ротквице, а поготову биљке за замену зелени (нана итд.).

Да би се отклонила та аномалија између производње и потрошње, потребно је приступити продубљивању старих и копању нових дубоких бунара опремљених коњским долапима, ручним и моторним пумпама, како би се повећао простор под баштама, а на постојећим, пак, повећао квалитет и квантитет приноса повртарских култура. У истом циљу треба набавити за забрдске прилике одговарајуће нове сорте поврћа које би биле боље но што су данашње. Такође треба приступити и стручном оспособљавању произвођача, како би могао што успешније да искористи постојеће природне услове у даљем развоју повртарства.

в) Воћарство

Сирежија и хоризонтални и вертикални размештај воћарства

Воћарска производња обављала се на простору од 77 ха, и то: на 19 ха простора плавинског терена изнад и око села Смиловаца, на 9 ха делувијалног и плавинског терена Одоровског Поља испод предела који се зове Гусина Падина, односно око самих насеља Одороваца и Гуленоваца, на 4 ха простора сувих долина концентрисаних око села Мојинаца и на шљунковитим теренима изнад Широког Поља, на 3 ха у долини отоке Мазгошког Врела и у највишем делу алувијалне равни долине Забрдске Реке, на 3 ха простора плитке долине Бребевничког Потока, на 15 ха простора речних тераса испод Богиног Дела и Горњег Сувата, односно око сеоског насеља Протопопинаца, и на 24 ха простора који се налази на шљунковито-глиновитом терену око сеоских насеља Радејне и Петрлаша. Појединачне воћке се иначе сусрећу на многобројним њивама, ливадама па чак и на запуштеним земљиштима, забранима и пашњацима. У овом случају ради се претежно о дивљим јабукама, крушкама и трешњама, и којој шљиви, калемљеној крушци и јабуци. У вертикалном распону, пак, воћке се претежно сусрећу испод изохисе од 850 м надморске висине, док као појединачно дрвеће иду и до 1000 м, а дивља јабука и крушка чак и до горње границе области односно до 1377 м.

У саставу воћарске производње доминирале су: шљива са 4.890 стабала, јабука са 1.492, крушка са 1.114, дуња са 416, бресква са 138, ораси са 267, трешња са 209, вишња са 85 стабала итд.

Просечни принос од Ослобођења па све до времена када су вршена ова испитивања знатно је варирао у појединим годинама. Тако у родним годинама шљива је доносила род од 10 до 20 кг, јабука 10—20 кг, крушка 8—15, дуња 10—20, бресква 5—10, орах 20—40, трешња 20—30 кг итд. Насупрот томе, у неродним годинама око 50—70% воћних стабала нису доносила чак ни један кг рода док је 30—50% стабала доносило

род смањен за 50—80%. Иначе, најбољи род су давале воћке гајене по воћарским теренима око села Протопопинаца, док су на осталим теренима давале приближно подједнак род.

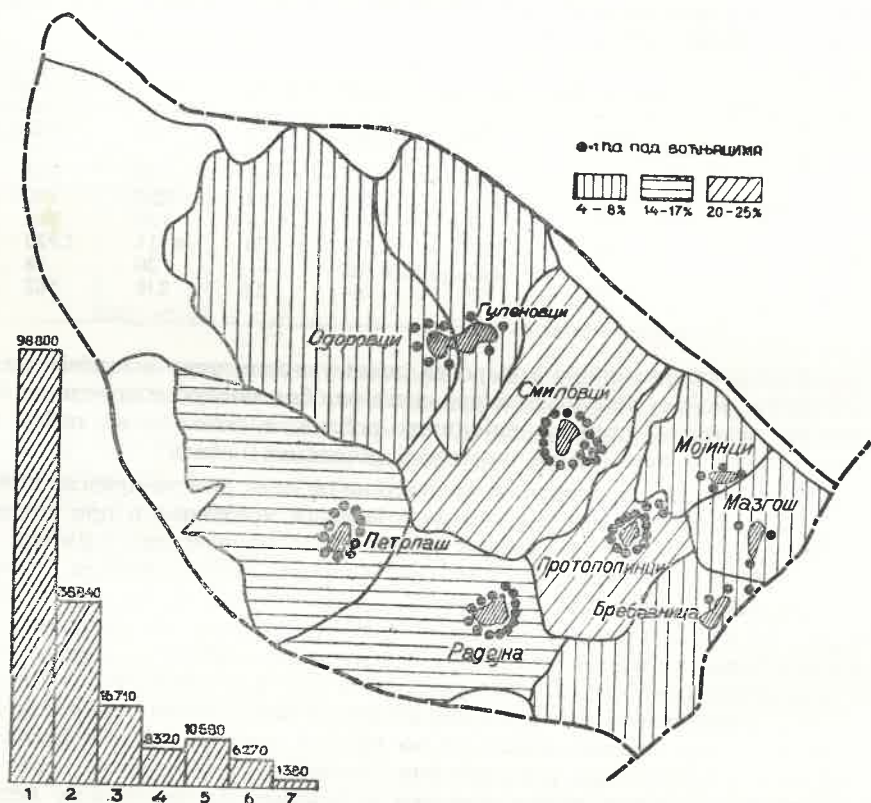
Међутим, и тај број родних стабала воћака знатно је варирао у простору и времену, што се најбоље види из доњег табеларног прегледа и скице 10, који су састављени на основу пописа воћних стабала по месним народним одборима од 1950 и 1951 године и катастарског прера од 1953/54 године.

Број родних стабала	МНО Протопопинци		МНО Радејна		МНО Смиловци	
	1950	1951	1950	1951	1950	1951
Јабуре	664	1.100	367	42	724	350
Крушке	191	900	90	14	295	200
Дуње	38	300	92	8	139	108
Шљиве	2.163	1.600	2.722	370	4.111	2.920
Брескве	—	120	12	—	20	18
Ораси	75	80	164	25	238	162

Разлог таквом стању воћарства лежи у првом реду у климатским приликама, које су се одразиле пре свега на обим воћарске производње, односно величину приноса појединих воћака, а потом и на избор и хоризонтални и вертикални размештај појединих воћака.

Уопште узев, младе воћке врло тешко подносе зимске мразеве веће од -20°C , а при наглим пролетњим и јесењим мразевима и при температури од -1°C махом страдају. Зато их је врло тешко одгајити у овој области, с обзиром да су у њој, како смо напред видели, чести случајеви да температуре и у пролеће и у јесен нагло падну и испод -2°C , па чак и испод -5°C . То, међутим, бива само до потпуног развића плутног ткива. У том погледу је нарочито осетљива кајсија, што је и допринело да се она врло ретко гаји чак и у воћњацима који су добро заштићени од поменутих топлотних промена. Најизразитији пример отпорности младих воћака према ниским температурама и пролетњим и јесењим наглим температурним колебањима јесу леска, орах и малина, а потом тек јабука, крушка и шљива. На последњем месту долазе трешња, вишња и бресква, али испред кајсије. То је и допринело да су воћке са већом отпорношћу према поменутих мразевима и наглим колебањима пролетњих и јесењих температура заступљене са много већим бројем стабала од оних са мањом отпорношћу према истим временским приликама, односно поменутих климатским колебањима у току појединих годишњих доба. Од момента развоја плутног ткива остају и најосетљивије воћке према мразевима у току зиме при истој ниској температури неопштећене (8, с. 16—17). Међутим, ниске пролетње температуре често толико много оштете и старе воћке да се озледе не могу залечити ни за 2 и више година, а нека стабла од задобијених озледа чак и угину. Најчешћи је, пак, случај да пролетњи позни мразеви потпуно или делимично униште цвет или тек зачети род воћака. Због тога воћке донесу у тим годинама, сходно уништењу цвета или рода,

мањи принос или га уопште не донесу. Занимљиво је да под истим условима цветови и тек зачети рој брескве и крушке, а затим и јабуке и шљиве (нарочито џанарике и брдака) процентуално мање страдају од цветова и рода трешања, вишања и других воћака. Та околност је такође допринела бројнијем гајењу шљива, крушака и јабука у односу на трешње, вишње и остале воћке.

Ск. 10. Карта хоризонталног и вертикалног распрострањења воћарства у % са графичким приказом квалитета и квантитетног произвође

1. производња шљива; — 2. производња јабука; — 3. производња крушака; — 4. производња дуња; — 5. производња ораха; — 6. производња трешања; — 7. производња брескви.

На основу свега тога, односно на основу отпорности воћака према неповољним климатским елементима, као воћке будућности једино се могу препоручивати леска, орах, малина, а тек иза ових летње сорте јабука, крушака и шљива (нарочито џанарика и брдака), и то леска, орах и малина на свим теренима на којима ће земљиште дозволити њихово правилно укоренјивање, док све друге једино у пределима са жупним пртама климе, односно у Одоровском Пољу, долини Забрдске

Реке и карским депресијама Радејне и Петрлаша где постоје и задовољавајући типови земљишта.

Иначе, воћарством се баве сва селачка газдинства па чак и она која поседују само кућу са двориштем. Међутим, и у свој производњи разлика је огромна између појединих категорија домаћинства. Тако, око 20% од укупног броја домаћинства остварују вишкове производње шљива и врло мало крушака и јабука. Од осталих домаћинства око 40% произведу толико шљива, крушака и јабука колико им је довољно да задовоље своје потребе у свежем и конзервираном воћу. Једино та домаћинства нису у стању да произведу онолико трешања, ораха, вишања, брескава колико им је потребно за задовољење основних потреба, те су приморана да их увозе. Међутим, како то воће домаће становништво троши у врло малим количинама, тј. највише од 0,5—1 кг по 1 становнику годишње, то се увезе сваке године највише до 2.000 кг. Насупрот томе око 40% домаћинства нису у стању да произведу ни довољне количине, не само трешања, вишања и брескава, већ ни шљива, јабука и крушака. С обзиром да су то домаћинства чија је куповна моћ врло слаба, она и увозе само један мањи део, док највећи део у воћу подмирују путем прикупљања (депредације) дивљих крушака, јабука, трешања, јагода, малина, лешника, ораха. И не само то. Око 70 домаћинства подмирују путем сакупљивачке привреде све мањкове производње воћа, па чак и дивље воће извозе на околине пијаце као свеже или прерађено. Појава сакупљања плодова дивљих воћака нарочито је распрострањена у Одоровцима, Гуленовцима, Мојинцима, Мазгошу и Бребанцима, где је производња воћарства још увек привилегија богатих и једног дела средњачких газдинства.

г) Виноградарство

Структура и хоризонтални и вертикални размештај винограда

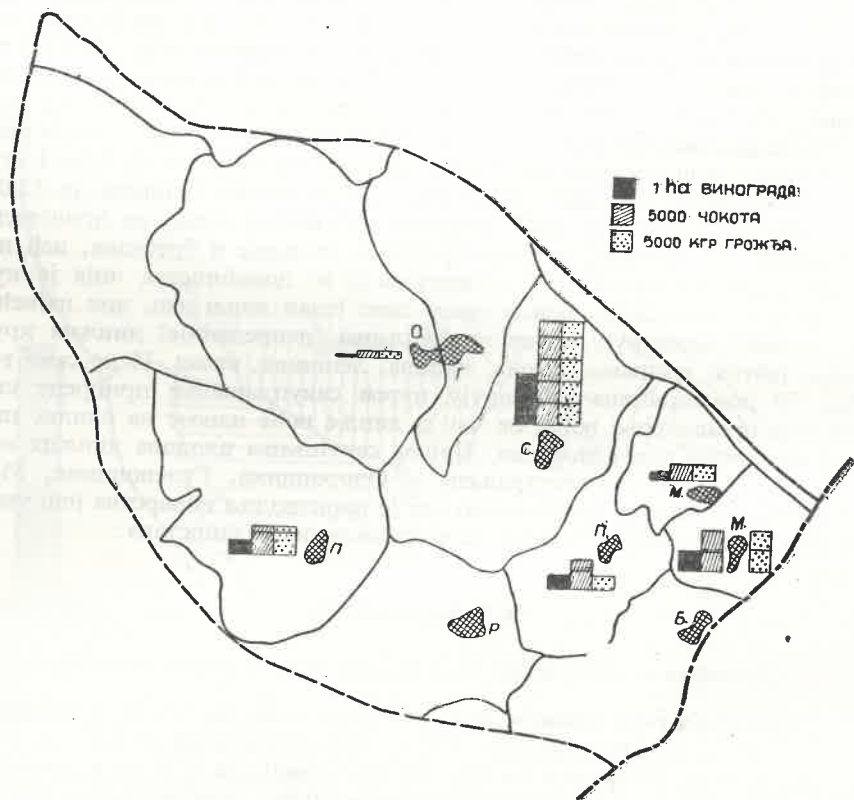
Виноградарска производња се обавља само на 5,5 ха простора и то: у атару села Смиловаца на 2,35 ха, Протопопинаца на 0,63 ха, Мојинаца 0,38 ха, Петрлаша на 0,63 ха, Одоровца на 0,16 ха и Мазгоша на 0,92 ха. Иначе је виноградарска производња локализована у пределима у којима и воћарска, а у вертикали иде до изохинсе од 730 м надморске висине. У виноградима села Смиловаца и Протопопинаца гаји се лоза на америчкој подлози, а у Одоровцима на домаћој, док су у виноградима осталих села заступљени хибриди.

У раздобљу од Ослобођења па све до 1952 године виноградима у селу Смиловцима доносили су просечно годишње 1 кг грозђа по једном чокоту, а у Протопопцима 0,5 кг по једном чокоту.

Да би се постојећа производња винограда очувала и проширила под изнетим теренским и климатским условима, потребно је извршити стручно оспособљавање данашњег пољопривредника. Јер, без нових навика и већих стручних знања око неге лозе они неће бити у стању да у том процесу савладају природне непогоде и очувају лозу

до доношења рода. И не само то, већ — и да постигну веће приносе, како би рентабилност производње повећали са 150.000 на 300.000 динара дохотка по 1 ха.

Размештај и укупна производња виноградарства најбоље се виде на приложеној карти 11, сачињеној на основу катастарског премера од 1953/54 год. и података прикупљених у време када су вршена ова испитивања.

Ск. 11. Карта хоризонталног и вертикалног распрострањења виноградарства у % са графичким приказом квалитетна и квантитетна производње

Б. Последице неправилног размештаја биљне производње и мере за њихово ошклањање

Као што се види из изложеног, биљна производња је и после Другог светског рата остала претежно екстензивна, традиционална и аутархична.

Пре свега и данас се биљна производња, а нарочито ратарска, обавља не само на простору на коме њен развитак дозвољавају постојећи физичко-географски услови, већ и на још 5.143 ха који припадају апсолутно шумском терену. То се најбоље види из овог табеларног

прегледа сачињеног на основу теренских података и катастарског премера од 1953/54 год., који је изражен у ха.

Назив села	Њива	Вртова	Воћњака	Винограда	Ливада	Пашњака	Шума	Неплодно земљиште
Одоровци	428	2	6	—	442	1.175	760	90
Мазгош	220	4	3	1	85	258	1	24
Бребевица	474	1	3	—	241	424	62	22
Петрлаш	367	1	11	1	277	347	1.046	43
Радејна	679	3	19	2	323	517	371	59
Смиловци	330	1	13	—	108	403	337	28
Гуленовци	255	1	3	—	184	911	165	23
Мојинци	167	1	4	0,5	91	282	30	8
Протопопци	349	3	15	1	194	190	85	26
Укупно:	3.269	17	77	5,5	1.945	4.507	2.857	323

Као што се види, у процесу формирања пољопривредних површина отступило се за читавих 5.143 ха на штету шумског простора. То значи да процес крчења није захватио само равнице, као најповољније терене за развитак пољопривредних површина, већ и апсолутно шумске терене. Тако су искрчене и преобраћене у ливаде и пашњаке, чак и у оранице, многобројне кречањачке чуке, косе, главице и кречањачке пречаге између вртача, увала и сувих долина, као и вртаче, увале и суве долине, које по природној структури земљишта припадају апсолутно шумском терену. То је, наравно, неминовно довело до оживљавања ерозије продуктивног земљишта и оголићавања читавих кречањачких чука с једне, а с друге стране до непостојаности режима водених токова и засипавања читавих ораница у вртачама, увалама и сувим долинама, као и у карсним депресијама Одороваца, Радејне и Петрлаша и долини Забрдске Реке. Самим тим то је довело и до огромног смањења плодности пољопривредних површина, па чак и до њиховог потпуног уништења. Само таквим поступком можемо данас објаснити ону огромну разлику у квалитету пољопривредних површина и појаву неплодног земљишта — крша на простору од 323 ха. То се најбоље види из приложене табеле састављене на основу катастарског премера од 1953/54 године.

Класа земљ.	Вртови			Виногради			Воћњаци			Оранице			Ливаде			Пашњаци		
	ха	а	м²	ха	а	м²	ха	а	м²	ха	а	м²	ха	а	м²	ха	а	м²
I	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	14	40	6	95	14
II	12	01	59	—	—	—	00	58	00	20	69	30	32	16	87	41	77	18
III	4	59	50	00	53	00	31	61	91	220	23	40	77	08	88	40	84	24
IV	—	10	—	4	48	—	31	38	60	452	24	17	259	78	37	80	59	75
V	—	—	—	—	06	—	3	80	50	1024	37	48	520	67	48	376	33	20
VI	—	—	—	—	—	—	—	06	—	857	61	45	661	01	80	1583	11	74
VII	—	—	—	—	—	—	—	—	—	610	38	72	372	36	00	2178	81	00
VIII	—	—	—	—	—	—	—	—	—	84	34	00	—	10	00	—	—	—
Свега:	16	71	09	5	07	—	77	45	01	3269	88	52	1945	37	80	4507	50	25

Вртови су заузели најпогодније терене. И не само то, већ им је простор од 43 ха остао још увек слободан за будући развитак. Велики склад у њиховом међусобном квалитету потиче одатле што је деструктивни процес на читавом заузетом простору уједначен и сведен на најмање могућу меру. Наиме, разлика у њиховом квалитету је толико мала, да су разврстани само у II и III класу.

Виногради, као што видимо, у погледу правилности размештаја долазе одмах иза вртова. Наиме, и они су у простору толико правилно размештени да су разврстани само у III и IV класу, и то не толико због појачаног дејства ерозивно-денудационог процеса, колико због самог састава земљишта на коме су формиран.

Воћњацима је, пак, остало 123 ха слободног одговарајућег простора за будући развитак. Разврстани су у четири класе, почевши од II до IV, не због неправилног размештаја појединих парцела, већ због разлике врста, квалитета и старости воћака.

Оранице или њиве у односу на претходне обрадиве површине имају најгори размештај у простору. Према досадашњем распореду излази да су само на 1.719 ха заузеле одговарајуће површине, док су на око 700 ха заузеле апсолуно шумски, а на 850 ха делимично шумски терен. Такав неправилан размештај у простору довес је до ерозивно-денудационог процеса веома разноликог по снази с једне, а до акумулирања страног материјала с друге стране; тако су њиве већ данас на око 150—200 ха потпуно уништене и претворене у кречњачку голет или живу плавину, што је случај у околини Смиловаца, Мојинаца, Одороваца и Гуленоваца, тј. дуж југоисточних обода Одоровског Поља и долине Забрдске Реке; на 700 ха процес пољопривредне производње је толико отежан, да се њиве обрађују сваке друге, треће, четврте или чак и сваке десете године, тј. претворене су како каже народ у „обложину“. Насупрот стварању ораница путем непланског и безобзирног крчења апсолутно шумских терена, исушивање пољопривредних терена није изведено у границама које допушта постојећа хармонија природних сила, те је и данас око 600 ха најбољег терена за оснивање ораница остало изван домена пољске привреде.

Ливаде и пашњаци су заузели само око 2.250 ха њима одговарајућег простора, а око 4.200 ха недозвољеног, тј. апсолутно шумског терена. И већ данас је око 200 ха ерозивно-денудационим процесом претворено у голети; а на око 4.200 ха толико је осиромашило продуктивно земљиште, да се за сенокос и напасање стоке може користити само 30, 40 или највише 50%. То значи да је деструктивни процес довео продуктивно тло већ до границе нерентабилности, те би га требало неизоставно вратити шумској привреди. У крајњој нужди изузетак би се могао учинити једино код ливада које се налазе по карским улегнућима, на око 500 ха, и то у корист пашњака, али, уз примену одговарајућих агротехничких мера.

Стога заштита земљишта од поплава, разорног дејства бујица и засипања од неплодног бујичног материјала, или боље речено заштита земљишта од ерозије и акумулације страног материјала, и интензивна

земљорадња и безбедност биљне производње претстављају главни мелиорациони проблем. То се, међутим, најефикасније може постићи у првом реду пошумљавањем, односно враћањем 5.143 ха пољопривредних површина шумској привреди. У том правцу су народне власти већ предузеле извесне мере, па су декретом потпуно спречиле даље гајење коза у Забрђу. Међутим, да би се пошумљавање извело до краја, потребно је извести и техничке радове и расађивање садница у долинама бујичних токова изнад Смиловаца, Одороваца, Гуленоваца, Мојинаца и Мазгоша.

Плодоред је и даље остао примитиван. На ораницама у Одоровском Пољу, долини Забрдске Реке и карским депресијама Радејне и Петраша одржао се двогодишњи плодоред (кукуруз-пшеница), а на ораницама по карским улегнућима и узвишењима Тепоша, Анђелкове Рудине, Осоја, Равништа, као и на странама долина бујичних токова и неким другим местима, пак, овас — зелени угар или јечам — зелени угар итд. То је, пак, још више убрзало исцрпљивање постојећих минералних и хумусних материја на свим тим ораницама, а самим тим и до убрзања процеса дегенерације земљишта. Отуда данас појава да сетвене површине немају потребну количину калцијума, фосфата или хумусних материја. И не само то, већ је то довело и до нерентабилног искоришћавања земљишта, тј. до нереалног рејонирања биљне производње. Јер, као што смо напред видели, и данас се на око 98,7% ораница гаје житарице а остале културе само на 1,3% ораница.

Нема сумње да би се први недостатак могао отклонити применом стајског ђубрива, торењем, калцификацијом и вештачким ђубривима. Стајњак и торење се већ и данас примењују и има их још увек у довољним количинама. Међутим, Забрђе не располаже са осталим ђубривима те их мора увозити. Решењу првог и другог проблема умногоме би допринео и добар плодоред, који би био целисходан и у потпуности одговарао природним условима и рентабилитету биљне производње. У првом реду треба зелени угар заменити сејањем дугогодишњих трава и неких других култура које би земљиште боље штитиле од ерозије, а донеле би и већи доходак од досадашњих култура. У постојећем плодореду кукуруз-пшеница, треба увести у најгорем случају вишегодишњи плодоред, како би поред кукуруза и пшенице дошле још и биљке за сточну храну, уљани усеви, биљке за техничку прераду и лековите, ароматичне и зачинске биљке, које су и погодније за наше терене, а и много рентабилније од житарица. Са тако измењеним плодоредом смањила би се ерозија тла, потребе за ђубрењем с једне, и повећала би се крмна база за сточну исхрану, и услови за већи животни стандард пољопривредног становништва, с друге стране.

У Одоровском Пољу и на најнижем делу алувијалне равни дуж Забрдске Реке, мочварна и забарена земљишта још увек су остала изван домена искоришћавања у процесу ратарске производње, иако су за искоришћавање врло погодна. То је довело, пак, до њиховог претварања у трстике и оскудне и врло неповољне пашњаке, тј. у непољопривредне површине. Стога се њихово одводњавање поставља као једини начин у њиховом претварању у пољопривредне површине. Ми смо у

стању да предвидимо два начина за одводњавање сувишних вода са поменутих терена. Први предвиђа прокопавање канала испод кречњачке и пешчане пречаге која дели Одоровско Поље и долину Забрдске Реке и који би тако одвео сувишну воду у ток Забрдске Реке. Други, пак, предвиђа продубљивање постојеће отоке Одоровског Блата до вртача у југозападном делу Поља, као и отчепљивање и проширивање понора у поменутих вртачама. Други начин је бржи и јевтинији, док је први кориснији и сигурнији, с обзиром да би се избегло одношење земљишта из вртача из самог Одоровског Поља, а и повећао би се протицај Забрдске Реке и тиме повећала њена енергетска снага. И једним и другим начином, међутим, биљна производња би добила око 600 ха нових површина за сетву менте, поврћа и других усева.

Наводњавање је мера која се још увек примењује само у производњи поврћа, док се у осталим гранама биљне производње не примењује. То је довело до закржљавања биљака па и до њиховог пропадања. То нарочито важи за културе намењене сточној исхрани и биљке за техничку прераду. Стога су оне гајене на незнатном простору или се неке уопште нису гајиле. Да би се та аномалија отклонила потребно је извести само поједине техничке радове, који се већ у другим крајевима наше земље примењују. Прво, треба приступити копању дубоких и широких бунара на дну Одоровског Поља, у долини Забрдске Реке и у крашким депресијама Радејне и Петрлаша, па чак и у карским улегнућима испод Големог Врха и на Тепошу, где су вододржљиви слојеви већ оголићени ерозивно-денудационим и крашким процесом. Потом би се могло приступити подизању цистерни за акумулацију не само изворске већ и атмосферске воде. И, на крају, треба приступити постављању ручних, моторних пумпи, као и долапа које би покретала радна стока или ветар. Постоји једна велика могућност да се испод Мојинског и Мазгошког Врела изграде велики резервоари из којих би се вода црпла пумпама које би покретао ветар или гасни мотори.

И на крају, поред осталог, и технички ниво у обради земље остао је стари, што се најбоље види из табеле на идућој страни, састављене на основу пописа пољопривредних машина и алата од 1948 године.

Наиме, из овог табеларног прегледа види се да на 100 ха орања долазе само 20 плугова обрточа, 3 ветрењаче, 21 кола од 600 кг, 3 гвоздена плуга, 4 култиватора, 1 круњача, 1 тријер, 0,0001 сечкалица за репу, 0,0001 прскалица, 0,0002 бубњева за запрашивање семена итд. Такво слабо стање у пољопривредним справама довело је и до слабог обрађивања земље па су и приноси култура били ниски. Јер, без добрих и довољних техничких справа нема ни правилне агротехнике у гајењу усева. Стога треба повећати број постојећих и увести нове пољопривредне машине и справе, а у првом реду вршалице, тракторе, жетелице, копачице и др. Ово треба чинити и ради острањивања коња и говеда из обраде земље са свих површина на којима је обрада могућа трактором, вршалицом и другим моторним машинама, јер би се тиме повећала база за гајење млечних крава и других продуктивнијих грла стоке.

Назив машине или алатке	Распоред пољопривредних машина и алатки по појединим категоријама газдинстава					
	0—2 ха	2—5 ха	5—10 ха	10—15 ха	15—20 ха	Свега
Број домаћинстава	165	423	242	53	14	914
Плугова обрточа	67	316	179	42	12	609
Ветрењача	3	18	37	21	13	92
Кола до 600 кг	57	336	220	47	19	679
Сепаратора	1	53	66	32	11	163
Гвоздених плугова	1	18	29	18	20	86
Култиватора	1	28	47	34	17	127
Дрвених ралица	—	4	2	—	—	6
Круњача	—	5	18	7	3	33
Тријера	—	2	15	8	5	30
Гарнитура за печење ракије	—	4	4	7	6	21
Кола преко 600 кг	—	6	8	14	8	36
Сечкалица	—	—	1	3	1	5
Бубњева за семе	—	—	1	1	—	2
Прскалица	—	—	—	4	1	5
Сејалица за жита	—	—	—	1	1	2

Међутим, узрок свему томе лежи у уситњености и исцепканости поседа, слабој стручној спреми пољопривредника и малом броју висококвалификованог кадра — агронома, као и у оријентацији пољопривредног становништва на гајење култура за задовољавање, углавном, личних потреба, а не и на гајење рентабилнијих култура. Овде не треба изоставити и досадашње мешање државе путем административних мера, а нарочито откупом.

Напред смо већ истакли да је посед толико уситњен да већ данас имамо око 165 газдинстава са земљом од 0—2 ха, 423 газдинства са поседом од 2—5 ха, 242 са поседом од 5—10 ха итд. Поред тога посед је у свим тим газдинствима толико исцепкан да већ данас просечно на једно газдинство долазе по 47 парцела. То је, наравно, довело до тога да су, како се то види из предњег табеларног прегледа, многа газдинства, а нарочито она са поседом од 0—2 ха, остала без довољно пољопривредних алатки, справа и машина, радне стоке и др. средстава за биљну производњу, јер их нису могла набавити, а и за тако мали посед била би нерационално искоришћавана. То нам намеће да што пре приступимо оснивању савршенијих производних организација но што су данашња индивидуална сељачка газдинства. И не само то, већ пре свега и изнад свега да приступимо комасацији пољопривредних површина. Наше државно-партиско руководство, као и локалне самоуправне власти, приступили су 1948 године организовању СРЗ у селу Петрлашу. Међутим, како се ова задруга показала као нерентабилна и за овај крај непрактична и неподесна организациона форма (бар за ондашње прилике), она је расформирана, па се приступило оснивању општих земљорадничких задруга, тј. задруга у којима ће индивидуална сељачка газдинства, а уз свестрану помоћ државе и локалних органа власти, путем кооперирања боље и без икаквих трзавица остварити све оно што СРЗ није могла да постигне. У том циљу основана је Општа

земљорадничка задруга у Смиловцима, са задатком да потпомаже индивидуална газдинства у обради земље, набавци продуктивнијих врста и сорти култура и др. Уз субвенције и зајам Среског народног одбора у Широгу она је већ сада опремљена моторним млином, трактором, вршалицом и другим машинама као и довољним средствима за набавку семена за сетву крмних, индустријских и других биљака, које се овде могу гајити.

Од укупног броја пољопривредног становништва и данас имамо 25% неписмених и полуписмених, док са нижом, средњом и вишом пољопривредном школом немамо ни једног пољопривредника. То је и допринело тако дугом одржавању традиционалне производње у земљорадњи. Стога се у најновије време приступило отварању и једне осмогодишње школе у Смиловцима, како би се писменост пољопривредног становништва повећала и тиме омогућио приступ ка упознавању стручне литературе из области биљне производње и пољопривреде уопште. Поред тога отворене су и мање читаонице при свим задружним продавницама или основним школама, како би сеоско становништво могло да нађе потребну литературу из области пољопривреде. Сада се, пак, иде још и на то да свако веће сеоско насеље добије и по једног агронома, који ће му у свему помоћи да се што пре снађе око гајења постојећих и увођења нових култура.

2. Сточарство

Развој, стурктура и унутрашњи размештај

Као што смо видели, историски, економско-политички и неки други услови одлучили су да се у време спахиског аграрног режима становништво Забрђа бавило искључиво или претежно сточарством. Поред тога, огромне шуме, иначе врло погодне за брст и спремање лисника, биле су му добар ослонац и да стоку исхрани и у случају потребе да се с њом лакше креће. Претпоставља се да су у то време коњ, овца и коза били главни хранитељи забрдског становништва; овца и коза су подмиривале све потребе у месу и одећи, док је коњ служио за развијање кирицилука, као и за зараду житарица путем одилажења у вршидбу у суседне житородне области.

У наредној фази привредног развитка Забрђа, у фази читлук-сахибског аграрног режима, сточарство је први пут претрпело корените промене у свом развоју. Сада се више не обраћа највећа пажња само овчарству, козарству и коњарству, већ и осталим сточарским гранама. Јер, са развојем земљорадње не само да су се створили повољнији услови за одгој говеда, већ су се она морала гајити и ради развоја саме земљорадње; говеда су била једина стока за вучу. Поред тога, развој земљорадње омогућио је и бржи развој живинарства, које се без ње у претходној фази привредног развитка није могло ни замислити. И, на крају, настала стабилизација после искорењивања крпцалија омогућила је нагли развој пчеларства, које је раније било сведено „на дивље пчеле“. Како причају стари људи све до ослобођења од Турака лов на пчеле

(јер се друкчије до пчела није могло доћи) претстављао је врло уносан посао, а крађа или уништење пчела сматрано је највећим злочином, што је и данас случај.

И не само то. И начин сточарења био је из основа измењен. У претходној фази стока је преко лета држана на видличким пашњацима или шумама, а зими је претежно сјављивана у околне котлине. У овој фази, пак, та се кретања постепено губе. Сада се за стоку спрема зимска исхрана, а само у неродним годинама појединци су гонили стоку у поменикуте котлине на зимовање. Преко лета ситна млечна стока држана је по породичним и сеоским бачијама, што раније није био случај.

Према прикупљеним подацима од људи старијих од 80—90 и 100 година, у то време свака кућа је чувала просечно од 100—200 оваца, 20—50 коза, 2—10 коња, 1—3 пара волова, а ретко која и по једну свињу, док је број кошница био још увек мали, и зависио је од улова дивљих пчела и бриге да се приликом ројења не отуђе; напусте ли кућно двориште, нису више сматране својином онога из чијег су се пчелињака „изројиле“, већ онога који их нађе у шуми или пољу.

Лов на пчеле, срне, вукове, медведе и друге високе дивљачи, која је тада, како смо напред видели, била не само бројнија, већ и разноврснија од данашње, претстављао је уносан посао за свако сељачко домаћинство. Зато и није било домаћинства које се није бавило ловом. Скупопцена крзна од лисице, веверице, јазавца, срне и др. дивљих животиња изношена су на све вашаре по околним градовима.

После ослобођења од Турака говедарство, живинарство, пчеларство и коњарство били су једине сточарске гране које су наставиле са развојем, док су овчарство и козарство почели да стагнирају. И не само то. У овој фази се свињарство први пут јавља као масовна сточарска грана у Забрђу. Разлог томе су бољи услови за исхрану свиња, настали са развојем производње кукуруза, и нестанак верских сметњи за гајење свиња. Касније, међутим, а нарочито од 1885 године, пчеле су да замиру све сточарске гране. На такво стање у сточарству утицао је не само прекид трговине стоком и сточним продукцима са Турском, већ и рат 1885 године, када су овце и козе свакодневно реквириране за исхрану војске, а говеда и коњи за војну комору. Тек нешто касније, пошто се качкаваљ афирмирао на светском и домаћем тржишту као један од најбољих сточних продуката, те су га многе земље из Северне Африке, Блиског и Средњег Истока, а нешто касније и Немачка, почеле трошити у свим произведеним количинама, појавио се већи стимулус за развијање сточарства, а нарочито овчарства. Па ипак број стоке у односу на број становника није се осетно повећао. Према општој процени за читав Димитровградски срез тада је на једног становника долазило 4 овце, 0,4 говеда, 0,2 коња, 0,3 свиње и 0,4 козе.

Насупрот томе, квалитативно стање стоке било се доста побољшало. Од 1900 до 1915 године поред постојећег домаћег сивог говечета Забрђани су почели да гаје још и шарено и црвено говече, поред домаћег брдског ситног коњића и енглеског полукрвњака и др., а поред домаћег свињчета још и тзв. „економку“ итд. До такве измене у расном

саставу стоке дошло је једино захваљујући увозу разне приплодне стоке из Аустрије и Немачке као и из других западноевропских земаља.

Са развојем производње сточне хране и израде качкаваља у многоме је био измењен и сам начин сточарства. Имајући довољно ливадског сена, сламе и лисника, сада се више стока није морала спуштати у току зимске половине године у околне котлине, већ је држана по зимовницима — овчарницама на Видличу и Тепошу, а често и уз саму кућу у селу. У току летње половине године држана је, пак, на видличким и тепошким пашњацима, али не више по породичним, већ по сеоским и трговачким бачијама. Све док се градски и сеоски трговци нису заинтересовали за производњу качкаваља, сеоских бачија било је сваке године и скоро у сваком селу. Међутим, када су они почели све више да продиру у производњу качкаваља и да својим капиталом просто кооптирају његову производњу, сеоске бачије су се постепено изгубиле, а на њихово место дошле су трговачке, које су биле расејане по читавом Видличу, Тепошу и Црном Врху. Наиме, сада се више сами сељаци не старају ни о чувању стоке, ни о производњи качкаваља у току летње половине године, већ стоку уступају „под кесим“ сеоским газдама и градским трговцима, који се за уговорено време (претежно од 23 маја па све до 28 августа или 21 септембра) старају о њеној исхрани и мужи. Од кесимџија су нарочито били добро познати у овом крају Манол Арнаутин из Дебра, Детко из Голаша, Васа Бољевски из Цариброда, Најден Ковачов из Цариброда, Лича Граовски из Гуленоваца, Дуруз из Одороваца и др.

Између два светска рата квалитативно стање стоке остало је скоро непромењено. Насупрот томе доста су се изменили начин сточарења и број стоке. Тако се сада у измењеним условима стока више не чува по сеоским и трговачким бачијама већ по малим стадима формираним на бази „ортаклука“, „побравичарења“ и „богаташких буљука“. Наиме, највећи број сточара задржава, сада, стоку крај села, и пре кошења и жетве напаса је на сеоским пашњацима, а после кошења и жетве претежно на лидавама и њивама. Због малог броја стоке сви ти сточари удружују је у заједничка стада, тј. како кажу мештани, сточари чине „побравичарење стоке“. Насупрот овом, богатија сељачка газдинства или тзв. „буљукчије“ чувале су своју стоку одвојено, најамном или сопственом снагом, и то не поред друмова већ на видличким пашњацима, око Марине Чесме, Вија Воде, Ђерговца, Србине Чесме и др. местима. Једино у данима летњих суша, када поједини извори сасвим пресуше, или им се воде сведу на минимум, ти сточари сјављују стоку на пашњаке око друмбва или на властите њиве и ливаде, како би стоку напајали на Мојинском и Мазгошком Врелу, а њиве и ливаде торили.

У односу на претходну фазу, број стоке се знатно повећао и то у свим сточарским гранама, што се најбоље види из приложеног табеларног прегледа састављеног на основу пописа стоке од 31 јануара 1921 године.

Говеда	2.207
Бивола	11
Коња	738
Магараца	12
Свиња	1.415
Оваца	15.668
Коза	1.744

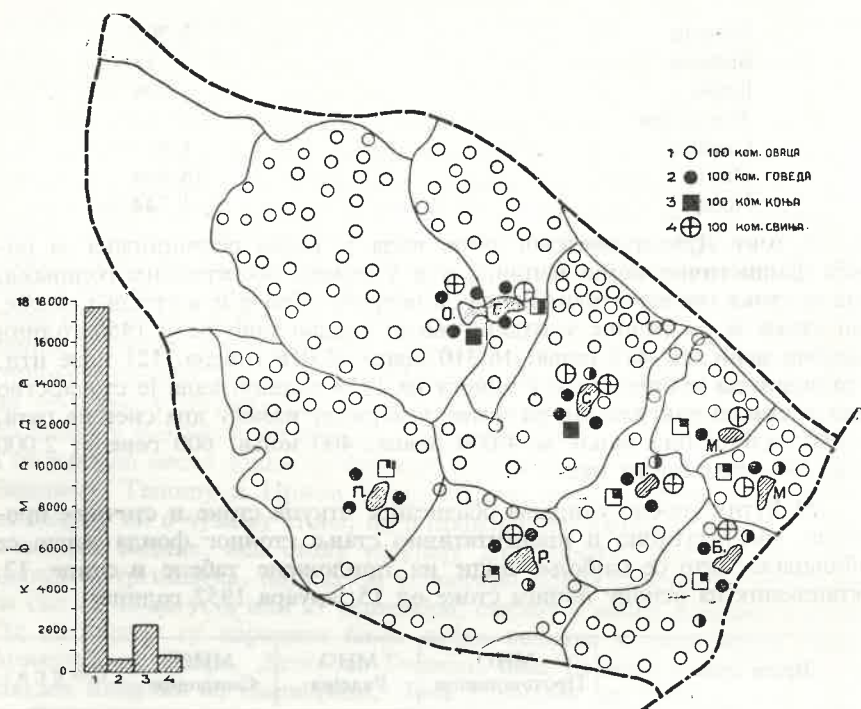
У току Другог светског рата, када је стока реквирирана за потребе фашистичке војне машине, а и у првим послератним годинама, када је стока стално откупљивана за потребе обнове и изградње земље, број стоке је из године у годину нагло опадао тако да у 1950 години није био већи од: 413 коња, 16.310 оваца, 2.016 говеда, 121 козе итд. А то значи да је број стоке у односу на 1939 годину, када је сточарство било достигло максимални развитак у периоду између два светска рата, у 1950 години био мањи за 4.000 оваца, 400 коња, 600 говеда, 2.000 коза, 700—800 свиња итд.

Међутим, после укидања обавезног откупа стоке и сточних производа, квалитативно и квантитативно стање сточног фонда нагло се побољшало, што се најбоље види из приложене табеле и скице 12, састављених на основу пописа стоке од 15 јануара 1952 године:

Врста стоке	МНО Протопопинци	МНО Радејна	МНО Смиловци	Свега
Коњи	163	46	204	413
Мазге	—	1	—	1
Магарци	1	13	53	67
Говеда	726	523	962	2.211
Овце	4.325	4.525	8.778	17.628
Козе	40	11	26	77
Свиње	270	154	299	723
Кунићи	3	5	15	23
Живина	1.049	1.577	2.482	6.008
Кошнице	154	202	338	694

Па ипак, као што се види из табеле, и у 1952 години повећао се осетно само број оваца, док су остале сточарске гране биле још увек у стагнацији.

Да би се ти недостаци отклонили, народне власти Забрђе у заједници са Среским народним одбором Пирота донеле су одлуку о формирању фонда за унапређење сточарства. И не само то. У истом циљу донео је Срески народни одбор Пирота 1954 године одлуку о субвенционисању набавке приплодних бикова, нерастова и овнова. Та субвенција износила је 50% од вредности набавке поменутих грла стоке. Сем тога, субвенционисан је и одгој женске јунади сименталске расе, женске и мушке шиљежади мерино и мелеза, женске и мушке назимади и прасади. Ова субвенција износила је 100% од цене продаје поменутих грла стоке. Даље, ради расне преоријентације живинарства, дате су субвенције од 100% за набавку легхорн расе.

Ск. 12. Карта хоризонталног и вертикалног распрострањења сточарства у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног сјања

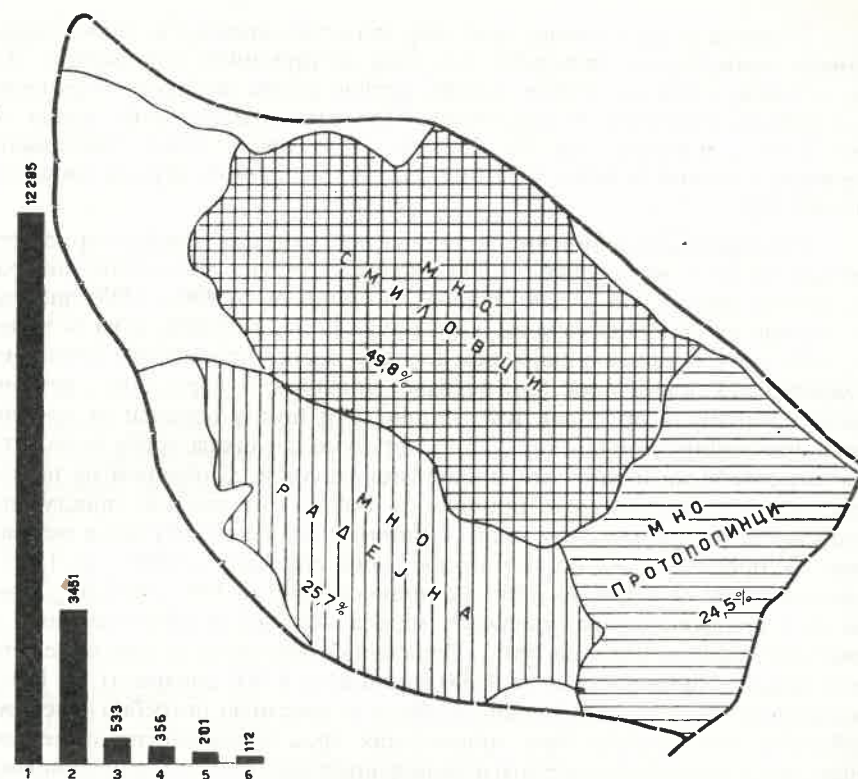
1. овчарство; — 2. коњарство; — 3. говедарство; — 4. свињарство.

а) Овчарство

Квалитативно и квантитативно сјање и унутрашњи размештај

Овчарство је у време када су вршена ова испитивања, располагало укупно са 17.637 грла. Од тога броја, пак, 4.325 грла или 24,5% гајено је у долини Забрдске Реке и југоисточном делу главног гребена Видлича, односно на територији или атарима сеоских насеља Протопопинаца, Бребевнице, Мојинаца и Мазгоша; 4.525 грла или 25,7% у крашким депресијама Радејне и Петрлаша и пределима око Дрбеша, Баба Луге, Госена, Голембратковог Врха, Оштрог Врха, Анђелкове Рудине и другим потесима атара Радејне и Петрлаша; а 8.778 грла или 49,8% у Одоровском Пољу, ступњевитој карсној заравни Тепоша и централном делу главног гребена Видлича, односно у атарима Одороваца, Гуленоваца и Смиловаца. То се најбоље види из приложене скице 13, састављене на основу пописа стоке од 1952 године.

Око 70%—90% оваца гајено је искључиво по зимским и летњим овчарницама и напасана на пашњацима по карсној заравни Тепоша и главног гребена Видлича, осим 20—30 летњих дана када се овце сјављују на пашњаке и летње торове „јегрецима“ на најнижем делу Одоровског

Ск. 13. Карта унутрашњег размештаја овчарства у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног сјања

1. овце; — 2. женска шиљежад до 1 године старости; — 3. мушка шиљежад до 1 године старости; — 4. овнови за приплод; — 5. јагњад која сисају, оба пола; — 6. овнови шкопљеници.

Поља и карсним депресијама Радејне и Петрлаша. Осталих 10%—30% гајено је искључиво по овчарницама и пашњацима распоређеним у равничарским деловима области. Једино с пролећа и с јесени овце су у току дана изјављивали на видличке и тепошке пашњаке. Насупрот томе, 70%—90% оваца сеоских насеља Протопопинаца, Бребевнице, Мојинаца и Мазгоша гајено је искључиво по летњим и зимским овчарницама подигнутим у непосредној близини или у самим сеоским насељима, а само 10—30% по овчарницама југоисточног дела главног гребена Видлича. Разлог неравномерном размештају овчарства по појединим деловима Забрђа лежи у удаљености пашњака од сеоских насеља и начина исхране стоке. У првом случају пашњаци су врло удаљени од села а стока се храни претежно ливадским сеном и лисником, који су такође јако удаљени од села. Насупрот томе у другом случају пашњаци су близу села а стока се храни претежно сламом и сеном са низиских ливада. То указује да се овде ради о екстензивном овчарству.

У погледу раса оваца, мада има извесног шаренила, преовлађује домаћа праменка — пиротски сој, која је прилично типизирана. То је, уствари, овца са грубом вуном, ситног раста, незнатне млечности и с ретким ближњем младунаца. Просечан принос вуне кретао се око 1 кг, млечност од 20—25 кг — за време једне лактационе периоде. Средња тежина грла кретала се од 25—30 кг, а овна од 30—40 кг.

Уновчавањем добивених количина продуката на домаћем тржишту добило би се за вуну 1.000—1.300 динара, за млеко 800—1.000 динара, за јагњеће месо 1.000—1.200 динара, за овчије месо 900—1.000 динара, тј. укупно око 4.000 динара од једне овце. То је, међутим, сума са којом сточари могу покривати у најбољем случају једино производне трошкове учињене око гајења овце (со, исхрана, дневнице чувара стоке, ветеринарска заштита и др.), док им редовно неће ништа остајати за проширену продукцију у овчарству. Стога пиротски сој оваца треба истиснути као нерентабилан и заменити продуктивним сојем. С обзиром на постојеће природне и економске прилике, у Забрђу би требало приступити увођењу прво кривовирске овце, а потом и мелеза између ње и мерино овце. У првом случају би се млечност овце повећала са 100% на 150%, тежина грла са 100% на 130%, а приноси вуне са 100% на 120%, док би се у другом случају (увођењем мелеза мерино) повећао квалитет и квантитет вуне са 100% на 200%. Изражено у динарима од тако измењене овце доходак би се повећао са 4.000 на више од 6.000 динара, тј. са 100% на више од 150% по једној овци. Да би се то постигло потребно је не само набавити одговарајући број приплодних грла кривовирске и мерино овце, већ је потребно извршити и мелиорацију пашњака путем побољшања фитоценозе и повећања производне крмне базе. И не само то, већ је потребно изградити и довољан број сточних појила на самим пашњацима како би се избегла свакодневна издизања и спуштања стоке за време највећих летњих суша, а самим тим и смањење млечности, губитак у тежини и отпорности према сточним болестима. То, као и чињеница да ће пашњаци и после извршених мелиорација, а због зашкрапљености заузетог терена, бити повољнији за напасање оваца јесу, пак, моменти који нас приморавају да и убудуће овчарство заступимо са данашњим бројем грла. Међутим, у остваривању дохотка оно ће заузети треће место, иза говедарства и свињарства.

Разлика у размештају сточарства довела је осетно и до различитог односа броја оваца по становнику у поменутих деловима Забрђа. Тако у Одоровском Пољу (укупно 3.343 становника) просечно на једног становника долази 2,6 грла, тј. толико колико је довољно за задовољавање основних потреба сточара и његових чланова у млеку, месо, вуни, сиру, урди, маслу и неким другим производима. У данашњим условима једино се јавља вишак производње млека и меса. Али, ни они нису резултат велике производње, већ штетне становништва при њиховој потрошњи. Однос између броја оваца и броја становника у осталим деловима најбоље се види из приложене табеле.

	МНО Протопопинци	МНО Радејна	МНО Смиловци	С в е г а
јагњад која сиса — оба пола	79	67	76	222
шиљежид до 1 год. — м.	98	152	300	550
шиљежид до 1 год. — ж.	879	944	1.761	3.584
овце	3.139	3.256	6.402	12.797
овнови за приплод	102	112	158	372
овнови шкопљеници	28	3	81	112
У к у п н о :	4.325	4.534	8.778	17.637

Разлика у броју оваца по становнику још је изразитија у појединим селачким газдинствима различитих економских категорија, што се најбоље види из приложене табеле састављене на основу пописа стоке по сеоским домаћинствима од 1951 године.

Категорија газдинства	МНО Протопопинци			МНО Радејна			МНО Смиловци		
	Домаћин- става	Чланова	Оваца	Домаћин- става	Чланова	Оваца	Домаћин- става	Чланова	Оваца
0,06 — 1 ха	25	76	106	2	7	7	14	38	43
1,01 — 2 „	54	197	341	14	53	134	59	218	381
2,01 — 3 „	66	337	734	25	100	299	58	223	622
3,01 — 5 „	91	493	1.449	44	228	895	131	672	2.148
5,01 — 8 „	44	258	886	53	258	1.331	88	474	1.967
8,01 — 10 „	11	68	778	12	78	349	36	216	1.041
10,01 — 15 „	9	60	285	15	98	609	36	231	1.261
15,01 — 20 „	2	18	110	3	17	163	18	133	898
преко 20 „	—	—	—	1	9	54	6	44	261

Дакле, у селачким газдинствима са поседом од 0,06—1 ха на једног члана домаћинства долази просечно једна овца. Насупрот томе, у селачком газдинству са поседом од 15—20 ха долази приближно 7 оваца по једном члану домаћинства. Та разлика је, углавном, и довела до појаве вишкова производње млека, меса, вуне, сира и неких других производа.

б) Говедарство

Квалитативно и квантитативно стање и унутрашњи размештај

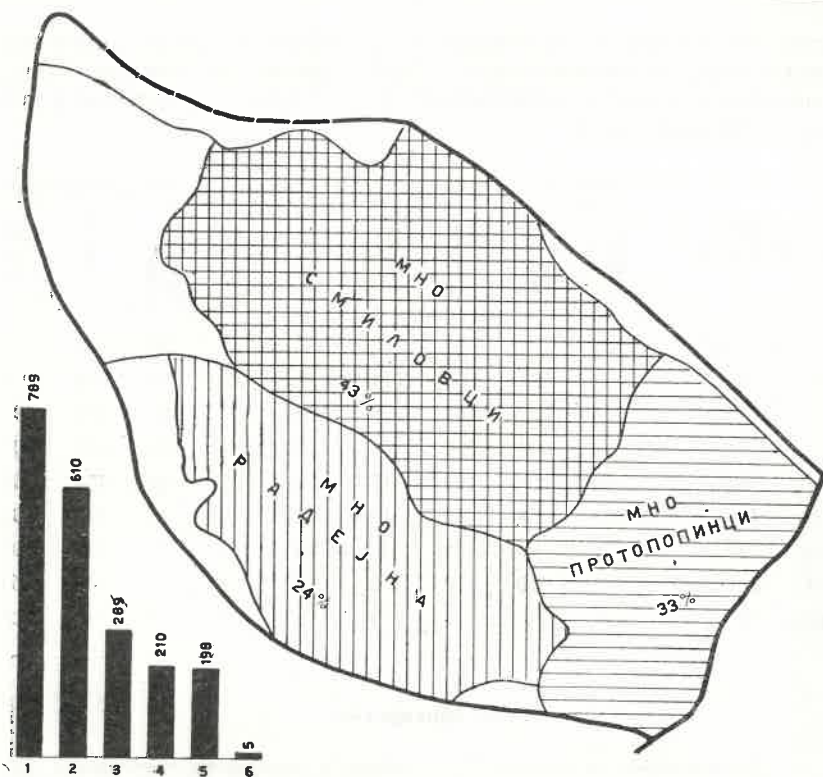
Говедарство са 2.211 грла било је 1952 године овако распоређено: 726 грла или 33% у долини Забрдске Реке (Протопопинци, Бребевница, Мојинци и Мазгош), 523 грла или 24% у карским депресијама Радејне и Петрлаша, а 962 грла или 43% у Одоровском Пољу и једном делу ступњевите карсне заравни Тепоша (Смиловци, Одоровци и Гуленовци).

Иначе, говедарство је у то време било са око 50% на бази шталског сточарења, а са осталим процентом на бази полуномадског сточарења, односно на бази летњег издизања јуница и јунади на пашњаке Старе Планине, а прогонског напасања радних и млечних грла. У току зимске половине године сва говеда чувају се шталски. Полуномадско сточарење у говедарству упражњавају претежно сточари села Протопошинаца, Бребевнице, Мојинаца и Мазгоша. Разлог томе је што баш та сеоска насеља располажу са најмањим пашњацима, као и што су исти претежно распоређени по јако зашкrapареном кречњачком терену те их говеда својим широким губицама не могу искоришћавати.

И у расном саставу говедарства владало је граво шаренило. Доминирало је сиво брдско говече, а поред њега било је заступљено још и искарско домаће говече, мали број монтафонаца, буша и многе друге расе чије се порекло тешко може одредити, јер су међусобним неконтролисаним укрштањем умногоме измешана.

Просечна млечност крава се кретала од 300—600 кг за време једне лактационе периоде а средња тежина грла од 200—300 кг. У току једне године крава даје једно теле и 5 кг дневно ђубрива. Во достиже 400—500 кг и употребљава се једино за вучу, док се крава ретко употребљава за рад. Уновчавањем добивених продуката на домаћем тржишту добија се доходак од 24.000—30.000 динара по једном грлу старијем од 3 године. То указује да говедарство са таквим расним саставом даје 6—7 пута већи доходак од овчарства. Међутим, будући да једна крава или во троше колико 5 или 6 оваца, онда се може рећи да је говедарство само за 20—30% рентабилније од овчарства. Мала пак разлика у рентабилности а повољне природне и економске прилике за напасање и исхрану оваца, као и чињеница да је овчарство подмиривало већи број потреба домаћем становништву и да је у мањем обиму било подложно реквизицијама од говедарства, јесу моменти који су допринели да је број говеда још и данас за 9 пута мањи од броја оваца. Иначе, у остваривању народног дохотка, говедарство заузима друго место, одмах иза овчарства. Међутим, убудуће, када се са увођењем монтафонца а истискивањем сивог говечета и буше, и повећањем броја продуктивних крава на рачун броја мушких грла, рентабилност повећаће и са данашњим бројем грла моћи да заузме прво место у остваривању народног дохотка од сточарства. После 1953 године локалне власти су субвенционисањем приплодних грла монтафонца и оријентисала развитак говедарства у том правцу. Касније, када дође до потребног повећања производње крмних биљака, говедарство ће се и бројчано повећати, али највише за 20—30% од данашњег броја грла. То је могуће тек када крмно биље истисне пшеницу, кукуруз и неке друге житарице са свих површина које су начете ерозивно-денудационим процесом.

Квалитативно и квантитативно стање говедарства по појединим деловима Забрђа најбоље се види из скице 14, састављене на основу пописа сточарства од 15 јануара 1952 године.

Ск. 14. Карта унутрашњег размештаја говедарства у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног стања

1. краве и стоне јунице; — 2. волови; — 3. телад оба пола; — 4. мушка и женска јунад од 1—2 године; — 5. мушка и женска јунад преко 2 године; — 6. бикови за приплод.

Сходно размештају појавила се и осетна разлика у односу између броја говеда и броја становника. Узето у просеку за целу област на једног становника долази 0,4 грла. Испод овог просека долази Одоровско Поље са 0,3 грла, а изнад карсне депресије Радејне и Петрлаша, док долина Забрдске Реке има исти просек као и читава територија Забрђа.

Разлика у односу између броја говеда и броја становника још је изразитија у селачким газдинствима, што се најбоље види из табеле на идућој страни, састављене на основу пописа стоке по селачким газдинствима од 1951 године.

Сиромашна селачка газдинства са 0,26 грла по једном члану имају најслабије развијено говедарство, а најбогатија, са поседом до 20 ха и више, са 0,50 грла по једном члану — најбоље. Стога говедарство у овим последњим углавном задовољава потребе читавог чланства, док у сиромашним не задовољава, те су она принуђена да говеда изнајмљују од богатијих газдинстава. Разлог неједнаком размештају гове-

дарства по појединим економским категоријама сељачких газдинстава не лежи само у величини поседа и броју чланова домаћинства, већ и у квалитету, структури и испеканости поседа, као и у удаљености појединих парцела од села.

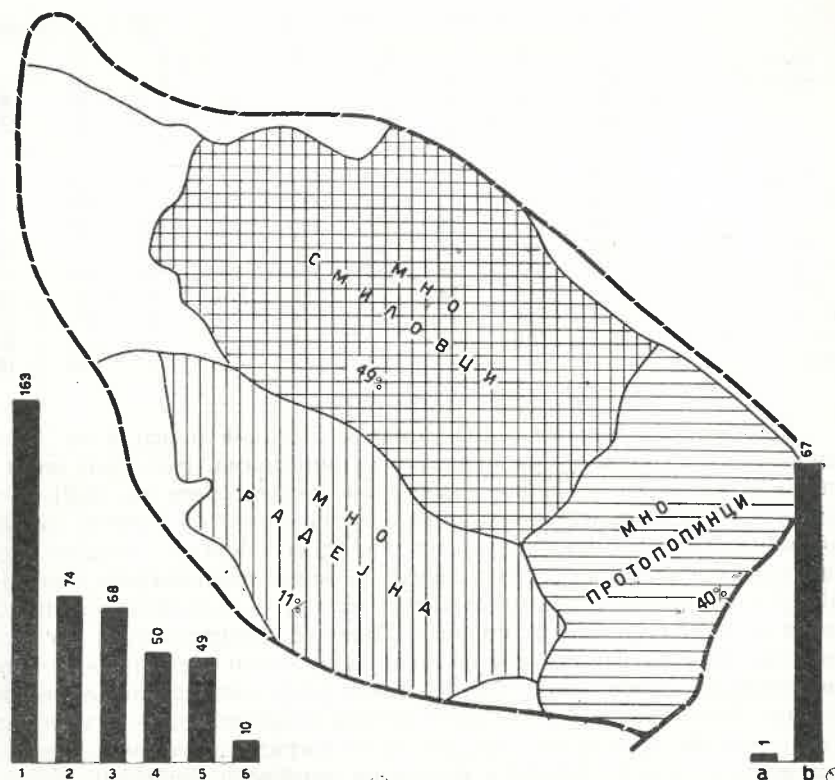
Категорија домаћинства	МНО Протопопинци			МНО Радејна			МНО Смиловци		
	Домаћинстава	Чланова	Говеда	Домаћинстава	Чланова	Говеда	Домаћинстава	Чланова	Говеда
до 1 ха	25	76	24	2	7	2	14	38	6
1 — 2 „	54	197	96	14	53	21	59	218	59
2 — 3 „	66	337	167	25	100	59	58	223	97
3 — 5 „	91	493	258	44	228	118	131	672	307
5 — 8 „	44	258	125	53	258	163	88	474	220
8 — 10 „	11	68	36	12	78	38	36	216	95
10 — 15 „	9	60	39	15	98	48	36	231	95
15 — 20 „	2	18	10	3	17	2	18	133	63
преко 20 „	—	—	—	1	9	3	6	44	25

в) Коњарство

Квалитативно и квантитативно стање и унутрашњи размештај

Коњарство је у 1952 години бројало само 413 грла од којих су 163 грла или 40% гајена у долини Забрдске Реке, 46 грла или 11% у двогубој карсној депресији Радејне и Петрлаша, а 204 грла или 49% у Одоровском Пољу. То се најбоље види из приложене табеле и скице: 15 сачињене на основу пописа коњарства од 15 јануара 1952 године.

Коњарство	МНО Протопопинци	МНО Радејна	МНО Смиловци	Свега
ждребад до 2 год.	40	17	41	98
омад и кобиле	101	21	109	231
пастуви	2	—	8	10
коњи шкопљеници	20	8	46	74
Укупно	163	46	204	413
мазге	—	1	—	1
магарци	1	13	53	67

Ск. 15 Карта унутрашњег размештаја коњарства у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног стања

1. кобиле; — 2. коњи шкопљеници; — 3. омад; — 4. ждребад до 1 године старости; — 5. ждребад од 1—2 године старости; — 6. пастуви.

Што се тиче начина чувања коња била је права реткост наћи по које јахаће грло које се искључиво гајило шталски. Међутим, било је правило да се сва грла, а нарочито омад и ждребад, у току лета гаје на суватима Старе Планине, а у току зиме на брст по оближњим храстовим и буковим шумама или на остацима хране ситне стоке и говеда или, како кажу мештани, „на огризини“.

У погледу пасмине коња такође је владало право шаренило, па чак и веће по код говедарства. Иначе, гајен је претежно брдски мали коњић, босански томак, полуарабер и др. и то искључиво као јахаће и товарне животиње.

У односу на број становника и домаћинстава, број коња још увек не задовољава, што се види из приложеног табеларног прегледа састављеног на основу пописа коња по сељачким газдинствима од 15 јануара 1951 године.

Категорија газдинства	МНО Протопопинци			МНО Радејна			МНО Смиловци		
	Домаћин-става	Чланова	Коња	Домаћин-става	Чланова	Коња	Домаћин-става	Чланова	Коња
0,01 — 1 жа	25	76	—	2	7	—	14	38	2
1,01 — 2 „	54	197	9	14	53	—	59	218	4
2,01 — 3 „	66	337	21	25	100	2	58	223	4
3,01 — 5 „	91	493	61	44	228	12	131	672	55
5,01 — 8 „	44	258	38	53	258	12	88	474	51
8,01 — 10 „	11	68	14	12	78	4	36	216	26
10,01 — 15 „	9	60	15	15	98	2	36	231	38
15,01 — 20 „	2	18	6	3	17	2	18	133	25
преко 20 „	—	—	—	1	9	2	6	44	10

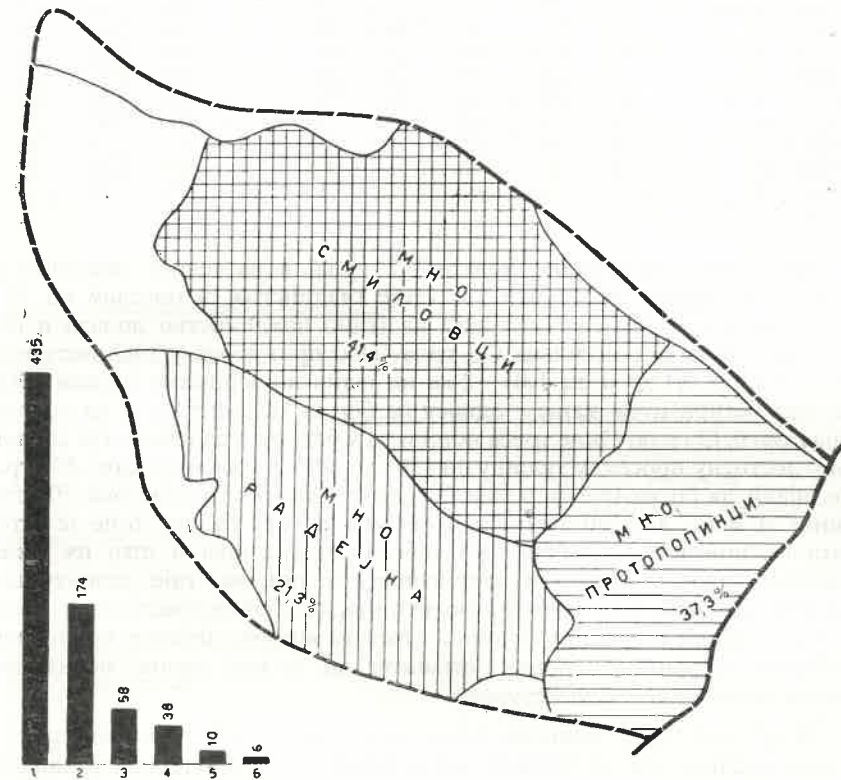
Просечно долази на једно домаћинство 0,46 коња, а на једног становника 0,08 грла. У сиромашним газдинствима, пак, број коња је толико незнатан да на једног становника долази свега око 0,01 грло. Најбољи је однос између броја коња и броја чланова у богатим газдинствима у којима достиже цифру од 0,33 грла. Међутим, уопште узев, коњарство и у првом и у другом случају не задовољава потребе чланства. Тај недостатак коња нарочито се осећа с јесени, када се обавља вршидба, и када се чешиће одлази на пијаце у Пирот и Димитровград. Да би се број коња повећао бар до мере да може задовољити све потребе домаћег становништва, мора се прићи у првом реду оплемењавању његове пасмине. То је данас нужна потреба, и биће је све дотле док се не набави задовољавајући број вршалица, док се не изграде аутомобилски путеви и на њима не уведу путнички и теретни аутобуски саобраћај. Када се буде то постигло коњ ће постати сасвим нерентабилан, те ће његов број спасти на задовољавање спортских потреба. Засада недостатак коња становништво надокнађује увођењем магарца, чији се број у 1952 години био попео на 67 грла. Међутим, будући да је његов број још увек мали, о њему се не може говорити као о посебној грани сточарства.

г) Свињарство

Унутрашњи размештај и квалитативно и квантитативно стање

Свињарство је бројало 723 грла приплодних свиња и нерастова. За време лета тај број се редовно повећавао и до 1500 грла да се крајем године, када је свињокољ у јеку, сведе на 600—700 приплодних грла. Грла у тову се гаје једино по товилиштима, док се прасад, назимад, нерастови и свиње за приплод само у току зиме држе „по оборима“ а леги се свакодневно изгоне на испашу по ритским и мочварним пашњацима у долини Забрдске Реке, Одоровског Поља и карским депресијама Радејне и Петрлаша. С времена на време једино села Смиловци, Одоровци и Гуленовци изгоне свиње на жирење по оближњим храстовим и буковим шумама.

Од укупног броја свиња гаји се око 41,4% у Одоровском Пољу, 21,3% у карским депресијама Радејне и Петрлаша и 37,3% у долини Забрдске Реке, што се најбоље види из приложене скице 16, која је сачињена на основу пописа свиња од 15 јануара 1952 године.

Ск. 16. Карта унутрашњег размештаја свињарства у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног стања

1. прасад до 6 месеци; — 2. женска назимад; — 3. мушка назимад; — 4. приплодне свиње; — 5. свиње у тову; — 6. нерастови за приплод.

У погледу расе свињарство даје највећу разноликост у сточарству Забрђе. Преовлађује домаћа свиња, а за њом моравка и нешто мало ресавка и многе друге. Моравка и ресавка дају мање масти од мангулице, али 8—14 прасади. У тежини достижу и до 200 кгр. Будући, пак, да се најчешће кољу свиње старе једну годину, ретко кад достигну већу тежину од 100—150 кгр. Домаћа свиња даје мањи проценат масти и 4—6 прасади.

У односу на број домаћинстава и број становника, број свиња још увек не задовољава, што се види из приложеног табеларног прегледа састављеног на основу пописа свиња од 15 јануара 1951 године.

Категорија газдинства	МНО Протопопинци			МНО Радејна			МНО Смиловци		
	Домаћинства	Чланова	Свиња	Домаћинства	Чланова	Свиња	Домаћинства	Чланова	Свиња
0,01— 1 ха	25	76	15	2	7	—	14	38	2
1,01— 2 „	54	197	31	14	53	4	59	218	24
2,01— 3 „	66	337	60	25	100	15	58	223	32
3,01— 5 „	91	493	79	44	228	42	131	672	126
5,01— 8 „	44	258	44	53	258	51	88	474	86
8,01—10 „	11	68	15	12	78	12	36	216	33
10,01—15 „	9	60	13	15	98	20	36	231	52
15,01—20 „	2	18	2	3	17	2	18	133	38
преко 20 „	—	—	—	1	9	3	6	44	6

На једно домаћинство долази 0,8 грла, а на једног становника 0,1 грло. У одгоју свиња најбоље стоје газдинства са поседом од 15, 20 и више ха. У тим газдинствима на једно домаћинство долази и по 2 и 3 грла, а на једног члана 0,3 грла. Насупрот томе, у газдинствима са поседом од 0,1 ха и од 1,01—2 ха на једно домаћинство долази 0,45 грла или четири пута мање у односу на богата газдинства, а на једног члана само 0,13 грла. Овде треба истаћи да у богатим газдинствима свиње у тову достигну просечну тежину од 150 кг, а у сиромашним само 80 кг. А то значи да би на једног члана богатог газдинства дошло око 50 кг сланине и меса, а у сиромашном само око 8 кг. Разлог томе је што богата газдинства гаје претежно најбоље расе свиња и што их тове искључиво кукурузом, док сиромашна газдинства гаје искључиво аутохтоно свињче, које је незнатне тежине, са slabим квалитетом меса и 20—25% масти од укупне тежине, а тове га жиром, дивљим крушкама и јабукама, корењем, коровом, отпацама од људске хране, мекињама и нешто мало јечмом и кукурузом.

Будућност, пак, припада мангулици, моравки и ресавки јер су, као што видимо, продуктивније од домаћег соја свињчета. С обзиром да је ова област и сада већ добар произвођач кукуруза и да ће се његова производња још више повећати увођењем хибридних сорти, неминовно ће доћи и до повећања броја грла у свињарству. Ово тим пре, што ће се рентабилитет кукуруза прерадом у маст и свињско месо још за 60—80% повећати од обичне продаје на околним пијацама. То ће, пак, допринети да се свињарство у остваривању народног дохотка попне са трећег на друго место, одмах иза говедарства.

д) Козарство

Квалитативно и квантитативно стање и унутрашњи размештај

Козарство је све до 1946 године много боље развијено. По броју грла оно је тада долазило одмах иза овчарства и говедарства. У време када су вршена ова испитивања гајено је, пак, само 77 грла. Разлог

смањењу броја коза јесте доношење декрета о њиховом уништењу ради очувања и подизања шуме.

Пре доношења декрета гајена је искључиво домаћа коза, а после „санска коза“ или како је још називају „економка“, и то у сточним стајама поред самих кућа. Иначе, козарством су се једино бавила сиромашна сељачка газдинства, код којих није било развијено овчарство или је број оваца у њима био недовољан да подмири целокупно чланство млеком и месом, јер је коза годишње давала 2—3 младунаца и 100—150 литара млека за време једне лактационе периоде. Стога се коза с правом сматрала „сиротињском кравом“. Међутим, како је и „санска коза“ претежно хранена шумом, то је накнадним декретом 1954 године и она уништена.

ђ) Живинарство

Квалитативно и квантитативно стање и унутрашњи размештај

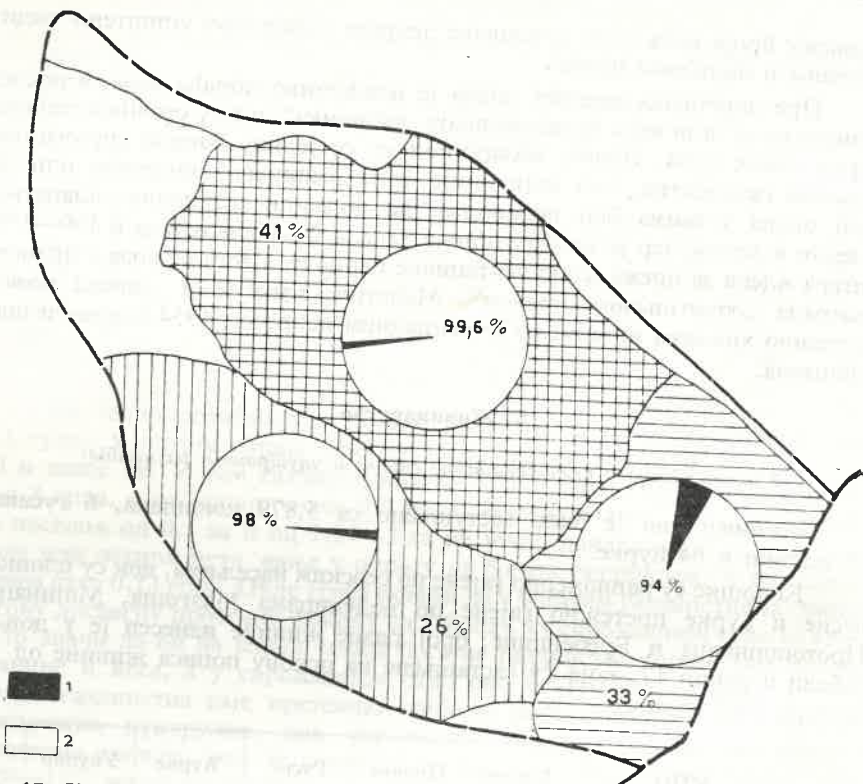
Живинарство је било заступљено са 5.879 кокошака, 6 гусака, 59 пловки и 64 ћурке.

Кокошке су равномерно гајене по сеоским насељима, док су пловке, гуске и ћурке претежно гајене по воденицама Мазгоша, Мојинаца, Протопопинаца и Бребевнице; број разне живине изнесен је у доњој табели и скици 17, које су састављене на основу пописа живине од 15 јануара 1952 године.

МНО	Кокош	Пловке	Гуске	Ћурке	Укупно
Протопопинци	1.835	44	6	64	1.949
Радејна	1.571	6	—	—	1.577
Смиловци	2.473	9	—	—	2.482
С в е г а :	5.879	59	6	64	6.008

Биле су заступљене и најразличитије расе, а тек у послератном периоду приступило се увођењу родејланда, штајерки и беле легхорне. Њихова просечна тежина кретала се око 1 кг, а носивост од 40—70 комада јаја.

Уопште узев, живинарство је још увек врло примитивно те је сада у стању да само подмири све домаће потребе у месу и јајима. Међутим, због различитог размештаја само су богата газдинства у стању да не само подмире своје потребе, већ и да један део меса и јаја извозе. Средњачка, пак, газдинства произведу онолико колико им је потребно за задовољавање основних потреба у месу и јајима. Насупрот њима, сиромашна газдинства редовно произведу мање меса и јаја но што им је потребно, те су се оријентисала још и на лов на голубове, грлице и јаребице.

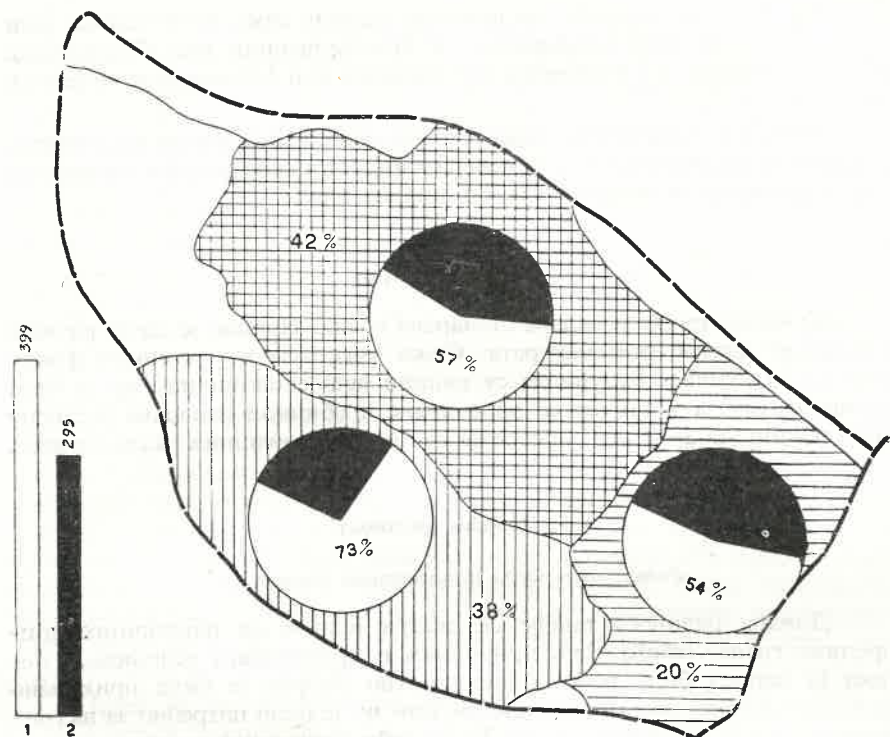
Ск. 17. Карта унутрашњег размештаја живинарства у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног стања
1. остала живина; — 2. кокошке.

е) Пчеларство

Квалитативно и квантитативно стање и унутрашњи размештај

Пчеларство је било заступљено са 295 кошница са покретним саћем и 399 са непокретним саћем (види скицу 18.), а то значи да је пчеларство у односу на претходну фазу постављено на савременију основу. То је утицало да се принос меда повећао од 10 на 20 кг, па чак и 30 и 40 кг, по једној кошници. Данашње прилично високе цене меду и воску пружају велику могућност да се пчеларство у целини постави на савременију основу, као и да се број кошница знатно повећа. Усто постоји и одлична паша за пчеле те се у блиској будућности може очекивати да ће се број кошница бар удвостручити.

Пчеларство је највећим процентом заступљено у средњачким и богатим селачким газдинствима, док га упражњавају само 3 сиромашна. О томе нам најбоље говори приложена табела састављена на основу пописа кошница од 15 јануара 1951 године.

Ск. 18. Карта унутрашњег размештаја пчеларства у % са графичким приказом квалитативног и квантитативног стања
1. кошнице са непокретним саћем; — 2. кошнице са покретним саћем.

Категорија газдинства	МНО Протопопинци			МНО Радејна			МНО Смиловци		
	Домаћин-става	Чланова	Кошница	Домаћин-става	Чланова	Кошница	Домаћин-става	Чланова	Кошница
0,01 — 1 ха	25	76	3	2	7	—	14	38	1
1,01 — 2 „	54	197	—	14	53	3	59	218	2
2,01 — 3 „	66	337	27	25	100	19	58	223	11
3,01 — 5 „	91	493	58	44	228	22	131	672	84
5,01 — 8 „	44	258	32	53	258	40	88	474	65
8,01 — 10 „	11	68	11	12	78	25	36	216	45
10,01 — 15 „	9	60	16	15	98	46	36	231	126
15,01 — 20 „	2	18	—	3	17	3	18	133	112
преко 20 „	—	—	—	1	9	1	6	44	6

На 317 сиромашних газдинстава долази само 65 кошница или 0,2 кошнице на једно домаћинство. У 510 средњачких има 372 кошнице или 0,7 кошница, а у 89 богатих 310 кошница или 3,4 кошнице по једном домаћинству.

Мањкове производње меда и воска надокнађују богата газдинства, а нарочито средњачка, увозом шећера и индустриског воска, а сиромашна још и сакушљањем меда и воска од дивљих пчела.

ж) Кунићарство

Кунићарство је најмлађа сточарска грана. Почело је да се развија тек после Другог светског рата. Стога учествује и у сточном фонду само са 23 кунића. Будући да су кунићи јако економични, јер се брзо размножавају, а у тову и са мало хране и обичном испашом достигну брзо тежину од 2—4 кг. претежно се гаје у сиромашним газдинствима.

3. Домаћа радиност

Развој, сферикура и укупни размештај

Домаћа радиност такође се сматра једном од најстаријих привредних грана Забрђа. Јер, природним и друштвеним условима, о којима је напред било речи, становништво Забрђа је било приморано да још од првих дана производи све што му је било потребно за његову исхрану, одећу, разоноду и др. То је доба природног газдовања, када забрдске породичне задруге, слично височким, на бази својих сопствених сировина и извесних с колена на колена пренетих и стечених знања, почињу развијати широку прерађивачку кућевну делатност, претварајући свој дом у прави индустријски центар.

И све гране домаће радиности Забрђа плод су народне уметности, коју су још први досељеници у Забрђе донели, даље развијали и усавршавали. Од давнина је забрдска жена, везана за домаће огњиште, била главни носилац домаће радиности, у коју је уносила сву своју практичност, духовну способност, тј. све оно што је улазило у састав њеног живота и њене тежње за лепим (14).

Пре ослобођења од Турака, када је забрдска жена била највише привезана за огњиште, домаћа радиност била је упућена на прераду вуне, млека и конопље. Међутим, и поред настојања да се та привредна грана што боље развије и унапреди, највећи део служио је још увек за подмирење кућних потреба, док је врло мали део извожен.

Од вуне су жене израђивале грубо сукно, овде познато под именом „пртенице“ или „класње“, које је ради ваљања ношено у височке ваљаонице, што је и данас случај. Од вуне су још плеле чарапе, мушке и женске шалове, рукавице, разне пуловере, капуљаче односно мушке капе, па чак и вунене простирке — шаренице, ћебад и завесе, које су касније надопуњавале везањем. Од конопље су, пак, израђивале ужа-

рију, уларе, а понајвише народно бело платно ради израде кошуља и женске ношње и то у свим потребним количинама.

И, на крају, жене су такође имале у својим рукама целокупну прераду млека. Од млека су знале да справљају само овченик, кисело млеко, јогурт, бели тврди сир, маслац и урду, а од осталих сточних производа: лој, пастрму, сапун, маст и др.

После ослобођења од Турака, у фази развитка капиталистичког система производње, домаћа радиност је изменила првобитни лик производње. Не само то. Могло би се рећи да је по разноврсности кућног еспапа и робе, у односу на претходну фазу, знатно повећала производњу. И већ у првој деценији XX столећа заузела је друго место у остваривању дохотка сељачких газдинстава, изузев сиромашних у којима је печалбарство било главни извор дохотка.

Прераду вуне, конопље, памука, воћа, поврћа, меса и један део прераде млека као и производњу сукна, дводелних и вишеделних шареница, простирки, ћебади и кавијора, народног конопљаног и памучног платна, мушких и женских чарапа, рукавица и шалова, разних везова, чипки, столњака и др. и даље су у својим рукама задржале забрдске жене, док су прераду млека највећим делом преузели мушкарци — специјализовани мајстори за производњу качкаваља, белог пуномасног сира, масла и урде, задржавши, наравно, усто целокупну производњу креча, ћумура, кућног намештаја, пољопривредног оруђа и алата, мелаву брашна и др.

Према теренским подацима (други не постоје) већ у 1900 или 1910 години свако средње и богато газдинство производило је просечно годишње по: 150—200 аршина грубог сукна, 50—80 аршина конопљаног платна или пак помешаног са памуком, 50—100 кг белог пуномасног сира (и то претежно за тржиште), 20—40 кг масла, 30—60 кг урде, 1 кавијор, 1 шареницу или креветски прекривач, 5—10 пари чарапа, 2—4 пара мушких и женских рукавица, 1—2 пуловера, 10—30 кг ракије крушковаче, 5—10 кг сапуна. Насупрот томе, прерада млека у качкаваљ била је концентрисана у сеоске и трговачке бачије и достигала је производњу од 50—60.000 кг.

Од укупне кућне производње појављивали су се на тржишту: сукно са 60—70%, масло 10—20%, урда 20—30%, бели пуномасни сир 70—80%, бели полумасни сир 20—25%, ћумур 90—100%, креч 50—60%; док су остали производи служили за подмирење домаћих потреба.

Такав развитак домаће радиности стојао је у извесној контрадикцији са општим развитком производних снага, како у самој области, тако и у околним градовима; он је у потпуној опречности са степеном развитка спољашње трговине Забрђа и Бугарске уопште. Јер, као што смо већ напред видели, у овој фази развитка многе предмете неопходно потребне за живот сеоском и градском становништву није производила само кућна радиност и кућна индустрија, већ и разни занати и манифактурна и фабричка предузећа околних градова, или су, пак, увожени из западноевропских земаља. Па ипак, све потврђује да кућна ради-

ност не само што није стагнирала или опадала, већ се, напротив, све више разграђавала и по обиму производње повећавала. Разлози томе су многобројни.

Пре свега, разлог даљем развитку домаће радиности лежи у слабом разграђавању и омасовљавању занатства и његовом услужном карактеру производње.

Друго, што је манифактурна и фабричка производња основних добара за живот сеоског и градског становништва била још увек недовољна да подмири основне потребе градског, а камоли и сеоског становништва, које је иначе гледало с неповерењем на фабрикате.

Треће, што су занатске израђевине и манифактурна и фабричка роба, у односу на пољопривредне производе и наднице свих ондашњих врста радника, били толико скупи да их је нерадо трошило не само сеоско већ и градско становништво, иако су му на ондашњем ступњу културе већ били неопходно потребни.

Четврто, што су производи манифактурне и фабричке производње, а нарочито текстилне индустрије, врло мало одговарали потребама сељаштва, јер су се фабричке тканине брзо и лако цепале, а усто су слабо штитиле тело од оштрих и јаких планинских ветрова и хладноће уопште.

И, на крају, што је кућна радиност, производећи, између осталог, и већи број специјалитета светског гласа (бели пуномасни сир, маслац, сукно и др.), почела све више да апсорбује капитал бугарских и неких страних трговаца и самим тим и да, поред природног, добија и робноновчани карактер производње.

У периоду између два светска рата тенденцију пораста задржала је домаћа прерада млека, вуне, поврћа, воћа и грожђа. Насупрот томе, са развитком текстилне индустрије у земљи, нарочито у Лесковцу, прерада конопље се смањила за близу 50%. Са развитком, пак, кожарске индустрије у Пироту, то исто је доживела и домаћа прерада коже. То је допринело да се производња качкаваља попела на скоро 100.000 кг, а сукна на 60.000 аршина годишње. Читава прерада коже била је пренета на кожарску индустрију и занатство у Пироту и Димитровграду.

После Другог светског рата, домаћа радиност бавила се производњом почевши од обичне дрвене игле, дугмади, ексера и конопљаног и вуненог концса, па све до производње модерне одеће, кућног еспапа и намештаја, пољопривредних справа и алатки, па чак и до изградње станбених и помоћних зграда.

Од укупно 926 сеоских газдинстава око 90% су се бавила прерадом сточних, биљних и дрвних продуката односно производњом сукна, вунених чарапа, шалова, прекривача, кавијора, пуловера, народног платна, врећа, бисага, амова, улара, затим полумасног и пуномасног белог сира, масла, лоја, сала, масти, сапуна, конзервираног воћа и поврћа, пршуте, кавурме, кобасице, кожних опанака, ракије, вина, дрвених кашика, грабуља, вила, саоница, лопата, сандука за оставу,

столица, столова, постеља и многих других производа, које је врло тешко побројати, а само 10% претежно прерадом биљних и дрвених производа. Разлог томе лежи претежно у послератној несташици и систему расподеле индустријске робе.

Разлика у производњи појединих газдинстава постојала је једино у обиму и начину производње, што је зависило од квалитета и квантитета расположивих сировина дотичног домаћинства. Тако су сиромашна газдинства, прерадивши своје сопствене сировине, позајмљивала сировине од сеоских и градских трговаца под обавезом да готове производе само њима треба да продају, наравно по цени коју су они одређивали. Она пак газдинства која су материјално боље стојала куповала су сировине и прерађивала их у властитој режији а готове производе слободно продавала на тржишту.

И у погледу размештаја производње домаће радиности по појединим деловима такође се није осећала нека нарочита разлика, осим у размештају производње брашна или мелничарске индустрије, чији су погони били искључиво смештени у долини Забрдске Реке и Одоровском Пољу. То се најбоље види из приложене табеле и скице 6, које су састављене на основу прикупљених података са терена и писменог извештаја Народног одбора општине Смиловци бр. 372 од 21 фебруара 1956 године, достављеног Географском институту Српске академије наука у Београду.

Сеоска насеља	Број воденица	Локација	Капацитети за 24 часа	Сектор	
				Приват.	Задруж.
Протопопинци	9	Забрdsка Река	300 — 400	7	2
Мојинци	2	„	300 — 350	2	—
Бребевница	4	„	300 — 450	4	—
Мазгош	13	отока Мазгошког Врела	100	13	—
Смиловци	1	у селу на мотору	3 — 4000	—	1
Одоровци	1	„	3 — 4000	—	1

Према теренским подацима у 1952 години, сеоска домаћинства су прерађивала од произведених количина: вуну 60%, конопљу 100%, млеко 10—20%, свињско месо 100%, говеђу кожу 80—90%, овчије месо 10—20%, дрво 30%, брашно 100% итд.

На основу тога може се закључити да је у то време, путем домаће радиности, сваке године било произведено 8—10.000 пари чарапа, 20—25.000 аршина сукна, 10.000 аршина народног платна од конопље, око 10.000 кг сира, 2—3.000 кг урде, 30—40.000 кг масти, 40—50.000 кг сувог свињског меса, око 10.000 кг ракије шљивовице и крушковаче, око 5.000 кг сувог воћа итд.

4. Занатство

Развој, структура и унутрашњи размештај

Занатска индустрија у данашњем смислу речи није се могла ни замислити пре ослобођења од Турака. Јако развијена домаћа радиност, вишак радне снаге и неразвијеност пољопривредне производње и привреде уопште, кочили су развитак занатске индустрије. Уколико је занатска радиност и постојала, према теренским подацима, она се у то време више односила на обраду камена (првенствено за воденице), печење креча, израду ћумура за подмирење потреба многобројних заната у Пироту и Димитровграду, као и на ковачке услуге, које су првенствено обављали путујући Цигани. Остале занатске услуге становништво Забрђа подмиривало је код градских занатлија или су, пак, ови залазили од села до села и на лицу места обављали потребне услуге. Такав је био случај са терзиским, калајдиским, поткивачким или албатским, абациским и другим занатима услужног карактера.

Тек после ослобођења од Турака занатство се развило у праву производну грану. Јер, све до ослобођења, од ницања првих капиталистичких елемената, у свим селима ове области преовладала је натурална — затворена кућна радиност, док је занатство било сведено једино на неколико турских и сеоских воденица, производњу креча и ћумура. Наиме, све што је било потребно члановима једне породичне заједнице, производило се преко кућне радиности. Тако, платно се ткало од конопљаног влакна произведеног на сопственој њиви, а сукно од вуне добивене од сопствених оваца; жене су саме кројиле и ткале као што су и саме справљале сир, урду и масло од млека добивеног од властите мужне стоке; куће и колибе грађене су од сопственог грађевинског материјала; мушкарци су сами правили опанке итд.

Међутим, у овој фази, са постепеним подизањем привредног и културног нивоа и економском стабилизацијом и јачањем појединих сељачких газдинстава, када се указала потреба за извесним производима које кућна индустрија није могла обезбедити било због помањкања потребних сировина, било, пак, због помањкања стручног знања и радних навика уопште, почеле су да се појављују одговарајуће занатске радионице: ковачке, кројачке, ћурчиске, мутавциске, коларске, грнчарске, пинтерске, опанчарске, столарске, поткивачке и др. У њима је забрдско становништво могло да поручи потребан предмет, плаћајући га притом натурално или новчано. Потребу за таквим предметима имала су најпре богатија домаћинства, а касније су они мање или више постали потреба читавог забрдског становништва. Уколико су те потребе више расле, утолико је и процес издвајања појединих производних грана из оквира кућне радиности био бржи. То је тако трајало до њиховог преласка у руке специјализованих лица односно до преласка њихове производње из сеоских кућа у занатске радионице.

Мушавциски занай, тј. производња разних предмета од козје длаке: колани, узде, амови, вреће, торбе, бисаге и др., први је вид производње који се издваја из кућне радиности у самосталну професи-

оналну производну грану. То су уствари биле радионице у којима су мутавције израђивале предмете по наруџбини и од донетог материјала односно козје длаке. Међутим, како су мајстори поруџбину претежно наплаћивали уговореном количином козје длаке, то су од ње почели да производе исте артикле и за потребе становништва околних градских насеља као и за сеоско становништво које није поседовало одговарајућу сировину, тј. за тржиште. Нешто касније, око 1910 године, мутавције су почеле да откупљују козју длаку од произвођача односно својих сусељана. Продавала су је нарочито сиромашнија сељачка газдинства, која нису имала ни довољну количину за самосталну израду ма којег од поменутих предмета, а ни толику потребу за њима. На тај начин ова занатска грана је постепено, поред услужног, све више задобијала и продукциони карактер.

Млекарство, односно производња белог пуномасног сира, урде и масла а нарочито производња качкаваља, јесте други вид производње који се постепено издвајао из домаће радиности у занатску грану. Наиме, како забрдска жена није могла да квалитетом производње удовољи потражњу и потребу градског и светског тржишта, то је прерада млека прешла из њених руку у руке специјализованог мајстора овде познатог под именом „бач“. Таквих занатлија било је у то доба у сваком селу по неколико, тако да се сви и нису могли упослити у млекарским радионицама ове области, већ су морали одговарајући посао да потраже на другом месту. У почетку, док су постојале само сеоске бачије, и ова занатска грана имала је искључиво услужни карактер, јер су сви мајстори обављали производњу у сеоској бачији од млека читаве сеоске мужне стоке, наплаћујући услугу претежно у новцу и незнатним делом у натури (сиру, урди, маслу и качкаваљу). Међутим, нешто касније, када се у производњу млечних продуката увукао градски капитал и када су поједини млекарски мајстори постали ортаци градских трговаца, та занатска грана изгубила је услужни карактер и прешла искључиво на робну производњу, на производњу за тржиште. То постаје све чешћи случај нарочито од 1890 године када се млеко више не прерађује претежно у бели пуномасни сир, урду и масло, већ у првome реду у качкаваљ. Али, наредних година, када је градски капитал потпуно истиснуо сеоског мајстора из ортаклука и када се сеоска бачија претвара у капиталистичко предузеће, ова занатска грана производње потпуно губи занатски лик, а добија мануфактурни капиталистички карактер тако да сеоски мајстор „бач“ престаје да буде самосталан занатлија, већ се јавља као најамни квалификовани радник.

Према теренским подацима цени се да се у раздобљу између 1900 и 1910 године у Забрђу просечно годишње производило око 50.000 кгр качкаваља, око 6.000 кгр масла и 8.000 кгр урде. Од укупне производње урде трошило се 80% у самој области, док су се качкаваљ и масло у свим произведеним количинама извозили у околне градове и иностранство.

За овим занатским гранама прерасле су самосталне професионалне производне гране: столарски, коларски, опанчарски, кројачки, ћурчиски, пинтерски и неки други сеоски занати; сви су они, поред

услужног, имали и робно-новчани карактер, изузев кројачког који је и до данас задржао услужни карактер.

Највише је занатлија имало село Смиловци. Налазећи се на раскршћу главних путева који су повезивали ову област са Пиротом, Годечом и Димитровградом, и будући у центру саме области, оно је већ тада почело да се уобличава у један мали локални административно-управни центар Забрђа. Затим су га следила села Одоровци и Радејна, док су остала села имала само по којег од поменутих заната. Према теренским подацима, јер других нема, цени се да је већ у 1910 години било самосталних професионалних лица око 60 и то: 10 ковача и потковача, 2 колара, 2 ћурчије, 10 кројача, 3 опанчара, 2 пинтера, 20 млекара, 2 мутавције, 3 скопљевача итд.

У раздобљу између два светска рата занатство је наставило да се разграђава. Као потпуно нови занати јављају се обућарски, цигларски и плетачки. Од тих најбрже се омасовио плетачки. У њему су се као мајстори специјализовале једино жене, док су мушкарци обављали помоћне послове. Још од самог почетка постављен је био на услужну основу, па се као такав одржао и до данас. Иначе плетача је било у сваком селу. Највише их је било у Одоровцима и Смиловцима.

Обућарски занат је такође био заснован на услужној основи, само ради оправке ципела набављених од градских занатлија а касније из фабричке производње. Такав карактер се задржао све до данас. Од 1925 године, када се појавио први обућар у Смиловцима, па све до пред крај овог раздобља, број обућара се повећао на свега 2: 1 у Смиловцима и 1 у Радејни. Па и они су га упражњавали бесправно или, како би то мештани рекли, дивље. Разлог томе је што се обућа у овој области мало трошила (носила се само о највећим празницима), као и што се могла набавити по много нижој цени из производње фабрике „Бата“ (Борово), но из занатске производње.

Уопште узев, у том раздобљу читаво занатство је имало претежно дивљи — бесправни карактер. Од укупно 12 занатлија, колико их је било у 1929 години, правних је било свега двоје, док су остали упражњавали занатску делатност бесправно. Наиме из списка који је еснафска управа занатског еснафа за срез Цариброд односно Димитровград доставила 2. VI. 1929 године Окружном еснафу у Пироту види се да су протоколисане занатске радионице имали само Ваца Ђерић, кројач и Борис Поповић, колар-ковач — оба из Смиловаца, а да су бесправно упражњавали своје занате Ставри Васић, колар-ковач, Голуб Стајчић, ћурчија, Велин Јовановић, колар, Младен Стаменовић, тишлер, Трајко Јовановић, кројач — сви из Протопопинаца, Крум Стојић, столар, Борис Стојић, зидар — оба из Мазгоша, Петар Јотић, колар-ковач, Бора Јеленковић, колар-ковач и Васил Јордановић, колар-ковач — сви из Петрлаша.

Из истог списка се види да је село Протопопинци имало највећи број занатлија. То, међутим, није тачно. Према прикупљеним подацима са терена у периоду између два светска рата, Смиловци су имали највећи број и правних и бесправних занатлија у односу на сва остала села Забрђа. А то значи да и изнети број занатлија не одговара стварном

њиховом броју. Према теренским подацима цени се да је тада укупно било око 40 правних и бесправних занатлија.

У послератном периоду, пак, одржали су се само услужни занати: кројачки, ковачки, коларски, ћурчиски, столарски, вуновлачарски и штројачки, док су сви занати постављени на робно-новчаној основи замрли (као што је случај са мутавциским), или су се преоријентисали на дивље услужно занатство (као што је случај са коларским, самарциским и др.). Од данашњих заната једино је столарски, поред услужног, задржао и робно-новчани карактер производње.

Из извештаја Народног одбора општине Смиловци бр. 372/56 достављеног Географском институту Српске академије наука види се да су само Смиловци, Одоровци, Бребевница, Протопопинци и Гуленовци располагали са занатским радионицама, а да их у осталим селима није било. Из истог извештаја се види да је на територији Забрђа било 7 кројача, 3 ковача, 2 ћурчије, 5 столара, 1 вуновлачар и 2 штројача.

Годишњи приход појединих занатлија види се из овог табеларног прегледа састављеног на основу података прикупљених са терена и поменутог извештаја Народног одбора општине Смиловци достављеног Географском институту Српске академије наука.

Назив села	Кројачки		Ковачки		Ћурч.		Столар.		Вуновл.		Штројач.	
	Број	Зарада	Број	Зарада	Број	Зарада	Број	Зарада	Број	Зарада	Број	Зарада
Смиловци	3	100.000	—	—	1	19.000	1	30.000	—	—	—	—
Одоровци	2	40.000	1	45.000	1	30.000	2	50.000	—	—	—	—
Бребевница	1	30.000	—	—	—	—	—	—	1	50.000	—	—
Гуленовци	—	—	2	50.000	—	—	2	50.000	—	—	—	—
Протопопинци	1	50.000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мојинци	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	30.000

Узрок тако ниском годишњем доходу лежи несумњиво у добро развијеним гранама домаће радиности, с једне, и ангажовању занатлија у пољопривредној производњи, с друге стране, као и у све већој потрошњи фабричких производа на селу и јако развијеном занатству у Пироту и Димитровграду.

Занатској производњи припадала је и производња качкаваља, јер се обављала у 4 задружне занатске радионице: у Смиловцима, Одоровцима, Протопопинцима и Радејни, са укупном годишњом производњом од око 20.000 кгр качкаваља и 5.000 кгр масла.

5. Печалбарство

Развој, ситуација и унутрашњи размештај

Сигурних података имамо да је печалбарство било развијено још у читлук-сахибском аграрном режиму. Наиме, у условима када је селачким газдинствима, давши десетину држави, деветину или трећину спахији, трећину или половину читлук-сахибџи, од сопствених

прихода, како каже *Сергије Димитријевић*, од 100 ока жита остајало 22 оке, са којима она нису могла подмирити све потребе свога чланства, она су се морала бавити печалбом. И не само то. Многа су морала да откупују властиту земљу, коју су им господари силом претели. А за све то је био потребан новац до кога она друкчије нису могла доћи но само печалбом. Стога су се печалбом бавили сви мушкарци способни за рад, осим богатих људи који су се претежно бавили трговином а врло мало печалбарством. За читаво то време Забрђани су били познати широм Турске Империје, Србије и Влашке као одлични дунђери (зидари) и аргати (пољски радници). На посао су најчешће одлазили у Стамбол, Једрен, Влашку, Загорје и Софију, и то почев од Бурђевдана па све до Димитров-дана. Зарађивало се врло мало, највише до 200 гроша по особи. Па ипак, и то је била велика сума, јер се с њом могло купити довољно жита и соли за исхрану целокупног чланства а и платити све пореске дажбине.

У раздобљу капиталистичког друштвеног и привредног система развој печалбарства умногоме се поклапа са његовим развитком у околним областима, а нарочито са развитком височког печалбарства. Јер су узроци и услови под којима се печалбарство мењало и даље развијало били истоветни у свим тим областима. Наиме, после ослобођења од Турака и формирања независних државица на Балкану (Румунија, Србија и Бугарска), када се у свим тим земљама осетио свестранији културни напредак, када су земљорадници били ослобођени феудалних обавеза и турског насилничког режима уопште, а њихов посед постао сав и потпуно слободан, и када је улога новца почела све више да јача, било због побољшања услова основне производње на селу и откупа турских читлука, било због повећаних потреба за куповином код становништва после додире са културнијим животом који доноси народне државе, или пак због све јачег раслојавања на селу и сталног повећања пореза у новцу, Забрђани су и поред извесног напретка у основној производњи морали и у том раздобљу да јачају и разграњавају своју печалбарску делатност. Међутим, како су сви ти услови тражили и друкчији вид печалбарства, то су његове старе гране почеле да замиру а место њих да се јављају нове гране, гране које до тада то становништво није познавало или су пак у ранијим условима биле слабо развијене (10, с. 16).

Тако са развојем пољопривредне производње у Забрђу и осталим областима, и успостављањем чвршћих граница између Бугарске, Румуније, Србије и Турске, сасвим је престало одлажење у аргатлук у туђину, а место њега су се појавили нови видови аргатлука — наполичарења и надничарења, како унутар саме области, тако и по околним равничарским областима (Софиској котлини, Димитровградској котлини, па чак и у Загорју и Добруци).

Надничарењем и наполицом сада се више не баве само мушкарци, већ и жене и ојачала деца, тј. све оно што је могло да држи плуг, срп и мотику. Јер, са сталним уситњавањем поседа путем деобе, бивало је све мање услова за живот на властитом имању, те су се његови сопственици све више одавали надничарењу и наполичарењу. У самој

области није било много наполичара, јер је и земље за ту сврху било врло мало; имали су је богатији, инвалиди и чиновници. Стога су забрдски наполичари приступили узимању земље под наполицу и од појединих занатлија, трговаца, чиновника и пензионера из Димитровграда, Годеча и нарочито из Софије, и то само на по једну годину.

И надничари су већином налазили посао у околним градским насељима и то нарочито с пролећа, када се виногради окопавају и прскају, и с јесени, када се беру, док су у току лета још обављали и жетву. Иначе, забрдски надничари и наполичари у току сезонских послова враћали су се својим кућама само недељом док су остале дане проводили на њивама, виноградима и ливадама, а ноћивали су на градској калдрми и у кафанским двориштима. У периоду између два светска рата надничари су средином јула залазили у планинска села Висока, и као косачи остајали све до средине августа, односно све док се тај сезонски посао не заврши на целој Старој Планини.

За време Турака била се појавила и друга печалбарска грана — дунђерлук или зидарство, тј. печалбарство базирано на занатској основи. Међутим, у ондашњим феудалним условима, када се сељак у Загорју и другим околним областима налазио у положају чипчије, дунђерлук се није могао масовно развијати. Тек у овој фази, када је сељак поготово у Загорју постао слободан, и када је деобом настала тежња и потреба за изградњом сопствене куће, с једне стране, и када је изградња фабричких, станбених и јавних зграда у свим околним градским центрима после њиховог развитка у административно-управне, културне, просветне, индустријске и трговачке центре постала неопходна потреба, печалбари Забрђа су почели да се баве дунђерлуком масовније но икада раније. Тада је сваке године по 100 и више људи одлазило у Загорје где су градили сеоске куће, и више од 200 људи у Софију, Пловдив и друге околне градске центре у Бугарској где су градили разне станбене и јавне зграде.

Наднице зидарског мајстора биле су тада нарочито велике. У 1895 години један зидарски мајстор за 4—5 месеци рада зарађивао је од 400—500 лева, а већ у 1910 години и више од 800 лева. Зараде шегрта и обичног зидара биле су мање. У 1895 години један шегрт био је у стању да за исто време кад и мајстор заради само 50 лева, а један обичан зидар до 120 лева.

Јачањем капиталистичких елемената у Забрђу, као и у околним градским центрима, јачањем пољопривредне производње, усавршавањем агротехничких средстава у обради земље, а нарочито стварањем великих поседа, указала се потреба за развијањем новог облика печалбарства — слугарењем (овде познато под именом „момштина“). Јер, трговци, занатлије и новонастала градска аристократија, бавећи се претежно својим пословима, морали су за обављање пољских и домаћих послова да узимају најамну радну снагу — слуге („момке“). Забрђе, пак, имајући као печалбарска област радне снаге на претек, морало се повиновати новонасталим економско-друштвеним условима и сваке године давати по више од 100 снажних младића, девојака, па чак и деце и стараца градским и сеоским богатацима на служење.

Слично Високу, слуге су и у овој области обично узимане или на по шест месеци (и то од Ђурђевдана до Димитровдана) или на годину дана. Иначе слуге су биле врло слабо плаћене, јер их је газда обично и хранио. У 1895 години слуга је за шест месеци плаћан највише до 150 лева, а у 1910 години до 200 лева.

И, на крају, треба поменути да се у Забрђу и „качкавилцилук“ јавља као посебна печалбарска грана. Међутим, како производња качкаваља по околним областима није још била узела маха, то је свега 5—10 људи одлазило претежно у Добруцу и југоисточне огранке Старе Планине, где су од те гране највише зарађивали 400—500 лева за једну сезону.

После Другог светског рата предузете су многе мере да се печалбарство постепено ликвидира. Међутим, ипак се оно као појам још увек одржало у свести појединаца. Ту у првом реду треба поменути велики број данашњих чиновника-службеника по државним установама и предузећима у Пироту, Димитровграду и Софији, који су се упослили у њима, али су још увек, с обзиром да имају своје земљишне поседе и породице које живе на тим поседима, везани за село, то свој радни однос у установама или предузећима још увек сматрају привременим и печалбарским. Таквих печалбара, као што смо још на првој страни истакли, било је у 1948 години 250 лица. Поред тога у тој години било је 320 лица која су се бавила повремено надничарењем, наполичарењем, слугарењем и дунђерлуком. Међутим, после изласка познате резолуције Информбироа, када су службеници, намештеници и радници запослени у Софији узели бугарско држављанство, број службеника печалбара је био сведен на око 70 лица. У исто време, са емигрирањем великог броја пољопривредника за Бугарску, када се осетила потреба за најамном радном снагом, не само у богатим већ и у средњачким газдинствима, одилажење у надницу у околне области потпуно престаје. Насупрот томе, број надничара и слугу који су нашли посао у самој области повећао се чак и на 400 људи. Наиме, тада се осетила толика несташница у радној снази да су многи домаћини били приморани да своје ћерке удају за своје слуге, уступајући им притом цео посед или највећи његов део. То, као и предузете мере на подизању индустрије у Димитровграду и Пироту, као и мере на развоју рудника лигнита у Мазгошу, на крају ће бити толико ефикасне да ће у потпуности нестати печалбара у Забрђу.

6. Сакупљивачка привреда или депредација

Сакупљивачка привреда је не само најстарија већ и једна од најмасовнијих привредних грана у Забрђу. На првој страни смо истакли да се, осим 250 службеника, сакупљивачком привредом бавило читаво становништво. Разлика је постојала само у интензитету између појединих економских категорија газдинстава. Наиме, у сиромашнијим газдинствима она је била најјаче заступљена те је после печалбарства или пензије и неког другог примања од државе давала највећи доходак домаћинству. Насупрот томе у средњачким и богатијим газдинствима

сакупљивачка привреда је била слабије заступљена, али се без њеног развитка ни та домаћинства не би могла одржати, јер су приморана да мањкове производње надокнаде сакупљањем плодова од дивљих биљака и животиња.

Како спремамо посебан рад о сакупљивачкој привреди у Источној Србији, то ћемо на овом месту рећи само толико да је од сакупљивачких грана привреде најбоље развијен лов на дивље животиње. Он је био упућен на дивљег зеца, лисицу, вука, јазавца, веверицу и разне птице, а нарочито голубове и грлице. Иначе се лов обавља на читавој територији Забрђа и то само у дозвољеном временском периоду. Лов на лисицу, вука, јазавца и веверицу био је концентрисан на Тепош и главни гребен Видлича, лов на голубове и грлице око житородног рејона области, а на зечеве на читавој територији. Отстрел је незнатан.

У исто време улов риба био је толико незнатан да се не може ни урачунати у привредну грану ове области. Обично бива да се риболовом баве деца играјући се по Забрдској Реци.

II

РАЗМЕНА ДОБАРА

О размени добара имамо сигурних података тек из друге половине XIX столећа. Према теренским подацима (других података нема) тада је Забрђе углавном извозило ситну стоку (нарочито дебеле овнове, шиљежад и јарце), сточне продукте (вуну, кожу, лој, рогове, мед, восак и др.) и производе домаће радиности (сукно, сир, масло, урду, чарапе, шалове, рукавице, ћумур, креч и многобројне друге млечне, вуњене и дрвне прерађевине), као и дрво за огрев и грађевински материјал. Увозило је, пак, претежно житарице, со, луч, гајтан, памук, памучне и свилене тканине, колонијалну робу и др. С обзиром да и тада Забрђе није имало развијено унутрашње тржиште, то се поставља као питање како се и где вршила његова размена добара.

Познато је, такође, према теренским подацима, да је становништво Забрђа највећи део сточних продуката, а нарочито вуну, сир, масло, урду и сукно, извозило у Загорје и Влашку, где их је путем „трампе“ уновчавало искључиво за житарице или како мештани кажу за хлеб и со.

Остали продукти, а нарочито ћумур, креч, дрво за огрев и производи домаће радиности (сандуци за оставу и девојачки дар, пармаци, држаља, разбоји, виле, лопате и др.), као и преостале количине вуне, сира, урде, масла, а нарочито коже, било због потешкоћа око транспорта, било због повољних прилика за уновчавање, реализовани су у Пироту, Димитровграду и Софији.

На упрот томе, дебле овнове, шиљежад, јарце, лој, масло и неке друге сточне производе уновчавали су Забрђани посредно или непосредно у Цариграду, Пловдиву и Софији, да би отуда донели памук, гајтан, секире, мотике, српове, косе, свилене и памучне тканине, наките, колонијалну робу и др.

Носиоци непосредне размене добара били су ондашњи чувени пиротски, пловдивски, софиски и цариградски вашари „панађури“, као и незнатним делом сабори Манастира св. Кирила и св. Јулите.

Са Загорјем и Влашком, будући да је била потпомогнута и печалбарским контактима, размена добара се обављала свакодневно, на бзи „трампе“ и зараде. Сличан је однос постојао и у размени добара са становништвом долине Нишаве, Јерме и Гинске.

Посредну трговину држали су Турци и Јевреји из Пирота.

После ослобођења од Турака структура размене добара битно се мења. У раздобљу између 1880 и 1910 године, када је крчење шума ради проширења биљне производње било врло интензивно, дрво, креч и ђумур задржали су своје раније место у извозној трговини Забрђа. Из истих разлога то се десило и са производима домаће радиности, држаљама, лопатама, вилама и др.

У извозу огревног дрвета учествовала су сва сеоска домаћинства, док су главни извозници грађевинског дрвета, ђумура, креча и дрвних прерађевина била претежно сиромашна и нешто мало средњачка сеоска домаћинства.

Будући да се у истом раздобљу млеко почело нагло прерађивати у качкаваљ, то је извоз сира почео да опада, док је качкаваљ избио на прво место. Али, с обзиром да је производња качкаваља била концентрисана у трговачким бачијама, то носиоци тог извоза нису била сеоска домаћинства, већ сопственици бачије (Детко из Голаша, Манол Арнаутин и др.).

Насупрот томе, замире извоз дебеле стоке, а нарочито шиљежади. Разлог томе је што је после успостављања чврстих граница између Турске и ондашње Бугарске и преоријентације извоза од Истока према Западу, трговина са Цариградом и Турском уопште, тј. са до онда највећим потрошачем тих добара, потпуно задрла. Место ове, у новонасталим условима, јавља се извоз младих јагањаца и јаради за Димитровград, Годеч и Софију. Преко трговачке мреже они су, пак, извожени и за Немачку и Аустрију.

Од вунених производа једино се било још сукно одржало у извозној трговини, док су се вунене чарапе, шалови, рукавице и пуловери сада једино производили у границама подмирења домаћих потреба.

Извоз коже, вуне, рога и лоја знатно је смањен, с обзиром да се тада стока извозила у живом стању. Иначе извоз за Немачку и Аустрију у целини се обављао преко трговачких фирми Димитровграда и Годеча.

У истом раздобљу житарице постепено престају да буду увозни артикал. И не само то. Као што смо напред видели, с обзиром на повећану производњу, оне се први пут јављају као извозни артикли.

Као нов увозни артикал јавља се гас. Он је са применом петролејске лампе потпуно истиснуо луч из употребе, а самим тим и из увоза.

Важну ставку, међутим, у увозу још увек чине алкохол, дуван и со. То су артикли који су са гасом заједно достигли такву потрошњу да су у увозу Забрђа све до 1930 године учествовали са 50%. О томе нам најбоље говоре подаци очувани у дневнику пазара фирме Крстев — Сима Крстев и Петар Симов од 1911 и 1912 године. Наиме из дневника се види да су трговци Забрђа и околних области продавали дотичној фирми пољопривредне производе и производе домаће радиности а нарочито житарице и стоку, и да су од ње куповали у првоме реду алкохолна пића, со, дуван и петролеј. Тако се види да је Сокол Дуруз из Гуленоваца узео 16,5 ока вина и 10 ока ракије, Георгије Манов из Смиловаца 29 ока ракије, Мана Алексов из Радејне 17 ока вина и 5,5 ока ракије, Киро Алексов из Радејне 20 ока вина и 8 ока ракије, Ига Пешов из Одороваца једно буре ракије, Џенко Лилов из Смиловаца 172 оке белог вина и др.

Со и гас, међутим, још увек су претежно добијали из Влашке, преко кријумчара из Видина, Лома, Берковице и Фердинанда.

У доба између два светска рата извоз огревног и грађевинског дрвета, као и производа домаће радиности сасвим престаје. Разлог томе је што су шуме у претходној фази биле толико искрчене да преостале резерве више нису биле у стању да подмире ни све потребе домаћег становништва, те је оно било приморано да као огревно средство сада употребљава чак и кукурузовину и отпатке од сточне хране, нарочито лисника.

Јагањци, јарићи, старе овце тзв. „алканке“, овнови и јарци, као и млечни производи качкаваљ, масло, урда, бели пуномасни сир чине и у овој фази важну ставку у извозу Забрђа. Међутим, нагло повећање производње вишкова житарица учинило је да оне у извозној трговини поделе прво место са напред наведеним артиклима.

Највеће новине претрпела је увозна трговина. Сада се више не увозе само со, гас, дуван, алкохол и колонијална роба, већ и разни производи фабричке и занатске индустрије као: гвоздени плугови, дрљаче, круњаче, сепаратори за прераду млека, култиватори, сечка-калице за сено и сламу, тријери, копачице, сејалице, шиваће и штрикаће машине, цреп, цигла, стакло, разне фабричке боје, порцуланско и стаклено посуђе, двоосовинска кола, модерне столице и столови и многи други производи фабричке и занатске производње.

Овако проширена и измењена размена добара довела је до битних промена у трговачкој мрежи. Сада се поред пијаце, вашара и сабора, и поред трговачке мреже по околним градовима, јавља и унутрашња трговачка мрежа у много проширенијој форми но што је то било раније. Наиме, поред ранијих крчми и бакалница сада се јављају и мешовите трговине, сеоска мешовита трговина, трговине пољопривредним производима на велико, сеоски дућани и продаја опанака, дућанска и шпекулативна, што се најбоље види из приложеног списка састављеног на основу података из архиве Трговачке коморе града Београда.

Име носиоца фирме	Врста трговине	Седиште фирме
Алексић Зорко	крчма	Петрлаш
Васић Арсен	сеоска мешовита трговина	Протопопинци
Васић Ђ. Петар	крчма — механа	"
Величковић Алекса	крчма	Смиловци
Димитријевић Јован	механа, дућан и шпекулатива	Одоровци
Димитријевић Стеван	бакалница	Смиловци
Ђорђевић Вирон и Бошковић Глигорије	трговина пољопривредним произ- водима на велико	Радејна
Ђорђевић Вирон	механа — дућанска	"
Јосић Бојко	дућан	Мазгош
Јосић Венко	сеоска мешовита трговина	Бребевница
Јотић Станче	кафана	Гуленовци
Костић Нејча	дућанско-кафанска и шпекулатива	Бребевница
Малић Васа	сеоски дућан и продаја опанака	Смиловци
Манић Сима	механа	Петрлаш
Манчик Спасен	сеоска мешовита трговина	Протопопинци
Миленковић Васа	механско-дућанска	"
Митић Неша	механа	Смиловци
Петровић Димитрије	бакалска и трговина пољопривре- дних производа на велико	"
Раденковић Стојан	механско-дућанска	Радејна
Станчић Велин	сеоска мешовита трговина	Бребевница
Стојчић Цветко	дућанска	Протопопинци
Тодоровић Крун	кафана, шпекулатива	Смиловци
Ђурић Трајко	сеоска мешовита трговина	Петрлаш

Као што се види из списка, већина трговачке мреже била је такве природе да се у њима могло наћи све што је требало једном сеоском домаћинству. Стога су ове продавнице и сматране као праве сеоске тржнице или робне куће. И не само то. Те трговачке радње биле су и највеће услужне радионице у којима је човек могао добити на услугу тријер, казан за печење ракије, кантар, вагу, сепаратор, сејалицу и др., наравно уз добру наплату најамнине. На тај начин су сва ова трговачка предузећа постала прави господари у Забрђу. Све то су добро знали градски трговци па су сваки за себе на различите начине хватали у своје мреже баш те сељаке. Јер, трговац из града који је имао уза себе сеоског трговца, имао је уствари уза себе и све његове муштерије из дотичног села. То се најбоље види што су сусељани Јована Дуруза из Одороваца, приликом одласка у Пирот, увек свраћали, ручавали и спавали само код Милутина Ђурића. На тај начин дошло је до отва-

рања заједничких — ортачких трговачких предузећа. А то су сва она која имају карактер мешовитих трговачких радњи и трговине пољопривредним производима на велико, а потом и неке бакалнице.

У истом раздобљу основане су у сеоским насељима и набавно-продајне задруге. Али, како су оне окупиле само око 30% сељаштва, и то претежно сиромашни елеменат, то су у размени добара Забрђа учествовале са највише 20%, док су поменуте трговине и даље задржале главну реч у извозној и увозној трговини.

За време окупације од 1941 до 1944 године битно се мења систем размене добара. То је време када нормални извоз вишкова производње замењује реквизиција и присилни откуп, а увоз мањкова потрошње гарантовано снабдевање. Тако се из многобројних спискова очуваних у Градској архиви Ниша (срез Димитровградски), види да је у 1943 години откупљено 1600 кгр вуне из Смиловаца, из Радејне 700 кгр, из Гуленоваца 1150 кгр., из Бребевнице и Петрлаша нема података. Према теренским подацима, пак, у истој години присилним путем је откупљено око 200.000 кгр житарица, 150.000 кгр млека, 250—300.000 кгр меса итд.

Из многобројних заповести које је издало Комесарство окупационих власти у Димитровграду види се да је сеоско становништво, преко гарантованог снабдевања, добијало претежно зејтин, сапун за прање, шећер и петролеј. Тако се из заповести бр. 48 од 5. VII. 1943 године види да је на територији Димитровградског среза сваки сеоски становник добио преко гарантованог снабдевања 0,200 кгр пиринча, 0,400 кгр шећера, 0,100 кгр зејтина, 0,125 кгр сапуна за прање. Међутим, из осталих заповести се види да гарантовани артикли нити су давани свакога месеца, нити, пак, у загарантованим количинама, већ по принципу „кад како“.

1941 године су и откуп и гарантовано снабдевање углавном ишли преко приватних трговачких радњи. Тако у Смиловцима преко Стефана Бошкова, у Радејни преко Стојана Георгијева и Вирона Панчева, у Мазгошу преко Бојка Алексова, у Одоровцима преко Стамена Мијалкова и Михајла Сотирова, у Протопопинцима преко Арсе Миленкова и Арсе Васова, у Петрлашу преко Трајка Кирова. Међутим, у 1942 и 1943 години та размена добара углавном је ишла преко сеоских потрошачких кооператива и приватних радњи Вирона Георгијева (Радејна), Ст. Раденкова (Радејна), Тодора Јотева (Смиловци) и Симе Стоева (Гуленовци).

После Другог светског рата су у размени добара сходно унутрашњим и спољним економско-политичким приликама примењивани разни системи као: систем обавезног откупа, систем гарантованог снабдевања, систем везаних цена и на крају систем слободне трговине. Тако у 1951 години месне народне власти откупиле су вуне: на територији МНО Смиловци од 296 домаћинства 3.968 кгр, МНО Радејне од 153 домаћинства 1896 кгр и МНО Протопопинаца од 194 домаћинства 1806 кгр. У истој години је од обухваћеног обавезног откупа млека произведено и извезено 5.768 кгр качкаваља, и то: на територији МНО Смиловаца 2.468 кгр, МНО Протопопинаца 500 кгр и Радејне 2.800 кгр.

У времену када су вршена ова испитивања био је у размени добара већ на снази систем слободне трговине. Тада је на бази противуречности између производње и потрошње основних средстава за живот, размена добара забрдског становништва била оријентисана углавном на извоз производа пољопривреде, шумске привреде и домаће радности, и на увоз индустријских производа и колонијалне робе. Укупна размена добара најбоље се види из приложеног табеларног прегледа, састављеног на основу прикупљених података од набавно-продајних задруга и путем анкетирања сеоских домаћинстава.

Извозни артикли	Количина	Увозни артикли	Количина
Пшеница	60.000 кгр	Зелена паприка	20.000 кгр
Кукуруз	250.000 „	Грожђе	100.000 „
Кромпир	10.000 „	Чиста кафа	100 „
Овас и јечам	10.000 „	Пиринач	2.000 „
Слама и сено	60.000 „	Сапун за умивање	8.000 ком.
Пасуљ	10.000 „	Шећер	25.000 кгр
Разно месо	200.000 „	Со	200.000 „
Качкавал	15.000 „	Гумени опанци	5.500 пари
Масло	2.000 „	Кожна обућа	500 „
Вуна	4.000 „	Штоф за одело	400 м
Јаја	50.000 „	Кошуље	1.000 ком.
Коже	2.000 „	Разне тканине	10.000 м
Дрвени производи у вредности итд.	100.000 „	Пољопривредни алат итд.	3.000.000 дин.

Око 70—80% размене добара обављало се на спољашњем, а свега 20—30% на унутрашњем тржишту. Од тога је 70—80% отпадало на димитровградско тржиште, односно на димитровградску пијацу и трговачку увозну и извозну мрежу, а 20—30% на пиротско тржиште, док се унутрашња размена добара развијала са 70—80% преко набавно-продајних задруга Смиловаца, Одороваца, Протопопинаца и Радејне, а 20—30% путем свакодневне трампе, јер су приватне трговачке радње ликвидирале Законом од 1948 године.

ЗАКЉУЧАК

Посматрајући Забрђе у целини видели смо да у односу на околне високе планине (Стару, Суву) и дубоке и простране котлине (Пиротску, Димитровградску) оно чини једну засебну и јако истакнуту тектонску и орографску целину.

То је мала област, јер и по броју становника и по укупној површини коју захвата, оно долази на последње место у склопу данашњег Пиротског среза.

Забрђе је периферна област, јер преко њега иде југословенско-бугарска граница.

То је јако изолована област, јер главни међународни путеви не пресецају Забрђе већ га заобилазе, мада то не би требало да буде према положају који Забрђе заузима у склопу Западног Балкана и читаве наше земље.

Забрђе спада у ред типичних крашких области, јер су на 3/4 његове површине развијени искључиво крашки хидрографски, геолошко-петрографски, педолошки и морфолошки елементи, и то не само вртаче, увале, суве долине и шкрапе, већ чак и крашка поља.

Забрђе се сврстало у ред типичних прелазних области, јер се у њему укрштају утицаји високопланинске климе са Старе Планине и жупне климе из Пиротске и Димитровградске котлине.

Забрђе је врло сиромашно природним сировинама и хидрографским енергетским резервама, јер њихови капацитети нису у стању да подмире ни основне потребе домаћег становништва.

Забрђе не располаже ни моћним и разноврсним рудним налазиштима, јер осим лигнита и нешто мало лијаског угља нема других рудних налазишта.

Забрђе још увек спада у ред културно и просветно заосталих области, јер је у њему и данас око 25% становништва неписмено и полуписмено.

И, на крају, у Забрђу још увек доминира индивидуални начин производње чију основну карактеристику чине уситњеност и исцепканост поседа, незапосленост и ниска продуктивност рада.

Све то је допринело да се Забрђе издиференцира у ред привредно неразвијених, пасивних и типичних сеоских области.

Забрђе је, како смо видели, привредно неразвијена област, јер у њему и данас пољопривреда чини основну грану производње, а домаћа радиног и услужно занатство је једини а самим тим и највиши облик прерађивачке индустрије.

То је пасивна област, јер печалбарство, сакупљивачка привреда, разна социјална давања и делом просјачење (овде се ради о једном делу Цигана) чине једине изворе попуне недовољне производње једног дела забрдског становништва.

И, најзад, то је типична сеоска област с периферним гравитационим центрима, јер ни једно од постојећих девет насеља није задобило веће друштвене и привредне функције но што их има једно обично село.

Према унутрашњем размештају производње, односно извршеној локализацији производње по појединим пределима, Забрђе смо поделили у два привредно различита рејона. Првome припада читаво подручје главне и секундарне тектонске потолине или Одоровско Поље, долина Забрдске Реке и карсне депресије Радејне и Петрлаша. Другоме припада главни гребен Видлича и ступњевита карсна зараван Тепош са Осојем и Плаништем.

У пределима првог рејона заступљене су: баштованска производња са 100%, воћарска са 100%, виноградарска са 100%, ратарска са 92%,

прерађивачка индустрија типа домаће радиности и услужног занатства са 100%, рударство са 100%.

У пределима другог привредног рејона заступљене су: производња сена са 75%, испаша за стоку са 73%, ситно сточарство са 80% и шумска привреда са 90%.

Убудуће треба привредни развитак Забрђа решавати преко питања колико су и како искоришћени природни услови као и преко питања колико је рентабилна данашња индивидуална сеоска производња и како је усмерити ка савременијем начину производње. Јер, решавањем једног и другог питања постигли би се задовољавајући резултати у преласку на савршенији привредни тип но што је данашњи аграрно-печалбарски. И не само то. Тиме би се постигли и задовољавајући резултати у правилном унутрашњем размештају производње, као и у модернијем уређењу насеља и савременијем животу становништва.

ЛИТЕРАТУРА

1. Милоје Протић: Геолошки састав и тектоника Старе Планине, расправа Геолошког института Краљевине Југославије св. IV, Београд 1934 год.
2. Никола Павићевић: Вертикална зоналност и типови земљишта на Сувој Планини, Земљиште и биљка (часопис за педологију, исхрану биља, земљишну микробиологију и орган научних установа педологије и агрохемије ФНРЈ), Београд 1953 год.
3. Д. Годоровић: Опште ратарство, Универзитет у Београду, 1948 год.
4. Петар Јанковић: Историја развитка Нишавске долине — морфолошка студија, Српска краљевска академија наука, Београд 1909 год.
5. Б. Јовановић: Вегетација на Сувој Планини (докторска теза у рукопису).
6. Сергије Димитријевић: Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају, библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, 1951 год.
7. Урош М. Стајић: Мојим бирачима, Београд 1935 год.
8. Јордан П. Стојићков: Основи ратарства, Универзитет у Београду, 1949 год.
9. В. Ђорђевић: Посебно ратарство, Универзитет у Београду, 1948 год.
10. Јеленко Петровић: Печалбари нарочито из околине Пирота, Београд 1920 год.
11. Љубомир Стојановић: Записи II књ.
12. Градска архива Ниша — Димитровградски срез
13. Архива Трговачке коморе града Београда — Димитровградски срез
14. Гаврило Видановић-Сазда: Висок, привредногеографска испитивања, Српска академија наука — Посебна издања књ. ССXXXVIII, Географски институт, књ. 6, Београд 1955 год.
15. Јован Цвијић: Геоморфологија књ. I и II
16. Јован Цвијић: Структура и подела Балканског Полуострва, Глас Српске краљевске академије наука св. 24.
17. Душица Матић: Клима Пирота, Гласник Српског географског друштва, св. XXIV, 1938 г.
18. Попис стоке по сељачким газдинствима од 1949, 1950, 1951, 1952, 1953 и 1954 год.
19. Попис становништва од 1910, 1921, 1931, 1948 и 1953 год.
20. Катастарски премејер од 1953/54 год. за Димитровградски срез

21. Геолошка карта Југославије, лист Пирот, размере 1 : 100.000
22. Метеоролошки подаци за Пирот од 1925—1940 год.
23. А. Огризек: Овчарство, II изд. Загреб. 1948 године.
24. Ст. Новаковић: Село
25. Недељко Стојић: Општи привредни преглед Округа пиротског, Пирот
26. Десетогодишњи план унапређења пољопривреде Димитровградског среза
27. Инж. Новак Поповић и Др. Душан Мишић: Наша домаћа привреда, Београд, 1929 године
28. М. Балић: Пољопривреда крша и планинских крајева, Загреб 1948
29. Јован Цвијић: Извори, тресаве и водопади у Источној Србији, Глас Српске краљевске академије, св. 51, 1896 г.
30. Миливоје М. Савић: Наша индустрија и занати II и VIII део, издање Министарства трговине и индустрије, Сарајево 1922
31. А. Вагнер, В. М. Ђуричић, М. Б. Тошић, П. Рудченко, М. Ђорђевић: Наша народна привреда и национални приход, Сарајево 1922 год.
32. М. Ђ. Милићевић: Краљевина Србија — Нови Крајеви, Београд 1884 год.
33. Попов Нил: Србија и Русија, св. 4
34. Марко Милосављевић: Температурни и кишни односи у НР Србији; Годишњак Пољопривредно-шумарског факултета, Београд 1948 год.
35. Драгиша Ђ. Здравковић: Бесмртници округа Пиротског 1912—1920 год., Ниш 1924 год.

Résumé

G. VIDANOVIĆ

VIDLIČ — ZABRDJE

Les données de terrain recueillies pendant les étés de 1951, 1952 et 1953, ont amené aux conclusions suivantes:

Vidlič est situé dans la partie sud-est des Balkans occidentaux, entre la rivière Nišava et son affluent de droite Visočica. Cependant les observations ne sont pas faites sur tout son territoire mais seulement dans le secteur de Basarski Kamen jusqu'à la frontière bulgare-yugoslave, c'est-à-dire sur une étendue connue sous le nom populaire de Zabrdje.

Par rapport aux hautes montagnes voisines Stara, Vlaška, Suva et Greben-Planina et aux profonds et vastes bassins de Gornji Visok au Nord, et de Pirot et Dimitrovgrad, au Sud, Vidlič, c'est-à-dire Zabrdje, forme un ensemble tectonique et orographique à part et très prononcé qui se distingue par les particularités suivantes:

1) par une *région typique de transition*, car ses éléments climatiques se trouvent à la limite de transition des régions de hautes montagnes vers les régions basses au climat plus doux;

2) par une *région carstique typique*, vu que sur les $\frac{3}{4}$ de sa superficie sont développés les éléments exclusivement carstiques, hydrographiques, géologiques-pédrographiques, pédologiques et morphologiques, et non seulement des dolines, des ouvalas, des vallées sèches, des lapiés, mais aussi des poljes carstiques. C'est le Polje Odorovo qui est le plus grand, 12 km², et ensuite la double dépression carstique de Radejna et de Petrlaš, environ

5 km². Le Polje Odorovo peut être aussi caractérisé comme un véritable marécage karstique, car sa superficie de 600 ha est constamment ou temporairement sous l'eau.

3) par une *région isolée par excellence*, car les routes principales n'y passent pas. La route principale de Niš-Pirot-Dimitrovgrad-Sofia-Instamboul ne passe pas à travers Zabrđe mais par la vallée de la Nišava.

4) par une *région périphérique par excellence*, car la frontière bulgare-yougoslave la traverse, sur le secteur des Tri Puta jusqu'à Drbeš.

L'économie de cette région est différente par rapport aux régions environnantes. Depuis l'époque de l'immigration jusqu'au moment de ces recherches la population de Zabrđe a réussi à développer un double type d'économie: rurale et minière. Le type d'économie rurale comprend: l'agriculture, l'artisanat et le travail à domicile, le travail saisonnier hors du pays et l'échange intérieur et extérieur de biens, tandis que l'économie minière ne comprend que l'exploitation de charbon (lignite).

D'après la disposition de la production on peut distinguer deux différents domaines économiques à Zabrđe: le premier est formé par la vallée de la Rivière de Zabrđe, le Polje Odorovo et la double dépression karstique de Radejna et Petrlaš, et le deuxième par la crête principale de Vidlič, le plateau karstique Tepoša et Osoje avec l'Oštri Vrh, Gosen et Drbeš. Le premier domaine est caractéristique par les cultures agricoles, fruitières et viticoles, et par très peu de prés, de pâturages et de forêts, ensuite par l'élevage du gros bétail et une exploitation minière très développée. Le second domaine représente une zone de prés, de pâturages, de forêts et de terre stériles ainsi qu'une zone d'élevage du menu bétail qui est très développé.

Jusqu'à 1953 l'économie rurale, avec un pourcentage de 96,9, s'est pratiquée dans 926 propriétés rurales individuelles, et avec un pourcentage de 3,1 dans la coopérative rurale de travail du village de Petrlaš. A partir de 1953, quand la coopérative de travail a été dissoute, l'économie rurale s'est pratiquée exclusivement dans des propriétés rurales individuelles. Par contre, l'exploitation du lignite est concentrée dans l'entreprise „Zabrđe“, récemment fondée. Par conséquent l'économie de Zabrđe peut être caractérisée, par rapport à l'organisation de la production, comme individuelle et collective, vu que le secteur privé et le secteur collectif y sont représentés.

Басарски
1377
1122
Горно
1122

brisé comme un véritable maré-
st constamment ou tempora-

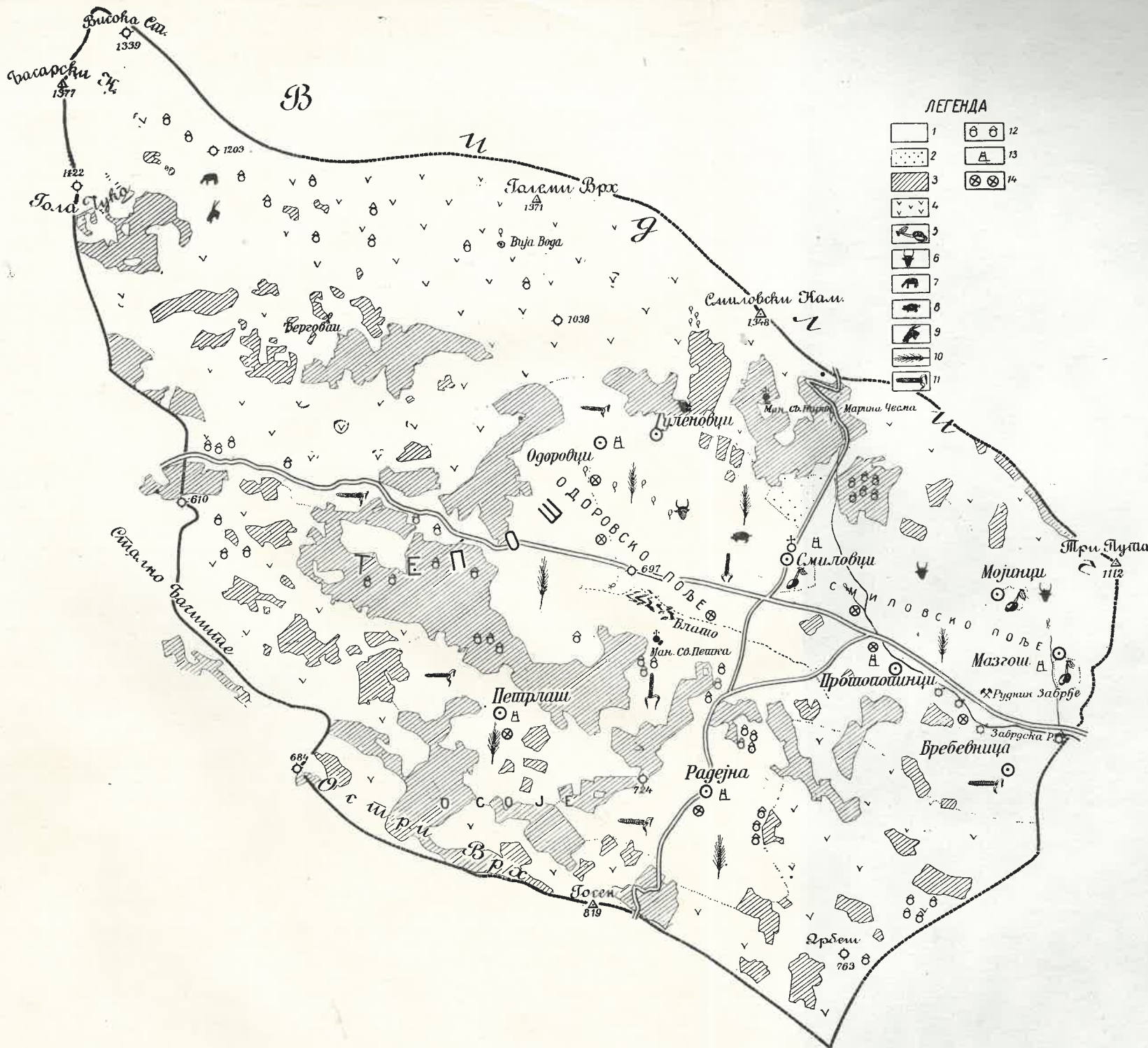
car les routes principales n'y
Dimitrovgrad-Sofia-Instamboul
allée de la Nišava.

ence, car la frontière bulgare-
Putja jusqu'à Drbeš.

nte par rapport aux régions
tion jusqu'au moment de ces
à développer un double type
omie rurale comprend: l'agri-
ravail saisonnier hors du pays
andis que l'économie minière
nrite).

on peut distinguer deux diffé-
emier est formé par la vallée
double dépression carstique de
principale de Vidlič, le plateau
Gosen et Drbeš. Le premier
ricoles, fruitières et vinicoles,
rêts, ensuite par l'élevage du
veloppée. Le second domaine
de forêts et de terre stériles
i est très développé.

1 pourcentage de 96,9, s'est
elles, et avec un pourcentage
u village de Petrlaš. A partir
é dissoute, l'économie rurale
étés rurales individuelles. Par
dans l'entreprise „Zabrdje“,
de Zabrdje peut être caracté-
ction, comme individuelle et
collectif y sont représentés.

Ск. 6. Приредна карта Забрђа

1. ратарство; — 2. виноградарство; — 3. шуме; — 4. ливаде и пашњаци; — 5. воћарство; — 6. говедарство; — 7. овчарство; — 8. свињарство; — 9. сточарство; — 10. рибарство; — 11. лов; — 12. прогонство; — 13. прогонство; — 14. бањарство